

K některým novopozitivistickým konceptům ve společenskovědním poznání

JIŘÍ ZEMAN

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Novopozitivismus, navazující na staré tendence empirismu, pozitivismu a machismu, představuje novou formu redukcionismu ve filozofii. Pokračuje ve snaze oklestit předmět a funkci filozofie, odideologizovat ji pod rouškou vědeckosti, zrušit její společensko-praktickou funkci a transformovat filozofii v plochý scientismus. Konkrétně usiluje o redukci filozofie na logickou analýzu jazyka, o redukci všech výroků vědy na základní, tzv. protokolární věty, a o redukci věd o společnosti a životě na fyziku. Fyzikalistický scientismus je pro novopozitivisty historickým vzorem a je v soudobém společenskovědním poznání charakterizován ahistorickým chápáním společenských jevů, idiografismem odmítajícím poznání i existenci společenských a historických zákonů, plochým empirismem atd.

V tomto příspěvku nechceme analyzovat veškerou sociální teorii novopozitivismu (odkazujeme zde například na práci Konovu). Chceme se zmínit o třech okruzích otázek, které jsou typické pro jeho přístup ke společenskovědnímu poznání: 1. o empirickém přístupu ke společenským jevům, 2. o ahistorickém přístupu ke společenským jevům, 3. o idealistickém přístupu ke společenským ideám.

1. Empirický přístup ke společenským jevům

Faktografická tendence pozitivismu vede jednak k přehlížení obecného a k absolutizaci zvláštního, jednak k abstrakci od konkrétních prakticko-politických a třídních souvislostí (zdánlivá apolitičnost a objektivismus pozitivismu). Věda se má podle novopozitivismu omezovat na výroky o strukturních vlastnostech empirických dat prožívaných subjektem, individui. Také pozitivistická, takzvaně „vědecká“ teorie společnosti se má v tomto smyslu omezit pouze na fenomenální deskripci intersubjektivních struktur.

Novopozitivistický sociální redukcionismus se projevuje nejprve ve fyzikalistických tendencích. Podle fyzikalismu, který rozvinuli v třicátých letech zejména Carnap a Neurath, lze v podstatě všechny věty sociálních věd převést na věty psychologie a biologie a odtud dále na věty fyziky. Psychické je prý zásadně převoditelné na fyzické. Duchovní pojmy a jevy, tj. oblast kultury, historie, sociologie atd., jsou převoditelné na psychické, manifestují se v psychickém a dokumentují se ve fyzickém. O tom říká Carnap [1928]: „Dokumentace nějakého duchovního předmětu se tu však stává nutná pomocí manifestace. Neboť jestliže má být fyzický předmět tak utvořen nebo přetvořen, že se stává dokumentem, nositelem vyjádření pro duchovní předmět, podmiňuje to akt tvoření nebo přetváření jedním nebo více individui a tím psychické pochody, v nichž se stává duchovní předmět živým, které jsou tedy

jeho manifestacemi. Odtud vyplývá, že můžeme úžeji uchopit oblast předmětů, na něž jsou duchovní předměty převoditelné: *Každý duchovní předmět je převoditelný na své manifestace, tedy na psychické předměty*“. Materiální a ideální, respektive fyzické a psychické se nechápu ve svém kvalitativním rozdílu a převádějí se na jednotné kvantitativní uspořádání prvků: „... nesmíme chápat fyzické a psychické jako dvě ... stránky světa. Jsou to formy uspořádání jedné, jednotné oblasti prvků, jež nemají vlastnosti a jsou spojeny pouze vztahy. Těchto forem uspořádání je neomezeně mnoho ... ve světě předmětů poznání je sice (jako v každé oblasti, pokud je vůbec schopná uspořádání) neomezeně mnoho forem uspořádání, ale je pouze jeden jednotný druh toho, co je pořádáno, elementů“ (Tamtéž).

Vše je podle Carnapa přeložitelné do fyzikální řeči (*Die physikalische Sprache als Universalsprache der Wissenschaft*, [1931]). Tak lze převést pojmy chemie na pojmy fyziky, pojmy biologie na pojmy chemie a fyziky, pojmy psychologie na pojmy biologie atd., pojmy společenských věd na pojmy psychologie atd.

Tyto myšlenky rozvedl pak Neurath zejména pro oblast společenských věd [1931]. Vycházel v podstatě z behavioristické psychologie, popisující pozorovatelné chování lidských skupin ve schématu „podnět - reakce“. kdy člověk je vlastně jen biologickou bytostí ovlivňovanou geografickým prostředím, kdy koneckonců vlastně vypadávají otázky vlivu výrobních sil a vztahů. „Společnost tu nemá v žádném ohledu pregnantní význam, toto slovo označuje ... jen menší nebo větší svazky podnětů rozprostřené v prostoru a čase. Společnost se jeví jako útvar ovládaný podmínkami prostředí. Proměny prostředí působí změny společnosti.“ [Neurath 1931: 114]

H. Horstmann ve své práci *Der Physikalismus als Modellfall positivistischen Denkweise* správně hodnotí Neurathova stanoviska takto: „Neurath rozkládá lidskou společnost do „sociálních skupin“ (elementů) a do vztahů (relací) podnětů — reakce mezi těmito skupinami, přičemž se sociální skupiny vzájemně liší především rozdílnými zvyky a tradicemi. Protože rozdílné zvyky a tradice nepřevádí na odlišný poměr sociálních skupin k výrobním prostředkům, nýbrž na odlišné podmínky prostředí, ustupují materiální *společenské* poměry a historický vývoj lidské společnosti (a její faktická třídní struktura) zcela do pozadí. Sociální skupiny se mění v abstraktní, anonymní elementy autonomního uskupení vztahů. K prostředí dané skupiny nepatří pouze přírodní dané podmínky, nýbrž především též zvyky a tradice všech ostatních skupin. Tyto (jiné) zvyky a tradice působí jako podnět na danou skupinu a tato reaguje na podnět vytvářením nových specifických zvyklostí a nových vlastností skupiny. Jinými slovy: Soubor všech vztahů podnětů — reakce mezi všemi skupinami představuje autonomní celkovou strukturu, která si nakonec vytváří své elementy; struktura je oproti elementům primární“ [Horstman 1973: 128].

Podle Neuratha se neskládá společnost z tříd, nýbrž ze sociálních skupin, pro něž není rozhodující poměr k výrobním prostředkům, nýbrž vnější podmínky, soubor zvyků, obyčejů a pravidel (tzv. živná půda a životní pořádek), z čehož vyplývá jistá životní úroveň a životní smýšlení, jimiž se tyto skupiny liší. Jisté napětí mezi skupinami lze prý řešit plánováním, reformami, dílčí sociální technikou atp.

Tyto výchozí názory novopozitivismu jsou dále rozvedeny a transformovány v řadě pozdějších prací různých autorů, zejména v Popperových koncepcích otevřené společnosti a ahistorismu.

2. Ahistorický přístup ke společenským jevům

Ve své známé knize *The Open Society and Its Enemies* se K. R. Popper snaží o kritický rozbor historických kořenů tzv. sociálního perfekcionismu, snaží se ukázat jeho omezenost oproti koncepcím tzv. otevřené společnosti, opřené o buržoazní demokracii. Východiskem jeho úvah je pozitivistický, ahistorický přístup ke společnosti a zákonitostem jejích vývojových procesů. Zároveň se jeho líčení filiace sociálního myšlení od Platóna přes Aristotela a Hegela k Marxovi opírá o řadu neopodstatněných úvah (například objektivně idealistické přístupy Platónovy nelze co do jejich podstaty klást vedle historicko-materialistické koncepce Marxovy). Nicméně je poučné se stručně seznámit s obsahem jeho knihy; se způsobem jeho myšlení, s jeho myšlenkovou „kuchyní“, abychom lépe pochopili podstatu jeho sociálních názorů.

Popperovy názory se především vyznačují odporem k tzv. historicismu (vyjádřeným i v jeho knize *Poverty of Historicism*), tj. odporem ke snaze vykládat lidské dějiny jako proces, který má jisté objektivní zákonitosti. Podle Poppera plyne historicismus z neuspokojenosti se světem a ze snu o dokonalosti. Teistický totalitarismus vycházel z iluzí o zákonitosti společenského vývoje, kdy nějaký sociální celek (národ, rasa atp.) uskutečňuje boží záměr. Obdobně se spiritualistický historismus opírá o vývoj ducha, naturalistický historismus o vývojové zákony přírody a ekonomický historismus o zákon ekonomického vývoje. Historii zde řídí nějaké objektivní síly. Tyto teorie se opírají prý vesměs o tribalismus (tribe = kmen) a kolektivismus, o mýtus počátku a osudu, resp. perfektního cíle. Za první soustavné vyjádření těchto snah považuje Popper Platónovu filozofii. Dle Platóna jsou proměnlivé pohybující se věci určeny k zániku, je však třeba se osvobodit od zla změny; proti věcem stojí ideje jako stálé, trvalé. Také ideální Platónův stát má být reálnější než existující upadající, proměnlivé společnosti, jež jsou poplatné světu jevů (stínů idejí). Ideje jsou neměnné podstaty, jsou to esence. Ideální platónský stát je něco perfektního, co se blíží světu idejí. Platón usiluje o metodologický esencialismus, opřený o intelektuální intuici, snaží se dobrat neměnných podstat. Proti tomu kladé Popper metodologický nominalismus, popisující to, jak se věci chovají v různých okolnostech. Důvodem „zaostalosti“ společenských věd je podle Poppera používání esencialistické metody, historicismus je prý marný a neužitečný a vychází z totalitních tendencí Platónovy politické filozofie. Perfekcionismus je apokalyptickou utopií, opírá se o koncepci uzavřené společnosti (jíž je společnost magická, kmenová, kolektivistická). V tomto perfekcionismu navazuje podle Poppera na Platóna i Marx. Podle Poppera byly už v řecké filozofii náznaky k teorii otevřené společnosti (Protagoras aj.), jež je rozvinuta v moderní době a jež je podle Poppera jedinou možnou a správnou cestou pro společnost. Popperovým krédem je tedy obhajoba kapitalistické společnosti a buržoazní demokracie, zastánci historického materialismu jsou podle něho nebezpečnými nepřáteli „správné“ společnosti.

U Aristotela vidí Popper kořeny hegelianismu, jenž je novým tribalismem. Idea se u Aristotela stává formou, jež je teleologickým cílem vývoje. Forma — esence tu už není před věcí a mimo věc, nýbrž v ní. Popper se domnívá, že u Platóna šlo o otevřenou revoltu proti svobodě, u Aristotela jde prý o skrytou revoltu proti rozumu. Novou verzí aristotelismu je podle Poppera i Husserlovo fenomenologické hledání esencí.

Mnoho pozornosti věnuje Popper Hegelovi. Podle Hegela jsou ideje — esen-

ce v pohybujících se věcech, jsou s nimi vlastně totožné. Cílem vývoje esenci je absolutní idea, jež se sama vyvíjí, tvoří a seberealizuje. Skutečný vývoj je tu rozumový proces, skutečné je tu rozumné. Podle Poppera vede spojení Hegela s Haeckelovým materialismem nakonec k totálnímu nacionalismu, fašismu a rasismu. Hegelův vliv se objevuje dále v esencialismu Husserla a Schellera, a konečně v existencialismu Heideggera a Jaspersa. U Hegela vlastně splývá čisté bytí a čisté nebytí — domyslíme-li pojem čistého bytí, abstrahuje od zvláštních určení objektu, kdy už nic nezbyvá; to je jedním z kořenů Heideggerovy filozofie nicoty a Jaspersovy filozofie krachu, jež je prý vlastně — podle Poppera — tzv. filozofií „hráče — gangstera“. Hegel je pak zejména pramenem současného historicismu, především marxismu. Marx je podle Poppera sociologickým deterministou a ekonomickým historicistou. Marx prý navazuje na orakulární, věsteckou filozofii, opírající se o myšlenku sociální revoluce a příchodu ideální společnosti. Je to prý „revolta proti rozumu“. Podle Poppera je tato tzv. „orakulární filozofie“ jedovatou intelektuální nemocí naší doby, jak se ve své krajní nenávisti proti socialistickým idejím vyjadřuje. Vidí v marxismu nebezpečí pro lidskou civilizaci. I když se na druhé straně ostře vyjadřuje proti fašismu, co do krajního antikomunismu se s ním shoduje.

Ačkoli Popper na několika místech přiznává marxismu (podobně jako Neurath) některé pozitivní rysy (například v oblasti teorie státu, sociální odpovědnosti, morálního radikalismu, sociální terapie atd.), odmítá marxismus v jeho podstatě. Hlásá pluralistický kriticismus a liberalismus. Tradice západního racionalismu prý tkví v neustálém rozhodování a v neustálé kritice. Popper odmítá revoluční akty v praxi a hlásá revoluci myšlenkovou — revoluci je prý třeba dělat pouze v podobě kritických debat, v diskusi (to fight with words rather than with swords). Západní civilizace je prý pluralistická, kdežto monopolistická sociální teorie prý znamená konec svobody, svobodného hledání pravdy, racionality a důstojnosti člověka. Takto prezentuje Popper teorii otevřené společnosti, jež neznamená nic jiného než obhajobu stávajícího kapitalistického řádu, který považuje za perfektní. Široce rozvádí, co je podle něho „špatné“, přitom však svoji teorii nikterak systematicky a argumentovaně nerozvíjí. Ve svém horečném boji proti perfekcionismu (proti teoriím společenského ideálu, jež mohou mít samozřejmě zcela různou podstatu) se nakonec sám dopouští logické chyby — hlásá perfekcionismus z jiného konce — perfekcionismus zabsolutňující principy buržoazní společnosti a snažící se zastavit vývoj. Proto Cornforth při kritice Popperových názorů správně ukazuje, že naopak právě marxistická filozofie je otevřenou filozofií a že socialistická společnost, dialekticky se rozvíjející, je otevřenou společností.

Popper se také obsáhle zabývá otázkou smyslu historie, zejména v kapitole 25 knihy *The Open Society and Its Enemies* a dále v práci *Poverty of Historicism*. V jeho koncepci historie sama nemá smysl. Historické teorie nejsou prý vědecké teorie, nýbrž jen obecné interpretace, jež se mění s generacemi atd. Dějepis, který se vyučuje ve škole, představuje prý dějiny politické moci, zločinů a hromadného vraždění a hrdinové jsou zároveň zločinci: historici psali pod dohledem vládců a posuzování dějů je prý čistě relativní. Popisy faktů jsou podle něho selektivní a závisejí na zvolených teoriích, jež mohou být různé podle východisek, zájmů atp. Každá teorie vybírá jiné fakty a jinak je uspořádává, každá teorie je tudíž omezená, relativní a je vlastně v jistém smyslu vírou. Existuje vlastně nekonečně mnoho možných pohledů na fakty našeho světa. Jisté hledisko je ovšem potřebné; ač historie sama je beze smyslu a cíle, můžeme jí ho dát; lidské instituce, jako je stát atp., nejsou samy racionál-

ni, lze však alespoň o jejich racionalitu usilovat. Popper nabízí následující recept: Fakta sice nemají objektivní smysl, ale mohou jej naším rozhodnutím získat! Optimálnost rozhodnutí pak spočívá v boji za otevřenou společnost, tj. za pluralistickou buržoazní demokracii. Historicismus je podle Poppera pseudovědecký, fatalistický, orakulární, má prvky pověry a idolatrie atd. Člověk však má být tvůrcem osudu společnosti, má hájit demokratické instituce, na nichž závisí svoboda a pokrok, má být bdělý v úsilí o jasnost pojmů a cílů, realisticky vybírat a rozhodovat. Realismus a odpovědnost činů a rozhodování, to je Popperovo krédo. Toto rozhodování se ovšem podle něho může realizovat jen v rámci buržoazní společnosti. V domnělém boji proti víře staví jinou víru, v boji proti absolutním a objektivním kritériím historie staví absolutismus relativismu a subjektivismu.

Odpor k možnosti nalézání objektivních společenských zákonitostí vyjadřuje zejména v práci *Poverty of Historicism*. Popírá existenci obecných společenských vývojových zákonů. V kauzálních řadách společenských dějů prý působí celá řada různých zákonů, nelze je zobecnit pod jediný zákon. Historický proces je vždy zvláštním procesem, lze ho proto pouze popisovat, což je singularní výrok, který nemá obecný charakter a nemůže být základem předpovědi. Proto Popper rozlišuje zákony a trendy, přičemž trend je celkovým vyjádřením vzájemné souhry mnoha zákonů, zatímco zákon je opakovatelným a nutným vztahem. Trend se tedy vztahuje k jedinečnému a zvláštnímu. Konkrétní historické podmínky jsou pouze jedinečné a stále se mění; mění se tedy i souhra zákonů a tudíž trend. Nahodilé podmínky formují měnící se souhru zákonů, jež ovlivňuje trend. Tento trend není zákonem, je nevypočitatelný a nelze na něm založit společenskou predikci. Hraje zde roli zejména individuální lidský faktor, který je nahodilý, nezákonný, nepředvídatelný. Proto nelze plánovitě měnit společnost, lze ji jen v malých rozměrech reformovat, například pomocí tzv. dílčí sociální techniky, tedy bez nějakých gigantických cílů a obecných ideálů. Tak redukuje Popper objektivně existující společenské zákony na pouhé trendy, vycházející z množství kauzálních řad a nahodilých činů individuů. Důraz na jedinečné, na rozbití a atomizaci souvislostí, snaha o udržení kapitalistického řádu – to jsou charakteristické rysy Popperovy sociální filozofie. Podle Horstmanna má Popperova koncepce tři základní chyby:

1. Tezi, že společenský vývojový proces je v každé fázi „jedinečným“ procesem bez zjištěných pravidelností a bez opakujících se dílčích procesů;
2. tezi, že celkový proces, který vyplývá ze vzájemného působení mnoha zákonů, nemůže být nikdy sám zákonitým procesem;
3. tezi, že ve společenském vývojovém procesu jsou lidská individua nevypočitatelnými, iracionálními elementy, které mohou libovolně určovat a měnit průběh celkového procesu svými nevypočitatelnými činy.

Horstmann, který srovnává Popperovo a marxistické pojetí společenských zákonů, výstižně analyzuje daný rozdíl [Horstmann 1973: 118–119]. „V reálném dějinném procesu působí na sebe obecné a specifické zákony, ovlivňují se a modifikují, dochází ke složité souhře. Podle Poppera jsou podmínky této souhry a tohoto vzájemného působení individuální, nahodilé a stále se mění; proto není možné formulovat prognózy o dalším průběhu společenského vývojového procesu. Popper nerozlišuje nutné, podstatné podmínky a vedlejší podmínky působení společenských zákonů, resp. abstrahuje od nutných a podstatných podmínek a zabsolutňuje vedlejší podmínky. Výrobní proces je samozřejmě – jako jedna z nutných a podstatných podmínek zákona o souladu

výrobních vztahů a charakteru výrobních sil — vždy historicky konkrétní a individuální. V této historické individualitě však není nikterak nahodilý. Způsob a druh využití přirozených podmínek výroby závisí zejména například na vývojovém stupni výrobních sil a výrobních vztahů, který nemůže být sám o sobě libovolně stanoven, „určen“. Konkrétně historická individualita výroby se sice stále mění, avšak výroba zůstává ve všech vývojových fázích lidské společnosti základem života společnosti a je v poslední instanci určujícím momentem společenského vývoje. Výroba je jednou z oněch nutných, podstatných a reprodukujících se (opakovatelných) podmínek (vždy na vyšším stupni), která realizuje souhru a vzájemné působení různých společenských zákonů (a přírodních zákonů), z nichž vyplývá celkový společenský vývojový proces. Může být celkový společenský proces, který vyplývá ze souhry a vzájemného působení četných (společenských a přírodních) zákonů, také sám zákonitým procesem? Popper popírá tuto možnost především již zmíněným zdůvodněním, totiž že se podmínky, které umožňují a působí souhru zákonů, stále a — v hrubých rysech — spontánně mění. Jak Marx, tak i Popper chápe praktickou činnost člověka jako jednu ze základních podmínek procesu společenského vývoje. V protikladu k Marxovi je však pro Poppera praktická činnost *pouze* realizací určitých idejí a volních aktů, které nejsou chápány jako ideální odraz materiálních poměrů a objektivních třídních zájmů, nýbrž jsou chápány jako produkty autonomní vědecké poznávací činnosti.“

Popper nechápe společenské vědomí jako jistý výraz výrobních vztahů, neuznává determinaci společenských a individuálních činů a myšlenek objektivním společenským bytím a jeho zákonitostmi. Ulpívá na pouhých vnějších formách, na jedinečnosti činů, aniž by viděl, že za nimi existuje i obecné, podstatné, opakovatelné, zákonité. Oslněn rozmanitostí, pléduje pro tzv. volnou konkurenci myšlení a rozhodování. Svoboda znamená být jiný než ostatní, nesouhlasit s masou, jít vlastní cestou. Proto je pro něho každý společenský a historický proces něčím nepředvidatelným a iracionálním, není to zákonitý proces, nýbrž pouhý trend: v této redukci obecného na jedinečné, v atomizaci souvislostí, v subjektivismu a relativismu nacházíme typické pozitivistické rysy.(1)

(1) Výstižně to charakterizuje Horstmann [1973 : 123]: „Aby dokázal, že společenské vývojové procesy mají charakter trendu, uvádí Popper také logické argumenty. Při formulaci výroku o zákonu, říká, jsou explicitně a úplně definovány podmínky působení. Není však možné definovat podmínky souhry zákonů ve společenském vývojovém procesu explicitně a úplně. Neustále se totiž proměňují. Nemůžeme předpovědět, v jakých konkrétních jevových formách se objeví praktická lidská činnost v budoucnosti. Potenciálně nekonečná mnohotvárnost možných konkrétních jevových forem lidské činnosti (to jest podmínek souhry zákonů) stojí v cestě formulaci zákonového výroku o společenském vývoji. Nemůžeme například „vyloučit logickou možnost, že se objeví nějaká bakterie nebo virus a rozšíří touhu po nirvāne“. Popperova konfúze v otázce společenských zákonů spočívá převážně na popření nutných, podstatných a obecných rysů praktické činnosti člověka. Výrobní činnost jako důležitá součást praktické činnosti, jako základ života společnosti a jako určující moment společenského vývoje se sice vždycky realizuje v historicky konkrétních formách, ale není člověku svobodně dáno, v jaké konkrétní formě chce vyrábět. To, která z „potenciálně nekonečně mnoha možností“ se stane skutečností, závisí jednak na dosaženém vývojovém stupni výrobních sil, jednak na vývojovém stupni výrobních poměrů. Výrobní poměry nemají pouze určující vliv na obsah, cíl a účel výrobní činnosti, nýbrž také na formy, v nichž je člověk produktivně činný. Praktická lidská činnost je nutnou, obecnou a podstatnou podmínkou celospolečenského vývojového procesu; sice se neustále mění, ale tato změna se realizuje nikoli nepravidelně a nevypočítatelně, nýbrž podle určitých zákonitostí.“

Popperovi, který neuznává existenci objektivních společenských zákonů, se samozřejmě rozplývá i pojem objektivního, materiálního společenského bytí. Společenské bytí vykládá de facto ze společenského vědomí. Pokud v celé rozmanitosti procesů, které ženou společenské dění, uznává vůbec něco, jsou to jednak individuální zájmy, decize a myšlenky, jednak z myšlenek individuálních vědců vycházející věda. Nikoli výroba, nýbrž věda podle něho ovlivňuje historický proces. Vědecké ideje pak mají ve světě zcela zvláštní postavení a Popper jim věnuje zvláštní pozornost (viz jeho příspěvky na filozofickém kongresu 1967 v Amsterdamu a 1968 ve Vídni).

3. Idealistický přístup ke společenským ideám

Takzvaný svět idejí je podle dialektického materialismu vytvářen odrazem okolní objektivní reality i vnitřní tvůrčí činností člověka, jež není nezávislá na objektivním světě a na objektivních potřebách. Lidský subjekt není tedy ani ryze autonomním tvůrcem, ani není zcela pasivním nástrojem vnější reality. Subjektivistické představy o roli lidských idejí jednostranně vycházejí pouze z poznávacího subjektu a objektivní realita se tu ztrácí. Kromě pozitivismu se v západní filozofii v této souvislosti uplatňuje i novokantovství. Tak například Cassirer [1923] dovádí do důsledků Kantův apriorismus a v podstatě zcela odmítá aposteriorní, empirické poznání i věc o sobě. Poznání podle něho není odrazem vnějších objektů, nýbrž vytvářením subjektivních obrazů, jež jsou jedinou realitou. Realitou je tedy poznání vytvořené čistým rozumem. Cassirer pak chápe kulturu vůbec jako svět symbolů, jako výraz lidského ducha realizovaný prostřednictvím dynamiky symbolických forem: Člověk tvoří symbolický svět k interpretaci a organizaci své zkušenosti; žije ve světě svých symbolických výtvorů, složeném z jazyka, vědy, mytologie, náboženství, historie a umění; umělecké a vědecké formy jsou mu prostředky ke konstrukci řádu a smyslu, jsou to ideální výrazy vnitřních dynamických procesů lidské přirozenosti. Jsou to konstitutivní výrazy vnitřního života a svobody člověka, jimiž se odděluje od přírody a vytváří si jimi nezávislý svět hodnot. Ideje jsou tedy pro Cassirera hodnotami, jež mají čistě subjektivní charakter. Obdobným způsobem se vyjadřuje i Vaihinger [1919]. Všechny pojmy vědy a filozofie jsou podle něho fikce vytvořené lidským subjektem a člověk se jimi obklopuje. Týká se to pojmů prostoru a času ve fyzice, pojmu svobody ve filozofii, spravedlnosti v právní vědě, hodnoty v ekonomii atd. Tyto pojmy jsou subjektivními mentálními konstrukty, které nelze verifikovat a které jako symboly používáme k organizaci své činnosti. Pravda, i další hodnoty jsou prý jen „vznesenými iluzemi“, přírodní zákony jsou jen takzvanou „sumační fikcí“. I smyslové kvality jsou (stejně jako slova) subjektivními lešeními. Celé poznání se tedy skládá z tzv. regulativních, prospěšných konstruktů, do nichž je člověk zabalen. V jiné podobě hovoří o subjektivním charakteru idejí Dewey, Dilthey, Collingwood. různí novopozitivisté atd.

Není-li respektována teorie odrazu, lze sféru idejí interpretovat subjektivně idealisticky nebo objektivně idealisticky. V prvním případě jsou ideje a logické zákony dány jen v subjektu a jsou jím vytvářeny – ať už libovolně nebo jako výtvořiny pouhé abstrakční činnosti subjektu. Objektivní idealismus chápe tuto sféru jako sféru objektivního ducha nadaného vyšším vědomím. Tak například podle Hegela je to absolutní duch, podle Teilharda takzvaná noosféra těsně spjatá s procesem koncentrace spirituální energie ducha atp.

Krajnostem subjektivního a objektivního idealismu se snaží nově vyhnout

K. R. Popper, avšak vzhledem ke svým pozitivistickým východiskům přináší opět jen novou formu subjektivismu (*Objective Knowledge* [1972]).

Zatímco Descartes rozlišoval dvě sféry (res extensa a res cogitans), Popper rozlišuje sféry tři: 1. sféra fyzikální, 2. psychická, 3. sféra objektivního vědomí (Mind). Prvý svět obsahuje fyzikální objekty a stavy, jako jsou anorganické jevy, biologické jevy, lidské jevy, lidské artefakty (materiální substráty lidské tvořivosti, jako nástroje, stroje, knihy, umělecká díla). Druhý „svět“ zahrnuje stavy vědomí, subjektivní poznání, zážitky (vnímání, myšlení, city, povahové sklony, vzpomínky, sny, tvůrčí fantazie). Konečně svět objektivního vědomí představuje poznání v objektivním smyslu; jsou to záznamy intelektuálního úsilí (ideje filozofické, teologické, vědecké, historické, umělecké, technické) a teoretické systémy (vědecké problémy, kritické důkazy). Tyto záznamy lidské kultury jsou uchovány v kodifikované formě v knihovnách, muzeích atd.; v materiální podobě (např. jako knihy) patří do fyzikálního světa, obsahem však nikoli. Mezi všemi sférami je spojení. Popperův svět objektivního vědomí prý jen zdánlivě připomíná Platónův svět idejí: Věčné pravdy by prý znemožňovaly kritiku a změnu. Podle Poppera se nejedná o nějaký transcendentální svět, je to svět vytvořený člověkem ve snaze pochopit a učinit srozumitelným svět fyzikální. Obsahuje ideje v objektivním smyslu, je to svět civilizace a kultury od minulosti do přítomnosti. Představuje objektivní obsahy lidské mysli, které nelze traktovat pouze psychologicky. Proto Popper kritizuje Diltheye a Collingwooda, kteří neuznávají objektivní a autonomní existenci této třetí sféry a domnívají se, že objekty chápání patří k druhé sféře a mají se vykládat pouze psychologicky, tj. jako subjektivní jevy. (Rovněž pak nejsou podle Poppera předmětem historického poznání pocity, přání a myšlenky historických subjektů jako subjektivní psychologické procesy, nýbrž jsou to nějaké objektivní logické ideje.) Třetí svět Popperův je traktován jako lidský produkt i jako autonomní, duchovní sféra. Tento názor je kritizován např. v knize *Leninskaja teória otaženijsa i sovremennost* [1969] v tom smyslu, že Popper při svém kritickém odmítání psychologického idealismu, resp. subjektivního idealismu, přechází vlastně k logickému idealismu: „Je pravdou, že myšlení, ideje, teorie jako logické kategorie nejsou totožné s příslušnými psychologickými procesy. Mají, tak říkajíc, své samostatné bytí, jež se nekryje s ‚bytím‘ příslušných psychologických procesů, jichž jsou výsledkem ... Je pravdou i to, že logické ideje, názory, teorie mají objektivní obsah, tj. mohou reprezentovat objektivní pravdy, o nichž Lenin řekl, že nezávisí na člověku a na lidstvu“ (s. 717). Popper však hypertrofuje objektivnost logických idejí a jejich relativní samostatnost, odtrhuje logické ideje nejen od psychologických procesů, nýbrž i od materiálního světa. Jejich autonomnost však není tak velká, aby ji bylo třeba vydělovat od samotné, objektivní sféry. Jsou pro to tyto důvody (viz s. 718):

1) Logické ideje, názory a teorie nemohou vznikat a existovat bez psychologických procesů. 2) Psychologické procesy i logické ideje jsou jen stupně, elementy a aspekty lidského vědomí, nemají samostatnou, objektivní, nezávislou existenci, neexistují bez mozku. Jsou odrazem přírody a společenské skutečnosti ve vědomí. Jako pravdivý odraz mají objektivní obsah a nesmírnou sílu, takže přežívají lidi a věky. Jsou jen odrazem, jehož pravdivost a adekvátnost se osvědčuje prací. 3) To, že logické ideje mohou existovat i po smrti lidí, kteří je vytvořili, neznamená jejich samostatnou, nezávislou existenci. (Tento názor zastávali už před Popperem mladohegelovci v čele s Maxem Stirnerem, což bylo kritizováno Marxem v *Německé ideologii*.) Myšlení je spjato s jazykem, který vznikl z potřeby mezilidské komunikace. Ideje neexistují v čisté podobě, bez

smyslové povahy jazyka. Myšlenky a jazyk nejsou samostatné síly, jsou to jen projevy skutečného života.

Takzvaný třetí svět K. R. Poppera není tedy – podle autorů sborníku – nezávislý a objektivně reálný. Ideje jsou jen formy lidského vědomí a v tomto smyslu jsou lidskou objektivitou. Lze vystačit se sférou materiálně fyzikálního světa (příroda) a sférou člověka (lidská psychika a společenská skutečnost). Samostatná sféra idejí je proto nedbytečná. (Potud citovaný sborník.)

Ideje nelze odtrhovat od lidské psychiky, od lidského mozku. Nemohou aktuálně existovat bez psychických a fyziologických procesů, bez smyslového vyjádření v nějakých materiálních symbolech. Stávají se aktuálně reálnými teprve při příležitosti příslušných mozkových procesů. Biologickou formu pohybu nelze redukovat na fyzikální pohyb. Též nelze redukovat psychické na pouhé fyziologické. Psychické se též dále vyvíjí, zejména v souvislosti se sociální sférou. Vznikem vědomí, jazyka a společenské práce se člověk vyděluje jako nová kvalita, rostoucí z biosféry. Jeho vývoj spjatý s rozvojem společnosti, jejího poznání, vědomí a praxe vede i k vyšším formám psychického pohybu. Každý moment rozvoje znamená nově, vyšší. Proto vývojovou stupnici hmoty lze dělit na stupně v minulosti již dosažené a oblast, která je a může být dále dosahována. Každá nově vzniklá forma pohybu, každý nový kvalitativní stupeň je spojen se sférou nových zákonitostí, které se uplatňují nebo mohou uplatnit. V tomto smyslu vytváří tato forma akční rádius, pole jistých možností se stupněm určitosti, závislým na celé řadě činitelů, Potenciální sféra, sféra zákonitostí může mít různou intenzitu, ale nelze říci, že objektivně vůbec neexistuje. Dialektický vztah možnosti a skutečnosti nelze zjednodušeně řešit tak, že řekneme, že skutečnost existuje a možnost neexistuje. Objektivní realitu nelze redukovat pouze na historickou (hotovou, stavší se) fakticitu minulého a na aktuální (stávající se) realitu přítomného. Potencialitu nelze zcela zbavit aspektu reálnosti, aniž bychom tím neochuzovali materialismus. Nové a aktuálně reálné se rodí z možného – z potenciálně reálného; přitom má ovšem tato „druhá“ realita jiné formy a různé stupně intenzity.(2)

Nevydělíme-li svéráznou oblast psychických potencií, potenciálních idejí a zákonitostí, docházíme jen k formám jakéhosi „retrospektivního idealismu“ anebo „retrospektivního materialismu“, jež opomíjejí vývojový faktor, směřování k budoucnosti. V prvním případě odtrhujeme sféru idejí jako *autonomní* a značně *nezávislou* na individuální psychice i fyzikální realitě a chápeme ji převážně jako *samostatně existující* engramy člověkem vytvořených idejí (jakýsi druh autonomní společenské paměti). V druhém případě ji spojujeme jen s aktuálními výkony mozku, spojeného s ostatními nižšími formami hmoty. Logické ideje nejsou možné bez psychiky. Nedají se redukovat na jakousi mně mickou podobu – at materiální či ideální. Nedají se redukovat na fyziologické procesy. Logické zákonitosti jsou objektivní svým obsahem i dopadem. Nedají se vyvodit jen z psychických forem. Nedají se vyvodit ani z mozku již po-

(2) Oblast možných a dosud neobjevených idejí neexistuje virtuálně (například v podobě vědomí objektivního ducha); převod neznámých idejí ve známé není nějakou formou spirituální emergence anebo kreace; tuto oblast nelze zcela ignorovat a domnívat se, že ideje jsou libovolně vytvářeny lidským subjektem; možné ideje jako potenciální informace (nikoli ve smyslu již získaných, uložených a aktuálně používaných informací) lze chápat jako potenciální dispozice a zákonitosti, spjaté s reálnými možnostmi lidského mozku, lidské psychiky a společenského poznání, které se stávají aktuálně reálnými při vhodné materiální situaci.

znanych idejí a zákonitostí. Aspekt vývojovosti a lidské aktivity nelze traktovat ani mechanisticky ani teleologicky, nelze jej vykládat jen z minulého či jen budoucího: je to dialektické střetání objektivního a subjektivního, potenciálního a aktuálního. Intelektuální tvořivost, spojenou s oblastí potenciálně možných nových idejí, nelze vyložit jako v podstatě mechanický pasivní odlesk vnějšího prostředí; nová realita nevyskakuje odnikud, nýbrž z objektivního pole reálných možností. Zároveň *není sféra idejí jakýmsi hotovým, samostatným světem idejí* (teorií, problémů) o sobě či dokonce „knih o sobě“. Objektivitu idejí nelze obdařit hypertrofovanou autonomií, odtrženou od přírody a člověka. Rovněž nelze nové vysvětlovat ze starého, nehotové z hotového, vyšší z nižšího.

Teorie odrazu musí vzít v úvahu kromě převodu aktuálního v aktuální (např. odraz fyzikálního prostředí ve vědomí) i převod potenciálního v aktuální (vznik nových idejí, informací atp.). Tvořivost a vývoj nelze vykládat na mechanistickém základě. Kromě vnějšího zdroje nutno předpokládat i vnitřní zdroj, který je jednak zdrojem autoorganizace soustav, jednak vede i k novým informacím a idejím.

Popperovo dělení světa na 3 sféry je stejně neoprávněné jako Descartesovo dělení na 2 sféry. Svět je ve své objektivní materiálnosti jednotný a tvoří jednotnou vývojovou hierarchii: na anorganické a organické formy pohybu (s jejich příslušnými substráty) navazuje forma psychická a sociální. Společenské ideje (a společenské informace) nelze odtrhovat od jejich nositele, od materiálního substrátu. Jsou získávány a objektivovány jednak odrazem vnějšího prostředí, jednak tvůrčí činností člověka. Jejich uložení a fungování ve společenském vědomí (a společenské paměti) neznamena jejich *absolutní*, nýbrž pouze *relativní* nezávislost na společenském bytí. Stejně jako nelze odtrhovat vědomí od hmoty, nelze odtrhovat ani společenské ideje od společenského bytí, nejsou to hypostázované entity stojící mimo a nad světem. I když nelze podkládat Popperově koncepci výlučně objektivně idealistický charakter (jako je tomu v podstatě u Durkheimova kolektivního vědomí či u Jungova kolektivního nevědomí), opírá se jeho koncepce o hypostázi subjektivních psychických produktů myšlení, stojících mimo materiální a společenské procesy.

Na sociální empirismus, který de facto přehlíží obecné a podstatné v sociálním poznání, navazuje sociální ahistorismus, odmítající zákonitost v historickém a společenském dění. Toto obecné, podstatné a zákonité plyne z materiálního společenského bytí. Odtržení zvláštního od obecného je stejným projevem protidialektického přístupu jako odtržení idejí (jakožto součástí společenského vědomí) od jejich podstaty a zdroje – společenského bytí.

Novopozitivismus ve svých přístupech ke světu a ke společnosti se od třicátých let rozmanitě vyvíjel, má různé odstíny i různé představitele, kteří často tvrdí, že novopozitivisty nejsou (např. Ayer a jiní). Přes tyto difference (logický, sématický, historický, kybernetický pozitivismus atp.) trvá základní koncepce tohoto směru – orientace antimaterialistická, antidialektická a antisocialistická, opřená o hypostázi jedinečného proti obecnému, subjektivního proti objektivnímu, úzce logické teorie proti společenské praxi atd. Jedním z dokladů této orientace jsou i Popperovy názory filozofické a společenskovědní, jeho ahistorismus a logický idealismus.

Literatura

- Carnap, R.: *Der logische Aufbau der Welt*. Wien, Springer 1928.
Carnap, R.: *Die physikalische Sprache als Universalsprache der Wissenschaft*. Erkenntnis, II., Leipzig 1931.
Cassirer, E.: *Philosophie der symbolischen Formen*. Marburg 1923.
Cornforth, M.: *The Open Philosophy and the Open Society*. London, Lawrence and Wishart 1968.
Gedö, A. — Buhr, M. — Ruml, V.: *Zur Kritik der bürgerlichen Ideologie*. H.12. Berlin, Akademie-Verlag 1972.
Horstmann, H.: *Der Physikalismus als Modellfall positivistischen Denkweise*. Berlin, Akademie-Verlag 1973.
Kirschenmann, P.: *Kybernetik, Information, Widerspiegelung*. München, A. Pustet 1969.
Kon, I. S.: *Pozitivizm v social'nykh naukach*. Moskva 1967.
Leninskaja teorija otkraženija i sovremennost'. Moskva 1969.
Neurath, O.: *Empirische Soziologie*. Wien, Springer 1931.
Popper, K. R.: *The Open Society and Its Enemies*. London 1945; 4. vyd. 1962
Popper, K. R.: *Poverty of Historicism*. London 1957; 3. vyd. 1961.
Popper, K. R.: *Objective Knowledge*. London 1972 (opravené vyd. 1974).
Ruml, V.: *Základní otázky filozofie logického pozitivismu*. Praha, NČSAV 1962.
Stachová, J. — Zeman, J.: *Kritika pozitivistické revize marxisticko-leninské filozofie*, Nová mysl 1972, č. 3.
Steigerwald, R. — Wessel, H.: *Sir Popper's Manöver gegen die objektive Wahrheit*. Einheit 1974. No. 8.
Vaihinger, H.: *Die Philosophie des Als Ob*. Berlin 1919.
Zeman, J.: *O současné kritice Engelsových filozofických názorů*. Filozofický časopis 1971, č. 6.
Zeman, J.: *K otázkám gnoseologické transformace*. Filozofický časopis 1973, č. 3.

Резюме

И. Земан: К некоторым неопозитивистским концепциям в общественно-научном познании

Статья занимается некоторыми основными вопросами общественно-научного познания и критикой неопозитивистских толкований этого познания.

В первой части статьи автор останавливается на эмпирических подходах неопозитивизма к общественно-научному познанию. Он прежде всего рассматривает так называемые физикалистические тенденции, провозглашаемые в основном в 30-ых годах этого века Карнапом и Нейратом, по взглядам которых можно все теоремы общественных наук в общем перевести на теоремы психологии и теоремы биологии и отсюда далее на теоремы физики. Эти тенденции подробно критически рассматривает в своей работе Х. Хорстман. Эмпирическая и фактографическая редукция ведут в позитивизме к абстрагированию от общего и к абсолютизму единичного.

Во второй части автор анализирует особенно взгляды Поппера, которые характеризуются отвращением к историзму, т. е. отвращением к попыткам излагать человеческую историю как процесс, которым владеют общие объективные закономерности. По заключениям Поппера является общественное развитие в каждой фазе единичным процессом без определенных и повторяемых правильностей; общий процесс общественной жизни якобы формируется под влиянием многих законов и поэтому сам не может быть законным; человеческие индивиды, говоря, являются в этом процессе непредвиденными элементами, которые могут своими действиями по-разному изменять ход этого процесса.

В третьей части автор занимается идеалистическим толкованием общественных идей и понятий, которого придерживается в новом виде и К. Р. Поппер. Он различает мир физических фактов, мир психических переживаний и мир объективного общественного сознания — т. е. мир общественных идей и т. п. Этот так называемый третий мир по взглядам Поппера в конце концов не зависит от индивидов, он — объективно реальный. Поппер здесь в сущности приклоняется к особому типу логического идеализма, так как мир общественных идей является самостоятельной сферой, якобы независимой от физических фактов и фактов индивидуальной психики.

Эти три тенденции, характеризующие неопозитивистский подход к общественно-научному познанию, показывают антиматериалистическую, антидиалектическую и антисоциалистическую сущность позитивизма как одной из самых выразительных форм современной буржуазной идеологии.

Summary

Zeman J.: On Some Neopositivistic Conceptions in Social-scientific Knowledge

The present paper deals with some fundamental issues of social-scientific knowledge and subjects the neopositivistic interpretations of this knowledge to criticism.

In its first part, the paper discusses the empirical approach of neopositivism to social-scientific knowledge. Particular attention is paid to the so-called physicalist tendencies propagated especially in the thirties of the present century by Carnap and Neurath in whose opinion all propositions of the social sciences can, in substance, be converted into propositions of psychology and biology, and hence further into those of physics. These tendencies have been subjected to detailed critical analysis in the work of H. Horstmann. In positivism, empirical and factographic reduction leads to an underestimation of the general and an absolutization of the particular.

The second part is predominantly devoted to an analysis of Popper's views characterized by a rejection of historicism, i. e. by defying all efforts to explain human history as a process governed by general objective laws. According to Popper, social development in all its phases is a unique process without ascertainable and reproducible regularities. The general process of social activity is allegedly given by the operation of a great number of laws, and thus cannot possibly be lawful itself. In this process, human individuals are proclaimed to be incalculable elements capable of variously changing the course of this process through their acts.

In the third part, the idealistic interpretation of social ideas and concepts, advocated in a new variant even by K. R. Popper, is subjected to discussion. Popper distinguishes the world of physical facts, the world of psychic experience, and finally the world of objective social consciousness — i. e. the world of social ideas, etc. In Popper's opinion, this so-called third world is ultimately independent of individuals, being objectively real. Popper in fact tends to a specific type of logical idealism because, for him, the world of social ideas is a self-contained sphere independent of physical facts and facts of individual psychology.

These three tendencies characterizing the neopositivistic approach to social-scientific knowledge reveal the anti-Marxist, antidialectical and antisocialist substance of positivism as one of the most outstanding forms of contemporary bourgeois ideology.

Naléhavou společenskou potřebou podněcovaný výzkum procesů utváření lidského života, rozvoje osobnosti a dynamizující úlohy subjektu ve vývoji společnosti byl od samého začátku poznamenán specifickým napětím mezi poznávacími potřebami, formulovanými řídicí sférou, a poznávacími prostředky, které měla marxistická věda o společnosti aktuálně k dispozici, počínaje teoretickou koncepcí problematiky, pojmovým aparátem a konče soustavou kvalitativních indikátorů životních procesů a měřících instrumentů. Formulace problémů rozvoje osobnosti a jejího způsobu života ve společenské vědě poněkud zaostala za rozvojem praxe a potřebami jejího cílevědomého plánovitého řízení.

Mimořádná koncentrace vědeckovýzkumných kapacit na problematiku způsobu života v uplynulých letech (zejména v Sovětském svazu, ale také u nás) umožnila rozvíjet paralelně jak deskriptivně analytické studie reálných společenských procesů, tak teoreticko-metodologické práce. Toto velmi namáhavé a v mnoha ohledech vpravdě průkopnické úsilí, kdy analýza reálných společenských procesů, stimulovaná společenskou objednávkou, byla také rozhodujícím nástrojem formulace a zpřesňování vlastní teoretické báze, do značné míry překonalo výchozí napětí. Ve velmi krátké době bylo dosaženo kvalitativního skoku v úrovni poznání a položeny všestranné základy marxisticko-leninské teorie způsobu života.

Formulace teoreticko-metodologických východisek a pojmů se přirozeně neobešla bez konfrontace nejrůznějších přístupů, sporů a diskusí, které jsou nezbytnou formou rozporné cesty poznání. Jejich výsledkem bylo postupné sjednocování stanovisek a krystalizace základních, obecně akceptovaných teoretických principů, charakterizujících obsah problému, jeho úlohu v procesech společenského vývoje i základní zákonitosti. Patří k nim – bez nároku na úplnost – zejména závěry o objektivní podstatě a objektivní společenské determinaci způsobu života, o rozhodující roli způsobu výroby, především výrobních poměrů, v kvalitativním určení způsobu života, právě tak jako vědomí třídní povahy způsobu života a jeho kvalitativní odlišnosti v různých společensko-ekonomických systémech. Ostrá polemika s některými počátečními pokusy ztotožňovat analýzu způsobu života s analýzou životních podmínek vedla k hlubšímu pochopení vzájemné souvztáhnosti a podmíněnosti životních podmínek a životních aktivit, a k široké akceptaci stanoviska, že určující charakteristiky způsobu života je nutno hledat především v rovině životních činností, tedy tam, kde se objektivní vnější životní podmínky osvojují, zhodnocují, ale také aktivně vytvářejí. Byl překonán názor, že lze ztotožnit socialistický způsob života s reálnou variabilitou životních forem v socialistických zemích. Byla potvrzena silná tendence k překonávání sociálně třídních nerovností v podmínkách života v procesu socialistické výstavby, která tvoří základ postupné homogenizace základních prvků způsobu života ve vyspělých socialistických ze-

mích i pozvolné, ale přece jen zřetelné tendence k internacionalizaci způsobu života v rámci socialistického společenství.

Zdaleka to ovšem neznamená, že všechny, dokonce i klíčové problémy teoretické koncepce způsobu života již byly plně vyřešeny. Tlak řídicích orgánů na přesun od deskriptivně analytické fáze výzkumu k úkolům plánovacího a prognostického typu, k rozpracovávání soustavy ekonomických, politických a ideologických opatření na jedné straně, i nespokojenost samotné vědecké fronty s výsledky empirického výzkumu životních procesů (který je zatížen parcialitou a deskripcí jevových aspektů životních forem či dokonce jen podmínek života) na straně druhé vyostřují naléhavost nedořešených otázek a podněcují novou vlnu konceptuálních úvah nejen u nás, ale i v mezinárodním kontextu.⁽¹⁾

Rozhodujícím podnětem a současně i kritériem vědeckovýzkumné činnosti jsou potřeby společensko-politické praxe, úkoly spojené s dalším rozvojem socialistické společnosti, její ekonomiky, politického i kulturního života. V duchu závěrů XV. sjezdu strany i posledních plenárních zasedání ÚV KSČ se do centra pozornosti dostávají otázky zvyšování efektivnosti všech oblastí společenského života, mobilizace tvůrčí iniciativy všech subjektivních činitelů, zvyšování aktivní účasti pracujících na řešení společenských problémů, tedy úkoly bezprostředně spjaté s potřebou dále upevňovat socialistické rysy způsobu života v naší společnosti a zvyšovat účinnost jeho zpětného dynamizujícího působení na společenské procesy.

Mají-li společenské vědy poskytnout řídicím orgánům spolehlivou oporu pro komplexní, plánovité řízení žádoucích změn ve způsobu života, musí neustále prohlubovat odpověď na otázku, jak hodnotit dosažený stav (které prvky společenské reality, vlastnosti, životní projevy, aktivity, tendence odpovídají dosaženému stupni rozvoje socialistické společnosti i jejím perspektivním úkolům a cílům, jaké jsou žádoucí směry a normy vývoje v jednotlivých oblastech životních podmínek aj.), jak dále zkoumat procesy formující lidský život, vzájemné vazby mezi determinujícími činiteli a životními projevy, ale především také, co zkoumat, které vlastnosti životních projevů jsou kvalitativně určujícími momenty způsobu života. Jinými slovy řečeno, základním poznávacím problémem dalšího rozvoje teorie způsobu života i zvýšení účinnosti řídicí praxe se stává odpověď na otázku, co je to vlastně „socialistický“ způsob života, kterými vlastnostmi a vztahy je určena jeho specifická socialistická kvalita. /I když v této oblasti již bylo velmi mnoho uděláno, nelze se dosaženou úrovní poznání uspokojovat.⁽²⁾

Tento veskrze praktický a v nejhlubším slova smyslu politický problém, jehož zodpovězení – správné či nesprávné – má a bude mít mnoho konsekven-

(1) V sovětské literatuře posledního období formuloval tento problém i některá východiska např. A. P. Butěnko [1978]. V Československu se kritikou konceptuálních východisek způsobu života zabýval již například F. Charvát [1975], v současné době I. Hruža, J. Kučera, R. Růžička aj.

(2) Ve vztahu k sovětské literatuře například A. P. Butěnko formuluje tyto výhrady: přecenění materiálních stránek podmínek života a tendence vymezovat socialistickou kvalitu života ukazateli životní úrovně, mechanické přenášení některých podstatných vlastností společensko-ekonomických vztahů a světového názoru bezprostředně na způsob života, nedostatečné akcentování specifických účinků přírodně geografických, etnických a národních zvláštností subjektu životní činnosti, nedostatečné odlišování podstatných charakteristik způsobu života v socialistické a komunistické společnosti [Butěnko 1978 : 42].

ci v nejrůznějších sférách života lidí i společnosti, může být podle mého názoru ve věcné podobě úspěšně dorešen jen tehdy, budou-li současně zpřesněna a prohloubena některá teoreticko-metodologická východiska, která buď dosud nebyla explicitně formulována, nebo kde se dosavadní stanoviska více či méně odlišují

Vracíme-li se proto ke konceptuálním úvahám, nejde o výraz abstraktního akademismu, ale naopak o výraz úsilí co nejvíce napomoci řešení praktických problémů. Neznamená to také negaci již dosažených výsledků. V rozporné dialektice poznávacího procesu jde o nezbytné vývojové stadium, další krok, podmíněný a umožněný – a tento aspekt je nutno trvale zdůrazňovat – předchozím poznáním. Přitom ovšem je to stadium velmi náročné, kde ani sama identifikace sporných a nedorešených problémů není bezdiskusní. Cesta k jejich řešení bude vyžadovat dlouhodobé kolektivní úsilí. Pokoušíme-li se v následujících úvahách naznačit některá problematická místa současné koncepce způsobu života, jde nepochybně o diskusní stanovisko, tím spíše, že nenavrhuje odpovědi, ale jen prostor pro jejich hledání. Proto také nemůže a nechce být ničím více než příspěvkem k probíhající názorové konfrontaci.(3)

Způsob života jako realita a pojmová reflexe

Položme si nejprve otázku, proč byl v určitém, historicky zcela konkrétním období vývoje společnosti i společenskovedního poznání formulován „způsob života“ jako praktický i gnoseologický problém, který vyvolal potřebu teoretického uchopení.

Příčinou nepochybně nebyl vznik nového, kvalitativně odlišného společenského jevu, který je nutno v totalitě společenských procesů indentifikovat, pojmenovat, pochopit jeho podstatu, souvislosti a vývojové zákonitosti (jako tomu bylo v případě vzniku strojové velkovýroby, imperialismu jako vývojového stadia kapitalismu, moderních národů aj.). Život lidí je neoddělitelnou součástí, charakteristickým příznakem i aktivním součinitelem celkového společensko-ekonomického vývoje společnosti. Každá společensko-ekonomická formace, určená úrovní rozvoje výrobních sil a povahou společenských poměrů, umožňovala a podmiňovala určitý – v třídních společnostech třídně diferencovaný – způsob života. Základní zákonitosti utváření lidského života v různých sociálně ekonomických podmínkách byly zformulovány již klasiky marxismu. Způsob života v dialekticky rozporné jednotě své kvalitativní určenosti a určitosti (determinace a podstatných vlastností) [Růžička 1979] je reálnou, trvalou součástí společenské skutečnosti, stejně jako způsob výroby, způsob biologické reprodukce či způsob „sociální výroby“ [Charvát 1975: 32]. Nová je pouze povaha jeho reflexe ve společenském vědomí, která byla podnícena nikoli zevně, ale samotným vývojem způsobu života a změnou jeho vztahu k ostatním částem objektivní reality.

Rozhodujícím podnětem pro formulaci problému způsobu života v teorii i řídicí praxi se stal všestranný růst společenského významu subjektivních činitelů výrobních i sociálních sil, který soustředil pozornost na člověka nejen jako objekt a produkt společenského působení, ale na člověka jako aktivního čini-

(3) Stať si neklade za cíl analyzovat a hodnotit přístupy jednotlivých autorů zabývajících se způsobem života. Pokud používá teze charakterizující určité tendence v dosavadním řešení jednotlivých problémů jako odrazový můstek pro formulaci autorského stanoviska či posunu akcentu, vychází z obsírného, i když samozřejmě zdaleka ne vyčerpávajícího přehledu československé a sovětské literatury k tomuto

tele společenského vývoje, zdroj společenské dynamiky, který je nutno rozvíjet, stimulovat a využívat. Proto si společnost, její řídicí orgány, položily otázku, jak lze dosavadní převážně živelné, spontánní formování lidské osobnosti a jejího vztahu ke společnosti nahradit plánovitým řízením. Proto také vznikla potřeba zformulovat teoretickou koncepci těchto procesů, doplnit teoretický konceptuální aparát marxistické vědy o společnosti o analýzu komplexu životních projevů subjektu, chápaného nikoliv izolovaně, ale v činném vztahu ke všem elementům, vztahům a procesům společenské reality, k celému procesu společenské reprodukce.

V dosavadních teoretických koncepcích způsobu života nebývá však významová rovina reality a jejího kvalitativního způsobového určení dostatečně důsledně odlišována.

/Dosti rozšířené jsou například definiční přístupy, které vymezují způsob života jako souhrn, komplex, sumu, soubor životních projevů, životních činností subjektu, aniž by dostatečně zdůrazňovaly nutnost hledat za jevovou stránkou souhrnu životních forem jejich podstatné vlastnosti. V empirické rovině se tato vymezení odrážejí v soustředění zájmu na jevové charakteristiky aktivit či dokonce jen jejich podmínek. Nedostatečné úsilí o proniknutí k podstatě života, ke kvalitativně určujícím indikátorům způsobu života je pak reálnou překážkou i pro formulaci kritérií jeho kvalitativní změny.

Rozhodující pro další fázi zpřesňování teoretické koncepce způsobu života i jeho empirického výzkumu se tak stává posun od jevových charakteristik k hledání podstatných, kvalitativních rysů lidského života, vyjadřujících jeho spjatost s celkovým vývojem společnosti, jeho společenskou determinaci i aktivní úlohu ve společenském reprodukčním procesu.

Subjekt způsobu života

(Aby bylo) vůbec (možno dosáhnout) hlubšího pochopení otázek kvality lidského života a kvalitativního určení způsobu života, je podle našeho názoru bezpodmínečně nutné zpřesnit řešení problému subjektu způsobu života. Jeho nejednoznačné chápání, neuvědomované rozpory mezi deklarovanými koncepcemi a intuitivními myšlenkovými pochody i implicitním obsahem formulovaných závěrů jsou nejen zdrojem nedorozumění, ale především překážkou úspěšného řešení mnoha dalších s tím souvisejících metodologických otázek.

(Dosavadní převažující řešení problému subjektu způsobu života spojuje tento pojem se všemi rozhodujícími společenskými subjekty – hovoří o způsobu života společnosti, třídy, skupiny, jednotlivce či lidí. Oprávněnost takovýchto výrazových spojení je zcela nepochybná; to, co zůstává problémem, je jejich obsah. Co máme na mysli, hovoříme-li o způsobu života kapitalistické společnosti? Jde nám o charakteristiky dosaženého stupně sociálně ekonomického vývoje společnosti jako celku, jejích vnitřních rozporů, hybných sil, revoluční perspektivy, nebo o charakteristiky sociálně ekonomicky, zejména třídně determinované existence lidí? Který z mnoha společenských subjektů, vzájemně se ovlivňujících, podmiňujících a přetvářejících v procesu společensko-historické praxe, je analytickou sociální bází pojmu „způsobu života“, či komplex

tématu, který volně interpretuje bez konkrétního autorského určení. Proto také seznam literatury neobsahuje přehled prací, jejichž studium stimulovalo formulaci problémů i možných východisek, ale jen literaturu bezprostředně použitou v souvislosti s některými méně frekventovanými termíny a v argumentaci prezentovaných podnětů.

životních projevů, či forma existence je předmětem analýzy, má být poznána, pochopena, aby mohla být cílevědomě a plánovitě přetvářena?(4)

Způsob existence, vývoje, reprodukce každého společenského subjektu lze analyzovat nejméně ve dvou základních rovinách: jako společenský pohyb, vývoj subjektu samého v dialektice jeho vnitřních rozporných sil a vnějšího působení (např. vývoj socialistické společnosti jako celku, vznik a vývoj dělnické třídy a naplňování její historické úlohy, ale také ekonomická a sociální činnost podniku, vývoj dětské party aj.), li jako určité charakteristické vlastnosti, jednotu či protikladnost, shodu či odlišnost způsobu existence, „životu“ jeho sociálních subsystémů. Chci-li hovořit o způsobu života, „způsobu“ existence třídy jako společenského subjektu, vymezuji předmět poznání a poznávací kontext zcela odlišně ve srovnání s tím, uvažují-li o důsledcích společenského postavení a úlohy třídy pro podmínky a způsob života jejich příslušníků. V prvním případě je například vlastnický vztah k výrobním prostředkům bezprostředním elementem „životu“ třídy, stejně jako třídní zájmy, třídní spojenci, strategie a taktika třídního boje. Ve druhém případě vystupují tyto faktory jako společenské determinanty způsobu života, které se složitým systémem zprostředkování promítají do komplexu životních projevů příslušníků třídy. Stejně tak je způsob výroby podstatným vnitřním určením „způsobu života“ společnosti a rozhodující determinantou „způsobu života“ tříd, skupin i jednotlivců. Vědomí tohoto rozdílu bývá jen zcela výjimečně součástí definičních vymezení; obvykle se v nich objevuje uspořádaný výčet společenských subjektů bez uvedení uvažovaných rovin jeho existence.(5)

(4) Jinými slovy řečeno jde o otázku, který společenský subjekt, vyvíjející se a rozvíjející se v závislosti na objektivních podmínkách a tyto podmínky také aktivně přetvářející, je nositelem vlastností, jimiž je definován „způsob života“. Toto nositelské hledisko nelze zaměňovat s hlediskem kauzálně genetickým, tedy s otázkou, které společenské subjekty, s jakou mírou zprostředkování, jakými mechanismy a s jakou účinností ovlivňují formy existence, způsob života subjektů nižšího řádu.

Jedním z důsledků přírodní historického vývoje lidského společenství, který geneálně předvíдали již (Marx a Engels v *Německé ideologii*), je postupný vznik, objektivizace společenských subjektů vyššího řádu. Jestliže vznik soukromého vlastnictví a společností založených na vykořisťování vytvořil postupně podmínky pro vznik tříd, států, církví, politických stran, národů aj., znamenalo zrušení vykořisťování a vznik světového socialistického společenství novou etapu i v tomto procesu. Jako subjekt se objektivizuje, kvalitu subjektu nabývá celá socialistická společnost, chápaná v rámci jednotlivých státních celků, i světová socialistická soustava jako předstupeň předpokládaného celosvětového komunistického sjednocení. Se vznikem každého nového společenského subjektu, se podstatně rozšiřuje a obohacuje struktura forem existence, forem aktivity a znásobuje síť jejich vzájemných vazeb. V zásadě všechny společenské subjekty, i když s rozdílnou mírou zprostředkování, ovlivňují způsob existence elementárních společenských subjektů – lidí.

(5) Výjimkou je například A. P. Buténko, který v již citované stati (zdůrazňuje otázku subjektu životní činnosti jako podstatnou, protože „struktura způsobu života a jeho určující podmínky nejsou zadejka totožné, hovoříme-li o různých subjektech.“ Sám se však přiklání k volbě tří subjektů – osobnost, sociální skupina či společnost, jako celek, a to s vědomím narůstající složitosti souhrnu forem životní činnosti. Způsob života sociální skupiny (třídy) má složitější strukturu, k níž patří nejen suma nejtypičtějších forem životní činnosti jednotlivců, kteří tuto skupinu vytvářejí (jak se někteří domnívají), ale současně i formy její životní činnosti jako celistvosti, které jsou určeny zvláštním místem a úlohou sociální skupiny ve společnosti, úrovni jejího vědomí, jejími tradicemi atd. Způsob života společnosti má strukturu ještě složitější. Za prvé zahrnuje souhrn všech probíhajících, v prostoru a čase odlišných forem životní činnosti tříd a individuí, z nichž je tato společnost složena. V této podobě je to hromadný pojem. Za druhé způsob života společ-

Zde začíná sporný problém. Jestliže zavádíme na realitě nový vědecký pojem, musí odrážet některé z jejích podstatných stránek a plnit jak poznávací, tak prakticko-přetvářecí funkci. V soustavě společenskovědních pojmů marxismu-leninismu chybí univerzální pojem jak pro kvalitativní určení způsobu existence, způsobu „života“ všech hierarchizovaných společenských subjektů, tak pro odraz podstatných, kvalitativních určení životních projevů společensky, třídně a skupinově determinovaného činného jedince. Z tohoto hlediska jsou oba definiční přístupy možné. Zbývá ovšem položit si otázku, zda jsou oba stejně účelné, zda oba stejně usnadňují či ztěžují poznávací proces a odpovídají potřebám řídicí praxe.

Klasikové marxismu-leninismu spojovali pojem způsob života s formami společenské existence, společenského života individuí. (6) Stejné pojetí pojmu však převažuje v hovorové řeči, v jazyce politických dokumentů i v deskriptivně analytických vědeckých pracích. Hovoří-li stranické dokumenty nebo plánovací orgány o úkolech zdokonalování socialistického způsobu života, neuvažují v této souvislosti celek společenských procesů charakterizujících budování rozvinuté socialistické společnosti, ale jejich průběhy v lidském životě, mechanismy a nástroje, jimiž lze každodenní život lidí společensky ovlivňovat. Stejně intuitivní pojetí se však (někdy v rozporu s teoretickými deklaracemi) výrazně prosazuje i v jazyce vědy. Vždyť sama klíčová teze o postupné homogenizaci způsobu života dělnické třídy, družstevního rolnictva a pracující inteligence má bez dalšího platnost jen při zúženém pojetí subjektu. Procesy, jimiž se projevuje a rozvíjí dělnická třída jako společenský subjekt a družstevní rolnictvo jako společenský subjekt nelze popisovat v kategoriích homogenizace a diferenciací, ale v kategoriích rostoucí spolupráce na bázi sblížování forem vlastnictví a třídních zájmů při růstu vedoucí úlohy dělnické třídy. Analogicky zúžené pojetí je také implicitním východiskem všech empirických výzkumů způsobu života, sekundárních analýz podmínek a způsobu života aj.

Pokusme se ještě rozšířit škálu argumentů o méně obvyklou formu „důkazu sporem“. Připustme, že budeme akceptovat široké pojetí subjektu způsobu života. Jaké důsledky by mělo toto rozhodnutí pro poznávací proces? Způsob života v této podobě by se stal střešovým pojmem, usilujícím o charakteristiku forem existence, projevů, aktivit všech společenských subjektů vyššího řádu (světového socialistického společenství, církví, politických stran, státu aj.). Avšak i tehdy, omezíme-li se na určitý apriorní uzavřený výčet společenských subjektů (kde vzniká nikým neřešená otázka kritéria selekce), jako je například společnost – třída – rodina – jednotlivec, vytváříme pro poznávací proces prakticky nepřekonatelné překážky. Teorie i výzkum způsobu života by pak musely samostatně rozpracovávat charakteristiku „životních projevů“ jednotlivých subjektů / (teorii společenského vývoje, vývoje tříd, vývoje rodiny i osobnosti a její aktivity), každá teze by měla platnost jen v určitém, přesně vymezeném subjektivním kontextu, každý prvek sociální reality by musel být při své analýze zvažován ve vztahu k různým úrovním společenského systému,

nosti zahrnuje i něco odlišného od sumy životních činností sociálních skupin a jednotlivců, a to směnu činností mezi sociálními skupinami, jejich antagonismy nebo rozpory, boj nebo spolupráci tříd, tj. vše to, co se vztahuje k sociálně ekonomické, politické a duchovní životní činnosti společnosti jako určitého celku, majícího také své vnější vztahy k jiným společnostem jiných zemí“ [Buténko 1978 : 40–41].

(6) Obsírnou argumentaci v tomto směru provedl J. Kučera [Kučera 1979].

protože *forma* životního projevu jednoho subjektu (například třídy) je *důsledkem* životních projevů jiného subjektu (například společnosti) a *podmínkou* způsobu života jednotlivce. Nejen systémová *deskripce* (vymezení podmínek, struktur, funkcí aktivit), ale dokonce i samo *vymezení podstaty* způsobu života v různých úrovních subjektu by bylo odlišné. Takto všeobšáhle (formulovaný problém se pak vymyká možnostem relativně uceleného teoretického i empirického pochopení) a praktická využitelnost složitého a velmi nepřehledného systému získaných poznatků (pokud by ho vůbec bylo možno relativně završit) je velmi problematická.

z těchto důvodů považujeme za užitečnější omezit expanzivitu definičních přístupů a vztahovat pojem způsobu života k podstatným určením souhrnu životních aktivit, životních projevů jednotlivců. Pojmy způsob života společnosti, způsob života třídy by pak byly vyhrazeny pro zachycení podstatných, určujících rysů způsobu života příslušníků těchto společenských subjektů, pro zachycení takových rysů, v nichž se odráží společenské postavení, úloha a vývojové zákonitosti daného společenského subjektu. Tento definiční přístup také umožní bez velkých obtíží používat v analogickém významu výrazy jako je „způsob života mládeže“, „způsob života zaměstnaných žen“, jejichž sociální báze nemá povahu subjektu, ale jen statistického seskupení na základě některých společných znaků.

Přijetí tohoto stanoviska, zúžení předmětu zájmu na individuum chápané jako společenský subjekt v kontextu všech společenských determinant a v činném vztahu k přírodě, společnosti i sebestředně vlastní osobnosti umožní intenzifikaci poznávacího procesu, zpřesnění a zjednodušení vztahového kontextu, formulaci kontextově jednoznačných předpokladů a závěrů, zpracování systémových modelů, typů i soustavy sociálních indikátorů. Konsekvantně je také předpokladem vyšší využitelnosti poznatků v rozhodovací a řídicí činnosti.

Podstata způsobu života

Jedním z nejvýznamnějších problémů, jehož řešení bezprostředně souvisí s vymezením subjektu způsobu života, je hledání podstatných, kvalitativně určujících vlastností životních činností.

Studujeme-li konceptuální východiska různých autorů zabývajících se způsobem života, zjistíme s překvapením, že otázka podstaty způsobu života není teoreticky dostatečně rozpracována. (7)

Převážná většina autorů řeší tento problém odkazem na známý citát z Ně-

(7) V Československé literatuře se problémem podstaty způsobu života zabývá například v úvodu ke své knize *Socialistický způsob života* M. Solcová [1978]: „Marxistické poznání totality společenských jevů je spjata se zkoumáním jejich obsahu, jejich podstaty. To, co odráží sféru jevů, je výpovědi o jejich existenci, pod níž je skryta dynamická tendence, která určuje směr a pohyb společenských jevů. Právě tato dynamická tendence vyjadřuje podstatu toho kterého společenského jevu.“ Ve vztahu ke zkoumání socialistického způsobu života však úkol poznávat jeho podstatu situuje vně sociologie a ospravedlňuje sociologa, který „... bude zřejmě brát v úvahu totalitu jevů a nelze ho vinit z toho, že v definici způsobu života akcentuje tento úhel poznávání a již méně bude schopný vypovídat o podstatě těchto jevů, i když ji bude respektovat“. Předpokládá, že různé vědní obory budou „... poznávat různé podstaty jevů, budou se orientovat na různé jevy této podstaty, i když objekt jejich zkoumání bude stejný, tj. způsob života.“ [Salcová 1978: 6]

mecké ideologie,(8) v němž klasikové marxismu v kontextu základních teoretických předpokladů materialistického pojetí dějin označují za rozhodující formu životního projevu, způsobu života lidí, způsob, jímž vyrábějí prostředky ke svému životu, co vyrábějí a jak vyrábějí.

Tato nepochybně velmi podnětná pasáž však zjevně nebyla autory koncipována jako definice pojmu způsobu života, proto v ní také nelze hledat vyčerpávající vymezení všech podstatných určení souhrnu životních projevů. Obsahuje pouze základní východiska a metodu řešení, kterou je nutno dále rozvinout v duchu dialektickomaterialistického pojetí člověka a lidských dějin. Z řady podnětů, které citovaná úvaha pro toto řešení přináší, je nutno zdůraznit zejména dva principy:

– tak jako je rozhodujícím činitelem společenského vývoje způsob výroby, je rozhodujícím faktorem lidského života způsob zajištění jeho hmotné existence (obsah, rozsah a forma produktivní činnosti i velikost podílu na společenském bohatství a způsob jeho nabývání);

– odlišení věcných, předmětných a způsobových stránek, které považujeme dosud za samozřejmé jen při analýze výrobního procesu, má obecnější metodologický význam. Také celek životního procesu má svou věcnou, předmětnou formu, věcnou strukturu životních aktivit a svou analytickou stránku (odpověď na otázku, „jak“ lidé žijí).

Dešifrovat ^{sta se} „jak“, nalézt na jevové věcné struktuře životních procesů jejich způsobová určení, je rozhodujícím poznávacím úkolem současné fáze teoretického výzkumu způsobu života.

Výsledky dosavadních teoreticko-metodologických úvah nám umožňují s vysokou spolehlivostí formulovat předpoklady, meze či prostor hledaného řešení. Je nepochybné, že hledané podstatné vlastnosti aktivit musí být objektivní, existující nezávisle na vědomí činného subjektu, musí se vztahovat k celku životních projevů i ke všem jeho částem. Hypoteticky lze předpokládat, že tak jako podstata osobnosti jako sociálního jevu je marxismem položena do soustavy společenských poměrů, bude mít i podstatné určení způsobu života jako činného vyjádření osobnosti integrující charakter, spojující subjekt a jeho aktivitu s celkem společensko-reprodukčního procesu, se způsobem výroby i způsobem „sociální výroby“ [Charvát 1975].

Podstatné stránky, vlastnosti životních činností bychom podle této hypotézy měli hledat nikoliv uvnitř činností samých, ale v tom, co tyto aktivity znamenají pro reprodukci a rozvoj výrobních a společenských sil, výrobních a spo-

(8) „Způsob, jak lidé vyrábějí prostředky ke svému životu, závisí především na tom, jaké jsou vůbec životní prostředky, které tu byly před nimi a které musí reprodukovat. Na tento způsob výroby nelze pohlížet jen z té stránky, že je reprodukci fyzické existence individuů. Je to spíše již určitý druh činnosti těchto individuů, určitá forma projevu jejich života, určitý způsob jejich života. Jak individua projevují svůj život, taková jsou. To, čím jsou, spadá tedy vjedno s jejich výrobou, a to s tím, co vyrábějí, i s tím, jak vyrábějí. Čím individua jsou, závisí tedy na materiálních podmínkách jejich výroby.“ [Marx – Engels 1962 : 35]. Podnětnou analýzu interpretačních rozdílů, které jsou způsobeny sématickými diferen-cemi mezi používanými pojmy v německém originálu, ruském a českém překladu této pasáže, provedl R. Růžicka v citované stati. Český překlad výrazu „eine bestimmte Art ihr Leben zu äussern“, který zní „určitá forma projevu jejich života“, je obsahově přesnější a interpretačně podnětnější než ruská varianta „opredel'jonyj vid ich žiznědějatělnosti“ [Růžicka 1979 : 185].

lečenských vztahů. Je-li osobnost produktem společenských poměrů, je způsob života kvalitativním určením jejího činného vztahu ke skutečnosti, k přírodě, společnosti i sobě samé. Individuální subjekt, formovaný předchozí aktivitou probíhající v kontextu určitých společenských sil a vztahů, svými životními projevy vstupuje do procesů jejich tvorby a spotřeby, jejich reprodukce a změny, chová se jako společenský subjekt. Kvalitou tohoto zespolečnění je určena i kvalita jeho životního projevu, jeho způsobu života. V operační rovině to znamená, že kvalitativní určení způsobu života strukturou životních činností (tím, jaké činnosti a v jakých relacích subjekt vykonává) je možné pouze za předpokladu jednoznačné identifikace povahy činného vztahu těchto aktivit ke společenskému reprodukčnímu procesu.

Životní činnost jako systém

Snaha proniknout k podstatným charakteristikám lidských činností vede k odhalení dalšího dosud nedostatečně propracovaného problému teoretické koncepce způsobu života, jímž je systémové pojetí aktivity jako sociálního procesu, které je podmínkou pro rozšíření a obohacení komplexu jejích empirických indikátorů.(9) Přes řadu prací, které se zabývají teorií aktivity, lze říci, že systémová sociální teorie lidské činnosti jako nedílné součásti, elementu společenského reprodukčního procesu, společenskopřetvářecí praxe se teprve rozvíjí.(10) Jedním z jejích prvních kroků je konstrukce procesuálního modelu aktivity.

Činnost je neoddělitelná od subjektu, je formou jeho existence. Historická analýza lidské činnosti ukazuje, že lidská činnost jako sociálně utvořená a kulturně organizovaná aktivita má ve svém základu odlišení činné osoby a předmětu činnosti, tedy subjektu a objektu. Subjekt (individuální, skupinový, nebo – i když převážně v abstrakci – celospolečenský) působí s využitím určitého instrumentáře na objekt, jímž mohou být předměty vnějšího světa, společnost, jiní lidé i jednáající osoba sama. Subjekt v procesu činnosti objekt přetváří (vyrabí, zdokonaluje, spotřebovává), nebo jej nechává beze změny, a pak se výsledek činnosti vrací zpět k němu samému v podobě poznání objektu nebo v podobě jeho hodnocení (posouzení významu pro subjekt) [Kagan 1974].

Velmi snadno si dokážeme, že subjekt-objektový model aktivity je z hlediska sociální analýzy příliš zjednodušený. Pro pochopení aktivity, zejména pro pochopení příčin, které ji vysvětlují, je nutno vzít v první řadě v úvahu komplex podmínek, v nichž subjekt aktivitu vykonává, jimiž je ovlivněn ve svém rozhodování (jde-li o vědomý akt), popřípadě které vyvolávají stereotypní algoritmickou reakci. Samotný průběh aktivity je (vedle obsahových určení a kvantitativních ukazatelů časové, energetické, materiálové aj. spotřeby) charakterizo-

(9) V dosavadních výzkumech způsobu života, pokud se zabývají vůbec aktivitami a nikoliv jen jejich podmínkami, se převážně užívá jen několika základních indikátorů: název aktivity jako nositel obsahového určení (práce, vaření, poslech televize aj.), ukazatele odvozené od časové proměnné (trvání, frekvence, ojedinelé situovanost aktivity), případně výpověď o míře aspirací či míře uspokojení danou aktivitou. Jednoznačně přitom převládá indikace prostřednictvím subjektivní reflexe.

(10) Na rozdíl od psychologických a sociálně psychologických přístupů, které mají dlouhou tradici, bohaté nepřehledné a někdy, bohužel, i poněkud problematické výsledky. Sociální teorie aktivity se však nemůže úspěšně rozvíjet, aniž by si osvojila a kriticky přehodnotila i myšlenkový přínos teorie chování.

ván i používanými prostředky, sledovanými záměry a cíli atd. Působení aktivity na objekt vyvolává soustavu účinků nejen na bezprostředním objektu aktivity a jejím subjektu (nezávisle na tom, zda je subjekt přímým objektem vlastní činnosti), svými důsledky zasahuje i větší či menší úsek ostatní společenské skutečnosti. Je-li systém podmínek, které aktivitě předcházejí, rozhodující pro pochopení jejich příčin a tedy i pro tvorbu společenských mechanismů ovlivňování struktury životních projevů, je souhrnný produkt, výsledek, efekt aktivity základem jejího společenského hodnocení, nositelem jejího společenského významu, hodnotícího vztahu společnosti k této aktivitě.

Proto je nutné, aby model systému životní činnosti, byl konstruován přinejmenším z těchto prvků: podmínky – subjekt – aktivita – objekt – produkt. Celý tento systém je bezpodmínečně nutno chápat v podmíněném i činném vztahu k širšímu společenskému prostředí. Každá lidská činnost má svůj sociálně vztahový kontext, z něhož odvozuje své podmínky, stimuly, cíle, který ovlivňuje její průběh a současně je i rozhodujícím příjemcem, zhodnocujícím její produkt. Vytržením z tohoto kontextu získáme pouze hrubý, předmětný skelet činnosti, velice ochuzený ve svém sociálním obsahu.

Položme si nyní znovu otázku, který moment, který prvek systému lidské činnosti může být nositelem jejích společensky podstatných určení. V logice předchozích úvah dospějeme k jednoznačnému závěru, že tímto prvkem, který integruje subjekt a jeho aktivitu s celkem společensko-reprodukčního procesu, je široce chápaný souhrnný produkt činnosti, nikoliv však produkt „o sobě“. Pro lidskou činnost je podstatný ten moment, v němž se v dialektickém napětí sjednocuje individuální a společenské, konkrétní a abstraktní – moment společenského zhodnocování produktu: (11) ta fáze, kdy je výsledek relativně završené činnosti konfrontován se společenskými potřebami, kdy se objektivizuje, a to nejen v předmětné, materiální podobě, ale také v podobě reprodukce či rozvoje společenských vztahů, v nichž činnost probíhala, i v podobě reprodukce či rozvoje samotné činné osobnosti. Touto objektivizací výsledku, „spotřebou jeho užité hodnoty“, se individuální lidská činnost vřazuje do procesu společensko-historické praxe a z tohoto začlenění je také zpětně odvozena „hodnota“ produktu (ve smyslu společensky nutného množství vynaložené aktivity, vynaložené energie) jako základ pro stanovení společenské „ceny“ produktu, a tedy i sociálního významu aktivity. (12)

Význam aktivity pro společnost není dán samotnou existencí produktu, ale tím, jak tento objektivizovaný, společensky osvojený a zhodnocený produkt

(11) „Z ‚hodnotového‘ hlediska však je v každém produktu založen protiklad, daný jednak tím, co produkty navzájem odlišuje, jednak tím, co je navzájem spojuje. Každý produkt (v jeho obecném významu) je konkrétním výsekem skutečnosti..., majícím svůj vnitřní obsah, soustavu vlastností, které jsou pro něj charakteristické a s jejich pomocí může plnit určité funkce. Jinými slovy, každý produkt je nositelem hodnoty svého obsahu, podle níž se odlišuje i další spotřeba těchto produktů. Na druhé straně však je společnou vlastností všech produktů, že jsou výsledkem procesů, nebo také, že jsou prvkem kultury. Přes rozmanitost produktů, vyjádřenou právě jejich hodnotami obsahů, nesrovnatelných mezi sebou navzájem, však existují takové charakteristiky produktů umožňující srovnávání, které jsou dány ukazateli práce či sociální práce, nezbytných pro její vznik, jinými slovy hodnoty těchto produktů“ [Charvát 1975: 43].

(12) Extenze některých teoretických poznatků charakterizujících výrobní činnost v kontextu veškeré sociální aktivity není nahodilá. Myšlenkový odkaz klasiků marxismu plní významnou metodologickou funkci a každá obecná teorie sociální aktivity musí jako své zvláštní obsahovat i teorii výrobní činnosti.

vstupuje do procesu rozšířené reprodukce, rozvoje člověka i lidské společnosti. Vyjádřeno v tradiční sociologické terminologii, nositelem společenského významu aktivity je komplex jejích funkcí.

Většina lidských činností je výrazně polyfunkčních; činný subjekt vstupuje svou aktivitou — nezávisle na svém vědomí a vůli — do vztahu k mnoha subjektům i sobě samému, k přírodním, sociálním i duchovním procesům společnosti. Již sama identifikace referenčního prostoru, v němž jsou pocíťovány důsledky dané aktivity, tím spíše pak určení povahy a síly účinku, představují velmi obtížný gnoseologický problém.(13)

Chceme-li však pochopit, jakou úlohu sehrává určitá aktivita v komplexu společenského i individuálního života, zda a jak by bylo možno tuto aktivitu měnit, rozvíjet či omezovat, musíme nezbytně vycházet z jejího základního funkčního vyústění. Problém reálných funkcí životních činností byl však zatím stěží naznačen v teoretické rovině; pro jeho empirické studium nebyly vyvinuty vhodné poznávací prostředky. Při analýze reálných sociálních procesů vývoje způsobu života je řešení intuitivně a zkušenostně, důrazem na primární, očekávané a společensky převažující funkce jednotlivých činností. Poznávací možnosti tohoto přístupu jsou však značně omezeny. Výzkum prostředků pro analýzu produktů a funkcí životních činností je proto podle našeho názoru nejaktuálnějším úkolem metodologické povahy.

Podmínky životní činnosti

Problému podmínek života patří v dosavadních analýzách způsobu života zvláštní a paradoxně rozporná úloha. Při studiu reálných procesů vývoje lidského života jsou změny v podmínkách života ústředním a rozhodujícím předmětem zájmu; do určité míry také proto, že dosud užívané soustavy sociálních indikátorů zachycují téměř výlučně rovinu životních podmínek, nikoliv aktivit. Vztah podmínek a způsobu života byl také jedním z prvních široce diskutovaných teoreticko-metodologických témat. Otázka, zda jsou podmínky života součástí způsobu života, se různými autory neustále vrací. Převládá však stanovisko, které formuloval např. A. P. Butěnko: „Ačkoli způsob života, jeho determinující příčiny, podmínky, okolnosti jsou organicky spojeny, nelze je směšovat, tím spíše ne ztotožňovat. Způsob života se odlišuje od podmínek života tím, že představuje samu konkrétní životní činnost lidí. Analýza předpokladů způsobu života, podmínek života není ještě analýzou samotného způsobu života ... Chceme-li analyzovat způsob života, musíme zkoumat život sám jako konkrétní souhrn forem činností ... Jinými slovy, strukturní prvky způsobu života nejsou podmínky života, ale právě souhrn forem životní

(13) Ilustrujme si složitost referenčního rámce na příkladu práce ve společensky organizovaném pracovním procesu. Produkt pracovní činnosti má sice především svou věcnou formu, současně jím je ale také určitá spotřeba společenských zdrojů (materiálů, energie), spotřeba fyzických a duchovních sil, času, ale také hmotných prostředků pracovníka. Produktem práce jsou nové zkušenosti, dovednosti, poznávací stimuly, pocit uspokojení či nespokojení pracovníka, mzda za práci, právo na odpočinek a sociální zabezpečení. Pracovní činnost rozšiřuje sociální kontakty, pracovní kolektiv formuje vědomí, hodnoty a normy nejen ve vztahu k vlastní práci, ale i ve vztahu k jiným životním aktivitám. Pracovník vstupuje svou prací do vztahu ke svému bezprostřednímu pracovnímu kolektivu, jeho úkolům a zájmům, k podniku a zprostředkovaně k celému národnímu hospodářství, k rodině i k sobě samému. Funkce pracovní činnosti jsou vnější a vnitřní, zprostředkované hmotně, sociálně i sférou vědomí. Množství funkčních vztahů je značné a přitom proměnlivé, v reálné analýze je nutno omezit se na jejich hlavní prvky.

činnosti — práce, veřejně politická činnost, rodinné a domácí činnosti, odpočinek aj. — které zaplňují celý život“ [Butěnko 1978: 39].(14)

Hovoříme-li o paradoxech v rozpracovávání problematiky podmínek života, nemáme ani tak na mysli přezívající výrazy nedostatečné pojmové čistoty a nedůsledného odlišování životních podmínek a životních aktivit, interpretační zámeny podmínek za aktivitu, které již byly mnohokrát teoreticky odmítnuty. Jde však o to, že přes mimořádný důraz na analýzu reálných podmínek života není prakticky propracován pojem podmínek života. Teoreticko-metodologické analýzy systému determinant životních činností jsou zcela ojedinělé(15) a tato teoretická nepropracovanost má řadu konsekvencí v jejich věcném rozboru. Systém objektivních determinant životních činností nebyl dosud dostatečně uspokojivě zvládnut ve své věcné struktuře,(16) a tím spíše ne v celé složitosti vzájemných zprostředkování a příčinných řetězců, v nichž se promítá do konkrétní životní situace konkrétního subjektu v určitém konkrétním okamžiku a v nichž hraje významnou úlohu předchozí aktivita subjektu. Věcný rozbor podmínek života nenalézá v teorii adekvátní selekční, klasifikační a interpretační bázi, což se prakticky projevuje zejména tím, že podmínky života jsou popisovány v makrosociální rovině, v podstatě jako mechanický souhrn společenských problémů interpretovaných tradičně, tak jak byly společenskými vědami vykládány dávno před formulací pojmu „způsob života“, nikoliv optikou zprostředkování a důsledků pro konkrétní život lidí, pro strukturu a obsah jejich životních aktivit.

Druhým projevem nepropracovanosti pojmu „podmínky života“ (a specifické interpretační optiky vyžadované novým poznávacím kontextem) je soustředění zájmu na společenské materiální podmínky života i úroveň hmotné spotřeby. Podstatně méně jsou reflektovány životní podmínky organizační povahy (způsob fungování jednotlivých společenských institucí, organizace společenské nabídky aktivit) a zcela nepropracované zůstávají objektivní determinanty ze sféry vědomí (vliv tradic, ideologie, znalostí, postojů, norem). Obecněji platí,

(14) V těchto diskusích je podle našeho názoru méně podstatné, zda jsou podmínky života uváděny jako součást definičního vymezení způsobu života, tj. pojmové abstrakce zaváděné na realitě. Podstatné je odevkání osvojení reálných procesů a jejich vztahů, vědomí, že podmínky života je nutno v sociální analýze odlišovat od životních projevů, životních aktivit, že rozhodující z hlediska společnosti nejsou podmínky života, ale jejich transformace do struktury životních činností, v nichž spočívá těžiště problematiky.

(15) V Československu se podmínkami života v teoreticko-metodologické rovině dosud zabýval jen kolektiv pracovníků VÚŽÚ, který vymezil životní podmínky jako souhrn činitelů působících v relaci k procesu utváření způsobu života. Věcně je klasifikoval do tří základních skupin podmínek přírodních, společenských a osobnostních, v operacionální rovině jako podmínky vyplývající z geograficko-klimatického charakteru teritoria, z charakteru osídlení, typu bydliště a bytu, podmínky vytvářené ve sféře pracovního procesu, podmínky pro společensko-veřejný život, podmínky pro volný čas, kulturní a vzdělanostní rozvoj člověka, podmínky vyplývající z fáze životního cyklu a z rodinného života, životní podmínky vyplývající z individuálních specifíků osobnosti [Charakteristika 1977].

(16) Základní klasifikace na podmínky přírodní, společenské a osobnostní je velmi hrubá, nehledě na to, že vyvolává kritické výhrady, protože jak současný stav přírodního prostředí, tak osobnost jsou společenskými produkty. Teoreticky možný přístup ke klasifikaci podmínek opírající se o klasifikaci životních činností je problematizován jednak neexistencí vhodné klasifikační opory, jednak — a především — tím, že většina konkrétních životních podmínek vystupuje jako determinanta celého komplexu aktivit.

že význam objektivních podmínek vázaných na subjekt, transformovaných jeho aktivitou i vědomím, i význam limitů vázaných na „přírodní“, fyziologické stránky lidské existence je až na výjimky doceňován teprve postupně.(17) Obava z psychologismu vyvolává nebezpečí sociologismu jako druhé krajnosti; vede k zjednodušenému pojetí systému determinant, vnějších stimulů i vnitřních motivů lidské aktivity, nazíranému výhradně z hlediska makrospolečenských procesů. Objektivním činitelem napomáhajícím vzniku těchto zjednodušení je komplexnost a složitost samotného věcného problému způsobu života, který překračuje oborové hranice a vyžaduje jednoznačně multidisciplinární přístup nikoli souřadného, ale syntetického typu.

Úkolem teoretické analýzy podmínek života je podle našeho názoru propracování determinant sociální aktivity individuálního subjektu jako systému objektivních společenských a společensky zprostředkovaných činitelů i objektivně existujících – a převážně rovněž společensky formovaných – determinant vázaných na subjekt, osobnost a její předchozí aktivitu. Ve věcné rovině je nezbytné hledat analytická kritéria, která umožní uspořádat systém společenských determinant lidského života v jejich vzájemných vazbách a zprostředkováních od makroúrovně až k rovině každodenní situace, reálného rozhodovacího prostoru subjektu a zpřesnit tak interpretační schéma pro analýzu reálných změn v podmínkách života.(18)

I zde se teoreticky nabízejí dvě možné cesty. Při konstrukci hierarchizovaného, uspořádaného systému příčinných činitelů lze vyjít ze základních zákonitostí společenského vývoje a hledat jejich průměty do životní situace lidí; uvažovat, jaký vliv má úroveň výrobních sil, charakter výrobních a ostatních společenských poměrů, třídní struktura a mezitřídní vztahy, ale také přírodní podmínky, ideologie, morálka, kultura aj. Jako smysluplnější a z hlediska praktického řízení společenských procesů užitečnější se však jeví opačná cesta: analyticky vycházet ze struktury životních projevů subjektu, analyzovat soubor jejich (z hlediska subjektu vnějších a vnitřních) determinant a z této úrovně induktivně odvozovat příčinné vztahy, jimiž jsou společensky utvářeny. Jednotčím momentem zde není jako v prvním případě společenský proces, společenský faktor, který vyvolává široké spektrum sociálních souvislostí a důsledků, ale konkrétní lidská aktivita, podmíněná spektrem sociálních příčin. Předností tohoto přístupu je identifikace příčinných činitelů v jejich konkrétní vzájemné souvztažnosti, která nabízí cestu k vysvětlení variability reálných životních projevů. Věcně pak musí vést k destrukci tradičních problémových okruhů, ke zcela novému seskupení problémů a odlišné formulaci otázek. Od této nové syntézy je také možno očekávat poznávací přínos k již dosaženému,

(17) K těmto výjimkám patří zejména problematika potřeb, jejichž podstatná úloha v utváření způsobu života je obecně akceptována, i když ne vždy s dosti citlivým odlišením objektivních potřeb existence a rozvoje jedince, odvozených ze systému společenských cílů a postavení a úkolů jedince ve společenském reprodukčním procesu, a uvědomovaných potřeb jako prvku vědomí, plnicího motivační funkce.

(18) Nejde zdaleka o jednoduché a společensky či teoreticky nevýznamné problémy. Respektování určující úlohy společenských poměrů pro utváření způsobu života je základním principem marxistické koncepce této problematiky. Hledat mechanismy, jimiž se tato určující úloha společenských poměrů promítá do podmínek každodenního života lidí, znamená však rozpracovávat i samu teorii společenských vztahů. Stejně tak například pokus o rozbor mechanismů, jimiž se v reálných životních podmínkách prosazuje socialistický princip rozdělování podle práce, vede k řadě složitých teoretických i politických problémů.

na bázi jiných sociálních procesů rozvíjenému poznání. Podmínkou sine qua non tohoto řešení je však zdokonalení analytické struktury komplexu životních činností.(19)

Cím zřetelněji si uvědomujeme, že každá lidská aktivita má vedle své věcné, jevové podoby, kterou lze popisovat indikátory časové, energetické, materiálové spotřeby, místa, participujících osob, produktu aj., i svou podobu analytickou, svá podstatná určení a funkční souvislosti odvozené od vztahu ke společenskému reprodukčnímu procesu i rozvoji osobnosti, tím naléhavěji si klademe otázku klasifikačních principů pro uspořádání celého věcného komplexu životních činností.

Dosavadní deskriptivně analytické empirické studie až na výjimky používají obecně známá klasifikační schémata rozvinutá výzkumy časových rozpětů, jejichž základními prvky jsou práce a mimopracovní doba, dále členěná na nutnou složku a volný čas. Abstrahujeme-li od určitých dílčích diferencí (např. v rozsahu činností zařazovaných do souhrnné položky „práce“, ve vymezení obsahu a rozsahu volného času ap.), je tato klasifikace v zásadě shodně využívána jak v buržoazní, tak v marxistické vědě o společnosti.(20)

Řada teoretických i teoreticko-empirických prací vycházejících z tohoto přístupu sehrála velmi významnou úlohu v rozvoji sociologické teorie i v poznání lidského života a podmínek jeho utváření. Cím hlouběji však pronikáme k podstatě lidského života, k hledání určujících charakteristik životních činností, tím zřetelněji se ukazuje, že pro potřeby funkční analýzy tato výchozí klasifikace již plně nevyhovuje. Základní analytický klasifikační princip, tj. odlišení společensky nutných, individuálně nutných a svobodně vykonávaných aktivit, je spojen s tolika teoretickými problémy, že si vynutil při svém začlenění do soustavy marxistických společenskovědních přístupů velmi složitou konstrukci nadstavbových vysvětlujících, omezujících, zpřesňujících úvah. Uvedme si alespoň některé kritické argumenty:

– Vyčlenění výdělečné práce z celku lidského života je v podmínkách kapitalistické společnosti ideologickým výrazem odcizení práce, stojící v protikladu k tzv. svobodě soukromí. Přeneseno do našich podmínek fixuje ve skutečnosti oddělení „společenského“ a „individuálního“, dezinterpretované jako odlišení „práce“ a „nepráce“.

– Produktivní, činný vztah jedince ke společnosti, ke společenskému reprodukčnímu procesu se v této klasifikaci rozměšňuje. Tvořivý podíl na řízení společenských procesů zde splývá s mnoha zájmovými společenskými aktivitami v jednu obsahově neurčitou složku volného času: nezespolečenštěná práce je

(19) Ilustrujme si tento přístup alespoň na příkladu. Podmínky pracovní aktivity (ve smyslu podílu na společensky organizovaném pracovním procesu) by bylo možno analyzovat v této logice: společenské postavení pracujících dané povahou vlastních vztahů, společenská záruka pracovní příležitosti, reálná dosažitelnost pracovní činnosti z hlediska teritoriálního, komunikačního, kvalifikačního na profesní struktury, míra tvořivosti ve struktuře společenské nabídky pracovních příležitostí, a naopak míra fyzické namáhavosti, monotónnosti aj. daná rozvojem výrobních sil, časová organizace pracovní činnosti, úroveň normování a kontroly pracovního procesu, kvalita pracovního prostředí, povaha mezilidských vztahů na pracovišti, vztah k práci a pracovišti, kvalifikační předpoklady pro výkon práce, podmínky pro pracovní iniciativu a účast na řízení širších výrobních procesů.

(20) Jednou z nejznámějších publikací, která odmítá toto klasifikační schéma, je *Člověk po práci* Gordona a Klopova. S pojmem volného času nepracuje však také například Dončev ve své knize *Človek-vreme-dejnost*.

jakoby postavena mimo oblast společenského zájmu, její ekonomické a sociální důsledky pro společenský reprodukční proces jsou nedoceny.

— Velmi obtížně se v kontextu této klasifikace formuluje problém rozvoje osobnosti. Výjimkou nejsou stanoviska, která situují prostor pro rozvoj výhradně či především do sféry volného času. I v těchto případech, kdy se autor od této zjednodušené koncepce prostoru pro rozvoj osobnosti distancují, se často kvalita struktury životních činností odvozuje především od bohatosti a různorodosti forem trávení volného času.

— Sám pojem volného času je doprovázen trvalým rozporem mezi teoretickou koncepcí, očekávanými a reálnými společenskými funkcemi a operacionalizovanou definicí, v níž je volný čas chápán jako prostor zbývající po vykonání činností „nutných“. Společensky i individuálně (což zdaleka není totéž) ne-nuté složky obsahuje jak účast na společenském pracovním procesu, tak sféra domácích prací, doprava, spánek aj. Naproti tomu řada činností zařazovaných v těchto přístupech do volného času má ve větší či menší míře povahu činností společensky nebo individuálně nutných.

Formulace pojmu „způsob života“ a propracovávání jeho teoretické koncepce nastolují problém struktury životních činností se značnou nálehavostí. Určité východisko pro řešení nám nabízí rozlišení komplexu životních aktivit z hlediska jejich vztahu ke společenskému reprodukčnímu procesu.

Mnohotvárný celek lidského života se z tohoto hlediska v zásadě rozděluje na dvě velké skupiny činností. První z nich tvoří ty činnosti, jimiž se člověk projevuje jako činný, produktivní, tvořivý subjekt společenského vývoje, v nichž zhodnocuje svou specifickou lidskou schopnost činně přetvářet vnější svět. Všechny tyto činnosti jsou orientovány na vnější produkt (což samozřejmě neznamená, že nemají i své sekundární funkce ve vztahu k činné osobnosti), jímž aktivně vstupují do procesu ekonomické, sociální, kulturní, biologické reprodukce společenského celku. Jde o pracovní činnosti v nejširším slova smyslu, které produkují nové materiální a duchovní hodnoty, zdokonalují organizaci a řízení společnosti a bezprostředně podmiňují i dynamiku společenského rozvoje, existenci společnosti i všech jejích členů. Současně jsou i nejvýznamnějším prostorem pro seberealizaci. Jejich konkrétní obsah rozhoduje o tom, do jaké míry a jakými směry jsou vedle své produktivní funkce schopny i kultivovat a rozvíjet lidskou osobnost. Jejich délka, organizace, náročnost na výdej psychických a fyzických sil vymezují a omezují podmínky a očekávané funkce ostatních životních činností. V tradiční sociologické terminologii se do této skupiny produktivních činností řadí především všechny pracovní činnosti, a to nejen podíl na společenském pracovním procesu, ale i všechny formy nezespoledenštěné práce, domácí práce a zájmové pracovní aktivity. Významnou součástí tohoto komplexu je podíl na řízení a správě společnosti a ve stejném kontextu je nutno zvažovat i činnosti spojené se zajištěním biologické reprodukce společnosti, s výchovou nových generací.

Ostatní činnosti jsou primárně orientovány na subjekt (i když mají rovněž sekundární společenské funkce). Jejich obsahem je nejen regenerace produktivních schopností, reprodukce individuálního lidského života, ale v mezích možnosti oddělení „společenského“ a „individuálního“, dezinterpretované jako odciál těchto činností je rovněž závislý na jejich obsahu, na tom, jaké podmínky pro kultivaci životních činností vytváří společnost a jak je jednotlivce dovede využívat i aktivně spoluvytvářet [Vítečková 1979: 5].

Obě sféry „produkce hodnot“ a „reprodukce individuálního života“ jsou spjaty vztahem dialekticky rozporné jednoty, vzájemně se podmiňují a ovlivňují, a to jak bezprostředně, v celku individuálního lidského života, tak zprostředkovaně společenskými mechanismy, a také jejich společná dynamika je určována stejnými sociálně ekonomickými činiteli.

Poznávací přínos tohoto přístupu lze očekávat především od vnitřní analýzy komplexu pracovních činností, která ukazuje, že vedle podstatných rozdílů (v úrovni zespolečenštění, povaze sociálně ekonomických vztahů, v povaze a určení produktu aj.) mají všechny formy pracovních, produktivních činností i řadu společných rysů a analogických důsledků pro rozvoj lidské osobnosti i společnosti. Uvědomění si této rozporné jednoty umožňuje lépe pochopit vzájemnou spjatost a podmíněnost různých forem produktivní činnosti, historicko-genetické vývojové tendence i obsah společenského zájmu. Ukazuje teoreticky nedořešené a v některých případech dokonce teoreticky neidentifikované problémy v oblasti nezespolečenštěné práce i masové účasti pracujících na řízení společenských procesů (např. problém produktivity a intenzity, kvalifikační přípravy aj.), přináší podněty pro novou formulaci některých tradičních problémů, např. úlohy práce v lidském životě, a má i řadu praktických politických konsekvencí pro řídicí sféru, kterou orientuje na problémy dosud ponechané převážně živelnému vývoji.

Aplikabilitu a poznávací efektivnost tohoto klasifikačního přístupu prověří však až jeho další teoretické propracování i operacionalizace pro potřeby empirického výzkumu.

Všechna předchozí teoreticko-metodologická zamyšlení neřešila explicitně úvodní otázku; i když k ní vědomě směřovala, nedošla dál než na počátek cesty či spíše jen jedné z možných cest. Postupné řešení konceptuálních problémů, nejen diskutovaných, ale i mnoha dalších (například otázek hodnotících kritérií, norem, typů, účinků objektivních změn v životních podmínkách aj.), je přitom podmínkou zefektivnění analýzy reálných společenských procesů a tedy i uspokojivější odpovědi na otázku, v čem spočívá specifická kvalita způsobu života. Proto by mu měla být podle našeho názoru věnována v současné fázi výzkumu způsobu života větší pozornost; výrazem tohoto přesvědčení je i prezentovaný, v mnoha aspektech nepochybně diskusní text.

Literatura

- Butěnko, A. P.: *Obraz žizni: soděržanije, problemy i neresennyje voprosy*. Voprosy filosofii 1978, No. 11.
- Dončev, S.: *Čovek, vreme, dejnost*. Sofia, Nauka i izkustvo 1974.
- Gordon, L. A. — Klopov, E. V.: *Čelovek posle raboty*. Moskva, Nauka 1972.
- Charakteristika základních ukazatelů životních podmínek ve vztahu k tvorbě socialistického způsobu života*. Bratislava, VÚŽÚ 1977.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
- Kagan, M. S.: *Čelovečeskaja dějatelnost*. Moskva, Politizdat 1974.
- Kučera, J.: *Životní způsob jako filozoficko-sociologická kategorie*. Praha, ÚML ÚV KSČ 1979.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1962.
- Růžicka, R.: *K pojetí způsobu života a podmínek života v současné sovětské literatuře: přístupy, závěry, konsekvence*. Sociologický časopis 1979, č. 2.
- Šolcová, M.: *Socialistický způsob života*. Praha, SPN 1978.
- Vítečková, J.: *Rozvoj životního způsobu Pražanů*. Praha, ÚFS ČSAV 1979.

Резюме

Я. Витечкова: К теоретико-методологическим исходным точкам исследования социалистического образа жизни

Концентрация научно-исследовательского труда на проблематике образа жизни в прошлом предоставила возможность успешно развивать параллельно как описательно-аналитические изучения реальных общественных процессов, так и теоретико-методологические работы. Их результатом является кристаллизация основных, всеобщих принятых принципов, характеризующих содержание проблемы, ее роль в процессах общественного развития и основные закономерности. Однако не на все теоретико-методологические вопросы был уже дан удовлетворительный ответ. Давление управляющих органов на решение задач планирования и прогнозирования далее повышает степень их сложности.

В понятийных рассуждениях часто встречается определение образа жизни как совокупности, комплекса или сумма жизнедеятельностей, жизненных проявлений, отражающиеся на эмпирическом уровне сосредоточиванием интереса на явственные стороны деятельности или даже только их условий. Исходным пунктом дальнейшего уточнения теоретической концепции образа жизни поэтому должно быть определение существенных, качественных определяющих свойств человеческой жизни, выражающих ее связь со всеобщим развитием общества, его общественную детерминацию и активную роль в общественном воспроизводственном процессе.

Условием для того, чтобы найти существенные, качественные определения образа жизни, является уточнение ответа на вопрос, какой субъект со своей совокупностью жизненных проявлений является аналитической социальной основой понятия «образ жизни» и чья форма существования является предметом анализа. Статья приносит ряд аргументов, которые обосновывают, что с точки зрения развития познания и потребностей управляющей практики необходимо относить понятие образ жизни к существенным определениям совокупности жизнедеятельностей людей.

Проблема сущности образа жизни до сих пор теоретически мало разработана. В статье предлагается искать существенные черты жизнедеятельностей в том, что они представляют собой для воспроизводства и развития производительных и общественных сил, производственных и общественных отношений. Системная модель социальной деятельности обеспечивает идентификацию элемента, интегрирующего субъект и его деятельность с общественно-воспроизводственным процессом. Этим подразумевается совокупный продукт деятельности, объективизированный не только в предметном виде, но также в виде воспроизводства или развития общественных отношений, в которых деятельность происходила, и в виде воспроизводства или развития самой действующей личности. Конфронтация продукта с общественными потребностями является основой для оценки общественного значения деятельности.

Ударение на роли деятельности в отношении к общественно-воспроизводственному процессу и развитию личности ставит новые требования и на классификационные схемы совокупности жизненных деятельностей. Традиционная структура, разчленяющая человеческую жизнь на труд, внеграбчую деятельность и свободное время не соответствует полностью этим потребностям.

Решение этих и других теоретико-методологических вопросов представляет собой сложную и долгосрочную задачу. Однако она не является самоцелью, так как прямо относится к развитию теоретического познания и практики управления.

Summary

Vítečková J.: Theoretical and Methodological Aspects of Research into the Socialist Way of Life

In the recent past, the concentration of research capacities on problems of the way of life has provided the possibility of success in parallelly developing descriptive analytical studies of real social processes on the one hand, and theoretico-metho-

dological work on the other. The outcome of all this was a crystallization of the generally accepted basic theoretical principles characterizing the content of the problem, the role it plays in social-development processes, and the fundamental laws. However, all theoretical and methodological questions have not yet been satisfactorily answered. Their urgency is further increased by the pressure from the part of managing organs with a view to solve tasks of a planning and prognostic nature.

Conceptual considerations frequently involve the definition of the way of life as a complex, entirety, sum total, set of life activities, life manifestations, reflected on the empirical level in the concentration of interest on the phenomenal characteristics of activities, or of their conditions only. Consequently, all efforts to make the theoretical conception of the way of life more exact should proceed from the definition of substantial, qualitative determinations of human life, expressing its dependence upon the general development of society, its social determination, as well as the active role it plays in the social reproduction process.

A precondition for discovering substantial, qualitative way-of-life determinations is to provide a more exact answer to the question which subject, together with its complex of life manifestations, forms the analytical social basis of the concept of the way of life, whose form of existence represent the subject of analysis. The paper brings forward a number of arguments substantiating the postulate that, from the viewpoint of the development of knowledge and the requirements of management practice, the way-of-life concept must be related to the fundamental determinations of the complex of people's life activities.

So far the problem of the substance of the way of life has not been subjected to much theoretical elaboration. The paper puts forward the suggestion that substantial characteristics of life activities should be sought in the meaning of these activities for the reproduction and development of production and social forces, production and social relations. The system model of social activity enables us to identify an element integrating the subject and its activity with the whole of the social-reproduction process. This implies a broadly conceived general product of activity objectified not only in the objective form but also in the form of reproduction or development of social relations wherein the activity has been taking place, as well as in the form of reproduction and development of the active personality itself. The confrontation of the product with social needs forms a basis for evaluating the social significance of activity.

The stress laid on the functions of activities in relation to the social reproduction process and personality development also makes new demands on the classification scheme of the complex of life activities. The traditional structure breaking up human life into work, non-working activities and leisure does not fully correspond to these needs.

The solution of these and other theoretical and methodological issues is a complex and long-termed task. This, however, does not represent an end in itself, being in direct relation to the development of theoretical knowledge and management practice.

Rozvinutá socialistická společnost vytváří podstatně optimálnější podmínky pro harmonické rozvíjení osobnosti než předcházející etapy budování socialismu. Rozvoj materiálně technické základny a socialistických společenských vztahů je determinujícím faktorem ovlivňujícím všechny ostatní sféry, v nichž se všestranný harmonický rozvoj lidské osobnosti realizuje.

Jak ukazují prognózy vypracované například u nás, v NDR a v Sovětském svazu, jednou z významných sfér je v tomto směru sféra tělesné kultury. Představuje nejen prostor pro „nahodilé“ příležitostné vyžití individua, nýbrž důležitý společenský faktor sehrávající značnou roli při formování fyzických i psychických a morálních vlastností člověka.

V posledních letech v souvislosti s rozvojem socialistického systému tělesné kultury neustále vzrůstá i potřeba dalšího efektivního vědeckého řízení této oblasti, a to jak ve smyslu operativním, tak i pokud se týká tvorby dlouhodobých koncepcí. Proto již od počátku šedesátých let jsou patrné snahy o využití celé řady vědeckých disciplín pro získání poznatků vztahujících se k oblasti tělovýchovy a sportu. Tato v zásadě pozitivní tendence vede k vytváření v jistém slova smyslu „poddisciplín“ jednotlivých klasických věd specializovaných na oblast tělesné kultury. S tím souvisí řada problémů, které je nutno tak či onak řešit či alespoň položit základy k jejich řešení.

Jednou z vědních disciplín, které vytvářejí své „poddisciplíny“ specializované na oblast tělesné kultury, je i sociologie. Pokusy využít typicky sociologických výzkumných metod a technik v oblasti tělesné kultury jsou relativně staré. Ojedinele se objevovaly již v padesátých letech. Ve své většině měly ryze pragmatickou motivaci. Většinou šlo o to, získat jistotu, v podstatě dílčí informaci o tom či onom jevu v oblasti tělesné kultury. Tento pragmatismus pochopitelně nutně vedl ke značným zjednodušením a velmi často i k neadekvátnímu použití sociologických metod a technik.

Sociologické metody a zejména techniky byly v oblasti tělesné kultury používány nejrůzněji poměrně nahodile, mnohdy pouze s povrchní znalostí věcí. Jak v oblasti jejich použití, tak i ve sféře interpretací výsledků jimi získaných docházelo k řadě vulgarizací a omylů. Proto dnes můžeme konstatovat značně paradoxní situaci: i když již téměř dvacet let jsou prováděny nejrůznější sociologické i „sociologické“ výzkumy v oblasti tělesné kultury, samy principy sociologie tělesné kultury jsou nevyjasněné a v naší literatuře nebyla dosud akceptována žádná teoreticky a metodologicky vyhraněná obecná koncepce sociologie tělesné kultury jako specifické sociologické disciplíny.

Není naším úkolem analyzovat zde příčiny tohoto značně neutěšeného stavu (i když by pochopitelně taková analýza byla pro současný rozvoj zejména teoreticko-koncepční části sociologie tělesné kultury u nás velmi cenná. Přinejmenším by umožnila vyvarovat se chyb, které se již jednou, zejména v oblasti sociologických výzkumů tělesné kultury a zobecnění jejich výsledků, staly). Jde

nám spíše o to, pokusit se o načrtnutí základní teoretické problematiky, jejíž řešení považujeme pro rozvoj sociologie tělesné kultury za bezpodmínečně nutné. V rámci poměrně stručné stati není pochopitelně možné podat důsledný rozbor či navrhnout řešení závažných problémů. Chceme spíše zahájit diskusi o těchto otázkách a na jejich základě dospět k určitým závěrům.

Vymezení a určení hranic sféry či kompetence každé vědy nebo vědní disciplíny patří vždy k základním kamenům výstavby její teorie. Je možno k němu přistupovat několika způsoby. V běžně dostupné literatuře věnované otázkám metodologie vědy převládají dva hlavní přístupy: Prvním je stanovení předmětu a uvedení specifických metod dané vědy. Druhým pak obvykle extenzivní výčet klíčových otázek a problémů, jimiž se daná věda zabývá či má zabývat. Takováto vymezení bývají pak ještě doplněna úvahami o tom, v čem se daná věda liší od příbuzných vědních disciplín či jaký je její vztah k nim. Další otázkou, kterou je nutno v rámci koncipování specifické vědní disciplíny řešit, je problém jejího vztahu jednak k obecně filozofickému a na druhé straně k obecně metodologickému základu. Zde je sice možno čerpat z filozoficko-metodologické literatury,⁽¹⁾ avšak konkrétní způsob transformace obecně filozofických a metodologických principů musí v zásadě rozpracovat příslušná specifická vědní disciplína sama.

Otázka vymezení předmětu tělesné kultury je determinována řešením dvou základních závažných problémů. V první řadě je nutno si uvědomit, že sociologie tělesné kultury je sociologií, a tedy její předmět musí být vymezován v souladu s vymezením předmětu sociologie.⁽²⁾ Tento základní princip je třeba dodržet nejen při všech úvahách týkajících se teorie či metodologie tělesné kultury, ale musí se promítnout i do všech konkrétních sociologických průzkumů v této oblasti.

Pokud charakterizujeme sociologii především jako vědu zabývající se studiem objektivně reálně existujících společenských vztahů (až do empirické úrovně) [Zich 1976: 52—60], lze v zásadě říci, že předmět sociologie tělesné kultury je v tomto smyslu částí předmětu sociologie jako takové. Zde však narážíme na první řetěz komplikací. Ani v současné marxistické literatuře není jednoznačná shoda při určení předmětu sociologie. Ve většině obecných sociologických prací vydaných u nás v poslední době se velmi často opakují různé modernizace pojetí předmětu sociologie staršího data. Například v polovině sedmdesátých let u nás vydaná práce Stefana Nowaka uvádí dvě možná východiska k řešení této závažné otázky: „První spočívá v přijetí určité jednoznačné, arbitrárně stanovené definice sociologie“ [Nowak 1975: 19]. Autor sám uvádí jisté nevýhody takového řešení. Zásadní nedostatek spočívá v tom, že stanovení předmětu a charakteristiky sociologie se tak stává v podstatě záležitostí konvence, což významně snižuje nejen teoretickou hodnotu vymezení, nýbrž i teoretickou hodnotu a gnoseologickou funkci sociologie.

Druhé „východisko“, které S. Nowak uvádí, „představuje přijetí“ uvedených institucionálních kritérií, tj. určení rozsahu sociologie podle běžné vědecké činnosti lidí pokládajících se či pokládaných za „sociology“ [Nowak 1975: 19]. Autor sám se domnívá, že toto východisko „není nejhorší“. (Současné je však

(1) Viz například J. Stachová [1979], F. Zich [1976].

(2) Touto problematikou se zabývá například staf D. Holdy — A. Matějovského [1974].

třeba *podotknout*, že právě tímto způsobem se u nás víceméně živelně vymezoval pojem sociologie tělesné kultury. Za sociologii tělesné kultury bylo u nás zejména v šedesátých letech považováno všechno co dělali ti, kteří se za „sociology tělesné kultury“ pokládali.) Respektujeme-li zásady marxisticko-leninské či jakékoli jiné objektivní vědecké metodologie, je takové vymezení sféry či předmětu jakékoli vědy zásadně nepřípustné. Jistou skepsi vzbuzuje již také skutečnost, že zastánci možnosti tohoto způsobu vymezení sociologie zužují problém jen na vymezení jejího „rozsahu“.

Otázka skutečného konstruktivního vymezení předmětu sociologie zůstává v jistém slova smyslu na periférii zájmu marxistických sociologů vůbec a u nás zvláště.⁽³⁾ Do značné míry je to způsobeno i složitostí problému. Tato situace pochopitelně značně komplikuje i vyřešení pracovních otázek sociologie tělesné kultury (a působí potíže i ostatním „odvětvovým“ sociologiím). Reakce na neujasněnost základní teoretické koncepce a vymezení předmětu odvětvové sociologie (v našem případě sociologie tělesné kultury) může být (a reálně je) dvojitá.

Na jedné straně se setkáváme s trendem, který můžeme označit jako „sociologický praktikismus“. Jeho zastánci se zřikají záměrně jakékoli snahy přispět k vyřešení takových otázek, jako je například vymezení předmětu příslušné sociologické disciplíny či jejího místa v systému věd vztahujících se k danému předmětu, a razí zásadu, že tyto otázky je třeba dočasně (a někdy i perspektivně) nechat stranou, protože jejich řešení si vyžaduje dalšího a delšího rozvoje sociologické výzkumné praxe. Podle zastánců těchto názorů je třeba v příslušné odvětvové sociologii (a sociologii vůbec) dělat především (nebo jediné) to, co nejrůznější instituce formou „objednávky“ vyžadují. Není třeba zdůrazňovat, že takové zásady jsou v podstatě obhajobou úzkého praktikismu a živelnosti v rozvoji příslušné sociologické disciplíny. „Zakázky“ některých institucí se v tomto případě do jisté míry „povyšují“ na společenskou funkci sociologie. Sociologický praktikismus vedl vždy zákonitě k hypertrofii empirismu se všemi jeho negativními důsledky. V podstatě od poloviny šedesátých let převládl i v naší sociologii tělesné kultury. V tom je třeba hledat i příčinu podstatné části nedostatků, které se koncem šedesátých let otevřeně projevíly a které je třeba překonávat v dalším rozvoji této oblasti sociologie i dnes.

V šedesátých letech byla realizována řada závažných a přínosných sociologických šetření v oblasti sociologie tělesné kultury, ale také značné množství tzv. „sociologických průzkumů“, které měly se sociologickým zkoumáním málo společného.⁽⁴⁾ Prakticky každá „zjišťovací“ akce, při níž bylo použito dotazníku či anketních lístků, byla považována za sociologickou. V souvislosti s tím se v sociologii tělesné kultury poměrně často hovořilo o metodách, procedurách či technikách, ale zásadně se nemluvílo o „metodologii“. Zde tedy opět narážíme na již zmíněný nedostatek, tj. na teoretickou koncepční neujasněnost základních, a to i metodologických otázek sociologie tělesné kultury. Tento přístup byl provázen „filozofií tělesné výchovy a sportu“, která se důsledně vy-

(3) To neznamená, že by tato problematika byla marxistickými sociology opomíjena vůbec. Vzhledem k její závažnosti by však bylo třeba podstatně zvýšit úsilí o její rozpracování.

(4) Využívání sociologických poznatků v rámci tělovýchovy a sportu nelze považovat za „sociologii sportu“ ve vlastním smyslu, tj. za systém sociologických vý-
novědí „o“ sportu.

hýbala jakékoli, byť i vnější podobnosti s marxisticko-leninskou filozofií. (Opírala se převážně o fenomenologické či psychoanalytické koncepce.⁽⁵⁾ Bylo jistě velmi zajímavé a nebylo náhodné, že se objevily pokusy hledat vztah „praktické sociologie tělesné kultury“ k takto koncipované filozofii tělovýchovy a sportu.)

Practicismus v sociologii tělesné kultury byl často zdůvodňován její „užitečností“. Ovšem tato užitečnost měla obyčejně ryze pragmatický charakter — poznatky získané výzkumem v rámci příslušné „odvětvové“ sociologie měly mít svou „praktickou“ hodnotu. Ovšem i „praktická“ hodnota je do značné míry (v mnoha případech zásadně) podmíněna teoretickou orientací a obecně metodologickou koncepcí, z jejichž pozic výzkumník ke studiu daného problému přistupuje.

Druhý přístup je charakterizován snahou o vymezení předmětu sociologie a představuje podstatně produktivnější orientaci než „sociologický practicismus“. Vede k neustálé, průběžné konfrontaci základních otevřených otázek oboru s marxisticko-leninskou filozofií, s historickým materialismem. Jestliže sociologie vystupuje jako víceméně obecná či univerzální věda o společnosti, pak specifika jejího předmětu do značné míry závisí právě na ujasnění jejího vztahu k historickému materialismu [Česnokov 1976]. Řešení této otázky se zákonitě promítá do formulace základních principů „odvětvových“ sociologií. (V oblasti sociologie tělesné kultury se to výrazně projevuje například při zkoumání problematiky tělesné kultury jako komponenty socialistického životního způsobu.) Současně je však pro rozvoj „odvětvových“ sociologií nutné si ujasnit i charakter sociologické obecnosti či sociologického zobecňování. V této souvislosti je třeba dotknout se takových problémů, jako například: jaký je vztah mezi stupněm obecnosti zákonů formulovaných příslušnou „odvětvovou“ sociologií a zákony vlastní teorie oblasti, k níž se daná „odvětvová“ sociologie vztahuje. (V případě sociologie tělesné kultury se jedná o vztah mezi jejími teoretickými závěry a základními teoretickými principy tak, jak je formuluje teorie tělesné kultury). Čím vyššího stupně obecnosti však dosáhne formulace závěru ze sociologického šetření, tím univerzálnější bude i ujasnění si jejího vztahu k zákonům a principům historického materialismu.

Bohužel nelze říci, že by tyto základní otázky, důležité jak pro rozvoj sociologické teorie, tak i pro rozvoj sociologických výzkumů, byly v soudobé marxistické sociologické literatuře jednoznačně řešeny. Přestože tedy teprve postupně krystalizují, nelze je při koncipování výchozích teoretických principů té které konkrétní odvětvové sociologie ignorovat. Daný stav krystalizačního procesu musí být i východiskem pro stanovení základního charakteru předmětu příslušné odvětvové sociologie.

(5) Domníváme se, že vycházíme-li důsledně z marxisticko-leninských stanovisek, není možné o žádné filozofii tělesné výchovy či sportu mluvit. V marxisticko-leninské filozofii není například žádná „filozofie techniky“ (jež se velmi často vyskytuje v rámci buržoazní filozofie), protože filozofické otázky vědeckotechnické revoluce jsou její organickou součástí. Stejně tak není možno v rámci marxismu leninismu hovořit o zvláštní „filozofii dějin“; materialistické pojetí dějin je opět organickou součástí marxisticko-leninské filozofie jako takové. Proto se domníváme, že termín „filozofie tělesné kultury“ je v zásadě nesprávný. Existuje však marxisticko-leninské řešení filozofických otázek spjatých s rozvojem tělovýchovy a sportu.

Pokud jde o bezprostřední vztah obecné sociologie a odvětvových sociologií, je zde situace podstatně snadnější. Je bezesporu přijatelné, že jakákoli odvětvová sociologie nemůže být v rozporu s principy obecné sociologie, že nemůže překračovat normy a hranice, které jsou obecnou sociologickou teorií stanoveny. Platí pro ni všechny teoretické zásady a metodologické principy platné pro obecnou sociologii. Předmět a základní teoretická orientace každé odvětvové sociologie musí být vymezeny vždy v souladu se základní koncepcí obecné sociologie. Z toho vyplývá vcelku jednoznačný závěr: Každá odvětvová sociologie je především sociologií.(6) To znamená, že její základní pojmový aparát musí splňovat všechny požadavky sociologie. Tento zdánlivě samozřejmý fakt je třeba zdůraznit zejména proto, že v nedávné době bývalo zvykem považovat (velmi často i nekvalifikované) použití některé ze sociologických metod či technik mimo již běžnou oblast sociologie za vznik nové odvětvové sociologie. V tomto smyslu nelze tedy ztotožňovat sociologické výzkumy v oblasti tělesné kultury se sociologií tělesné kultury jako vědní disciplíny.

Je pravda, že ke vzniku odvětvových sociologií nedochází pouze rozvojem sociologické teorie samé, že vznik řady odvětvových sociologií byl přímým důsledkem rozvoje té či oné části společenského života. Avšak v tomto případě musí být při koncipování odvětvové sociologie zachovány všechny sociologické náležitosti. (To znamená, že i v případě sociologie tělesné kultury bude mít mimořádný význam respektování pravidel výstavby sociologické teorie a ujasnění si vztahu jejich základních termínů k pojmům obecné sociologie. Konkrétní sociologický výzkum problematiky tělesné kultury pak musí vycházet z teoretické koncepce sociologie tělesné kultury a konceptuálně jí korespondovat.

Velmi důležité je pochopitelné i určení vztahu sociologie tělesné kultury samé ke sféře tělesné kultury, a zejména pak k teorii tělesné kultury jako vědě či vědní disciplíně. Tento problém a jeho rozpracování jsou však silně determinovány samotným vývojem rozsahu i obsahu pojmu „tělesná kultura“ na jedné straně a na druhé straně pak procesem konstituování teorie tělesné kultury jako vědecké disciplíny. K tomu je třeba podotknout, že teorie tělesné kultury je speciální vědeckou disciplínou, jejíž předmět a základní teoretická koncepce jsou nebo budou stanoveny specifickými metodami v podstatě nezávisle na sociologii (i když sociologie tělesné kultury v té či oné míře může přispět ke zpřesnění či objasnění některých základních problémů teorie tělesné kultury). V podstatě se tedy v případě vztahu teorie tělesné kultury a sociologie tělesné kultury jedná o dvě navzájem samostatné vědy, z nichž každá má svá specifika daná jednak předmětem, jednak souborem charakteristických pracovních metod.

Poněkud jiný význam pro teoretické koncipování sociologie tělesné kultury má stanovení obsahu a rozsahu samotného pojmu „tělesná kultura“.(7) Sehrá-

(6) Tento princip je pro pracovníky v oblasti sociologie celkem samozřejmý. U pracovníků z jiných oblastí, k nimž se odvětvová sociologie vztahuje, se však objevují tendence orientovat výstavbu jejího teoreticko-konceptuálního systému výhradně ve vztahu ke struktuře vlastního oboru.

(7) Vymezení pojmu „tělesná kultura“ je předmětem diskusí mezi teoretiky tělesné kultury. Většina z nich vychází z pojetí tělesné kultury jako subsystému kultury. Takový postup předpokládá dostatečně přesné a současné univerzálné přijatelné vymezení pojmu kultury, z něhož by bylo možno vycházet při specifikaci pojmu tělesné kultury. Tento základní předpoklad není však dosud splněn zcela uspokojivě. Přitom je třeba upozornit na jisté nebezpečí přejímání strukturálně

vá důležitou úlohu jednak při vymezení a charakteristice předmětu tělesné kultury, jednak zřejmě prostřednictvím svého podílu na formování předmětu sociologie tělesné kultury ovlivňuje i vztah sociologie tělesné kultury jako odvětvové sociologie k sociologii vůbec. Jestliže se dnes většina marxistických sociologů shoduje na tom, že předmětem sociologie je sociální realita,(8) resp. procesy probíhající v této sociální realitě, a z nich zvláště pak ty, které ovlivňují formování společenských vztahů, tj. vztahů mezi lidmi, ať již na té či oné úrovni, pak z precizace pojmu tělesná kultura — především ze stanovení jeho rozsahu — vyplývá, která část této sociální reality a které procesy v ní probíhající jsou předmětem sociologie tělesné kultury.(9) Sociologie tělesné kultury — stejně jako sociologie vůbec — musí při budování svého teoreticko-konceptuálního systému vycházet z úzké spojitosti předmětu svého studia s řešením nejzávažnějších otázek marxisticko-leninské filozofie. Mezi ně patří v první řadě marxisticko-leninská koncepce člověka jako všestranně harmonicky se rozvíjející bytosti, stejně jako zásadní principy vztahu jednotlivce a společnosti, atd.

Pokud jde o otázky metodologie, metody a technik sociologie tělesné kultury, platí zde téměř totéž, co bylo řečeno o zásadách výstavby základní teoretické koncepce této disciplíny. Řešení metodologických otázek bude do značné míry důsledkem rozvoje základní metodologické problematiky sociologie jako takové. Přitom je však nutno zdůraznit jeden důležitý aspekt. Specifičnost oblasti, která je předmětem odvětvové sociologie, si může na jedné straně vynutit takové postupy, které se mohou stát po jistém zobecnění impulsem k obohacení základní sociologické metodologie. Na druhé straně se prostřednictvím obecné sociologické metodologie opírající se o materialistickou dialektiku dostává i metodologie jednotlivých odvětvových disciplín do velmi úzkého kontaktu s marxisticko-leninskou filozofií.

V oblasti konkrétních metod a technik je situace zcela jednoznačná. Všechny metody a techniky, které se v libovolné odvětvové sociologické disciplíně, tedy i v sociologii tělesné kultury vyskytují, musí být metodami a technikami sociologickými. To znamená, že musí splňovat všechny požadavky obecné teorie sociologických výzkumů. I zde ovšem existuje možnost jistých modifikací nutná vzhledem ke specifice předmětu jednotlivých odvětvových sociologií. Avšak tyto modifikace nesmí nikdy nabýt takového rozsahu, aby měnily podstatu té či oné výzkumné metody nebo techniky. Jde tedy vždy o „uchopení“ předmětu odvětvové sociologie či jeho jistého fragmentu určitou konkrétní sociologickou metodou či technikou.

funkcionalistických koncepcí spočívajících v absolutizaci gnoseologické hodnoty pojmů „systém“ a „struktura“.

V této souvislosti je třeba vzít v úvahu úzkou dialektickou souvislost mezi pojetím předmětu tělesné kultury a koncipováním předmětu sociologie tělesné kultury. V tomto smyslu pak i mnohé disciplíny patřící do teorie tělesné kultury se stávají upřesňujícími či v jistém slova smyslu inspirujícími při zpřesňování předmětu sociologie tělesné kultury.

(8) Takové vymezení předmětu sociologie pochopitelně vychází z předpokladu marxisticko-leninského pojetí společnosti jako souhrnu společenských vztahů.

(9) Touto problematikou se zabývá i práce N. I. Ponomarjova [1979].

V případě sociologie tělesné kultury pak jde o aplikaci sociologických metod a technik na jevy, které řadíme do oblasti tělesné kultury. S tím souvisí i určité nesprávné chápání sociologie tělesné kultury. Vyskytují se totiž názory, že sociologie tělesné kultury je „aplikací sociologických metod a technik na předmět tělesné kultury“. Takový přístup je přinejmenším velmi povrchní vulgarizací. Zřejmě nejde o to „aplikovat“ sociologické metody a techniky na tělesnou kulturu jako celek – tím by se setřela specifičnost jednotlivých aspektů. Rovněž nelze redukovat žádnou odvětvovou sociologii, tedy ani sociologii tělesné kultury, jen na metody a techniky a jejich specifické použití v souvislosti s předmětem studia dané sociologické disciplíny. Potíže vznikají také v souvislosti s interpretací pojmu „aplikace“ a důsledky, které s sebou jeho používání nese.

Dosud jsme uvažovali o víceméně obecných problémech, které vznikají při koncipování jakékoliv odvětvové sociologie, tedy i sociologie tělesné kultury. Nyní se pokusíme o vymezení základní oblasti zkoumání sociologie tělesné kultury. Pochopitelně nebude úkolem této disciplíny zabývat se zpřesňováním takových obecných pojmů, jako „sociální jev“ či „sociální realita“, i když je nepochybné, že zpřesnění těchto pojmů by prospělo jak v rozvoji teorie sociologie tělesné kultury, tak i koncipování praktických sociologických výzkumů ve sféře tělesné kultury. Stejně tak do její kompetence nepatří rozvíjení obecných sociologických metod.(10)

Je-li úkolem sociologie vůbec zabývat se mimo jiné otázkami studia sociální reality, sociální struktury, jejich změn a faktorů, které tyto změny způsobují, pak je zřejmé, že i sociologie tělesné kultury se musí zabývat tou částí sociální reality, tou částí sociální struktury či těmi změnami, které jsou ovlivněny či přímo determinovány tím, co se děje v oblasti tělesné kultury.(11) Jde o otázky typu: Jakým způsobem ovlivňuje tělovýchova a jednotlivé složky tělesné kultury utváření společenských vztahů (kterých a do jaké míry)? Je pochopitelné, že jevy z oblasti tělesné kultury nebudou rozhodujícími například pro vývoj sociální struktury socialistické společnosti jako takové, ale půjde o to, do jaké míry a v jakém směru doplňuje tělesná kultura a její složky základní faktory, které jsou pro tento vývoj určující. Jestliže tedy výrobně ekonomická a jiná *analogická* činnost podstatně určuje sociální strukturu společnosti, pak úkolem sociologie tělesné kultury je usilovat o nalezení vztahu tělovýchovných aktivit (v sociologické rovině) k určujícím sférám strukturace společnosti. To jsou základní oblasti, v nichž může sociologie tělesné kultury přispět k ujasnění a upřesnění místa tělesné kultury jako společenského jevu v dynamice rozvoje socialistické společnosti.

Nejrozsáhlejší částí či oblastí předmětu sociologie tělesné kultury jako odvětvové sociologie bude samozřejmě sféra společenských vztahů, které vznikají a rozvíjejí se přímo v jednotlivých oblastech tělesné kultury. Tuto oblast studia není možno omezit jen na výzkum tzv. „malých skupin“, což v běžné praxi velmi často znamená pouze použití sociometrických metod (někdy velmi mechanicky aplikovaných) k popisu „situace“ ve sportovních družstvech či her-

(10) Zde je třeba učinit jednu výjimku. Je teoreticky možné, že užití obecných sociologických metod v odvětvové sociologii, tedy i v sociologii tělesné kultury, povede k jejich modifikaci a eventuálně k jejich rozvoji.

(11) Stejně tak je nutné, aby se sociologie tělesné kultury zabývala i procesem opačným, tj. tím, jak se sociální změny ve vývoji socialistické společnosti promítají do oblasti tělesné kultury.

ních kolektivech. Těžiště sociologického zkoumání zde musí být ve studiích a výzkumných pracích, které se orientují na širě pojatý předmět výzkumu.(12)

Základním nosným momentem určujícím (kromě odborně sociologických přístupů) orientaci výzkumné činnosti musí být postižení specifického místa jak tělesné kultury jako celku, tak i jejích jednotlivých forem v dynamice rozvoje socialistického způsobu života.(13) Kromě šetření zachycujících daný stav bude zejména v této oblasti zřejmě nutno orientovat sociologická zkoumání na dlouhodobá šetření, která mohou poskytnout podklady pro poznání vývojových tendencí a trendů v oblasti rozvoje tělesné kultury i činitelů (z oblasti mimo tělesnou kulturu), které je ovlivňují.

Dalším okruhem problémů, na jejichž uchopení je nutno orientovat výzkumnou kapacitu, jsou vazby formování společenských vztahů v rámci tělovýchovných a sportovních aktivit na procesy spojené s rozvojem vědeckotechnické revoluce v podmínkách socialismu.

Specifický okruh tvoří otázky spojené se sociologickým zkoumáním vrcholového a výkonnostního sportu. V nejobecnější rovině se zde rýsují dva problémové okruhy. Jde jednak o postižení souvislosti výkonnostního a vrcholového sportu s ostatním, a to jak sportovním, tak i mimosportovním společenským děním (zde můžeme mluvit o vnějších souvislostech), jednak o postižení reálného vývoje vnitřní struktury a vnitřních společenských souvislostí této sféry sportovního dění.

S problematikou sociologického zkoumání vrcholového a výkonnostního sportu je spojena i otázka sportovního diváka (či posluchače), tj. otázka společenské funkce a poslání pasivní participace na sportovním dění. Po metodologické stránce je výzkumné uchopení této problematiky velmi náročné a složité. Půjde o to, volit takovou adekvátní kombinaci výzkumných metod a technik, aby bylo možno získat objektivní informaci o formování „diváckých“ postojů či „diváckého“ smýšlení.

Prvním a základním směrem orientace sociologického zkoumání v oblasti sociologie tělesné kultury ovšem musí zůstat problematika masového rozvoje tělesné kultury. I v této oblasti je na co navazovat. Byla provedena řada kvalifikovaných průzkumů, jejichž výsledky byly již zpracovány.(14) Velmi cenné impulsy pro další rozvoj konkrétních sociologických výzkumů by přinesla komplexní analýza dosavadních výzkumů, jejich vzájemné srovnání a metodologické zhodnocení.

Specifickou sféru rozvoje sociologického zkoumání v oblasti sociologie tělesné kultury tvoří problematika sportovních skupin a kolektivů. Tato oblast se jak u nás, tak i ve světě poměrně intenzivně rozvíjí.(15) Existují zde však

(12) Viz například Lapáčková [1977].

(13) Těmito otázkami se zabývají velmi přínosné výzkumné práce J. Merhautové a F. Joachimsthalera, například [1977, 1979].

(14) Kromě již vzpomínaných výzkumů je možno sem zahrnout výzkumy pořádané kabinetem organizace a řízení ČSTV ve spolupráci s Ústavem pro výzkum veřejného mínění, dále pak šetření organizovaná výzkumným pracovištěm při katedře teorie tělesné kultury FTVS a řadu dalších.

(15) Jak ukázalo jednání pracovní skupiny sociologie tělesné kultury na IX. světovém sociologickém kongresu v Uppsale, jsou sociologické výzkumy sportovních či tělovýchovných skupin nejčastějším typem sociologického zkoumání v oblasti tělesné kultury vůbec.

značné rezervy, spočívající ve vzájemné koordinaci metodologického a pojma-
vého vybavení jednotlivých výzkumných akcí.

Není možné extenzivním způsobem vyčerpat všechna témata či závažné sfé-
ry v oblasti tělesné kultury, které je třeba tak či onak sociologicky uchopit.
Jejich společným jmenovatelem však musí být postižení významu tělovýchov-
ných a sportovních činností a jejich rozvoje pro formování harmonicky rozvi-
nuté osobnosti socialistického člověka.

Současně s rozvojem sociologické výzkumné praxe musí být rozvíjen i teo-
reticko-konceptuální systém sociologie tělesné kultury jako „odvětvové“ so-
ciologie, a to jak na základě obecné sociologické teorie, tak teorie tělesné kul-
tury. Bude se v něm proto vyskytovat i řada „mimosociologických“ pojmů,
formulovaných právě ve sféře teorie tělesné kultury. Pro sociologii tělesné kul-
tury pak vzniká otázka její sociologické interpretace.

Teoreticko-konceptuální systém sociologie tělesné kultury není jen zobec-
něním výsledků praktického sociologického zkoumání, představuje současně
i teoreticko-metodologické východisko tohoto zkoumání.

Úkolem sociologie tělesné kultury rozvíjené na principech marxismu-leninismu je konečně principiální kritika buržoazních koncepcí sportu a tělovýchovy. Se silící intenzitou ideologického boje v dnešní době její význam neustále vzrůstá.

Sekce sociologie tělesné kultury při sociologické společnosti bude orientovat
úsilí všech pracovníků sociologie v oblasti tělesné kultury zejména na postižení
všech výše uvedených problémů.

Literatura

- Blauberg, I. V. — Sadkovskij, V. N. — Judin, B. G.: *Filosofskij princip systém-
nosti i systémnyj podchod*. Voprosy filosofii 1978, č. 8,
Butěňko, A. P.: *Obraz žizni: soďeržanije, problemy i neriešennye voprosy*. Voprosy
filosofii 1978, č. 11,
Česnokov, D. I.: *Historický materialismus jako marxisticko-leninská sociologie*. Pra-
ha, Svoboda 1976.
Erbach, G.: *The Science of Sport and Sports Sociology — Questions Related to De-
velopment — Problems of Structure*. International Review of Sport Sociology 1966,
No. 1,
Filozofia i socjologia kultury fizycznej. Red. Z. Krawczyk. Warszawa, Państwowe
Wydawnictwo Naukowe 1974.
Holda, D. — Matějovský, A.: *Úvod do sociologie mládeže*. Sociologický časopis 1974,
č. 4.
Krawczyk, Z.: *Natura, kultura, sport. Kontrowersje teoretyczne w Polsce*. Warsza-
wa, PWN 1970.
Lapáčeková, V. a kol.: *Tělovýchovné aktivity obyvatelstva ČSSR*. Praha, Sportpro-
pag 1977.
Lüschen, G.: *Prolegomena zu einer Soziologie des Sports*. Köllner Zeitschrift für
Soziologie und Sozial Psychologie 1960. Nr. 3.
Merhautová, J. — Joachimsthaler, F.: *Funkce tělesné výchovy z hlediska socialis-
tického způsobu života*. Sociologický časopis 1977, č. 5.
Merhautová, J. — Joachimsthaler, F.: *Tělesná kultura — socialistický způsob ži-
vota — vědeckotechnická revoluce*. In: Sborník vědecké rady ÚV ČSTV, Praha
1979, č. 9.
Milštejn, O. A.: *Sociologija fizičeskoj kultury i sporta v SSSR*. Obzor osnovnyh
napravlennij i anotirovannyj ukazatel' literatury (1918—1974). Moskva, Fizkultura
i sport 1974.

- Nowak S.: *Metodologie sociologických výzkumů*. Praha, Svoboda 1975.
 Ponomarev N. I.: *Sociální funkce tělesné kultury*. Praha, Olympia 1979.
 Stachová, J.: *K otázkám vztahu speciálně vědních, obecně vědních a filozofických pojmů a kategorií*. In: *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.
 Suchý, J. a kol.: *Celková syntetická štúdia o teórii socialistického spôsobu života*. Bratislava, VÚŽÚ 1975.
 Zich.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

В. Чехак: К вопросам предмета и концепции социологии физической культуры

Статья посвящена некоторым теоретическим вопросам формирования социологии физкультуры как «отраслевой социологии». Она кратко подытоживает существующий способ формирования теоретических основ этой социологической дисциплины. Она показывает, что в концепцию социологии физкультуры переносятся основные открытые проблемы общей социологии и неясности, находящиеся в области формирования теории физкультуры.

Статья показывает, что стремительное развитие социологического эмпирического исследования, особенно во второй половине 60-ых годов, привело также в области социологии физкультуры к недооценке теоретических вопросов и таким образом постепенно деформировалась ее функция так же как и во многом ее содержание.

Проблематика формирования социологии физкультуры как отраслевой социологии во многом тождественна с другими «отраслевыми» социологиями, однако она имеет и многие свои специфические черты. В качестве определения «сферы» социологии физкультуры в статье предлагается: область общественных отношений, возникающих в сфере физкультуры, и динамика их развития. В заключение статьи потом приведены основные проблемные сферы, на которые необходимо ориентировать внимание социологов, занимающихся проблематикой физкультуры.

Summary

Cechák V.: On the Subject and Conception of the Sociology of Physical Culture

The paper is devoted to some theoretical problems arising in connection with the formation of the sociology of physical culture as a "branch sociology". The methods of forming the theoretical foundations of this sociological discipline are briefly summarized. The fundamental open problems of general sociology as well as the ambiguities manifesting themselves in the sphere of the formation of the theory of physical culture as a special science concerned with physical culture are shown to project themselves into conceptions of the sociology of physical culture.

The paper brings to notice the fact that, particularly in the late sixties, the turbulent development of empirical sociological research conducted to an underestimation of theoretical issues also in the area of the sociology of physical culture; this resulted in a gradual deformation of its function and, in many respects, also of its content.

The problems connected with forming the sociology of physical culture as a branch sociology have much in common with those emerging in other sociological "branch" disciplines; on the other hand, however, they reveal a number of specific features. The paper suggests the "sphere" of the sociology of physical culture to cover the area of social relations arising in the sphere of physical culture and the dynamics of their development. In conclusion the paper brings out the basic problem areas claiming the attention of sociologist concerned with problems of physical culture

**Interpretace tělesné kultury
v teoretické reflexi
socialistického způsobu života**

**JARMILA MERHAUTOVÁ
FRANTIŠEK JOACHIMSTHALER**

Výzkumný ústav tělovýchovy FTVS UK,
Praha

Z marxistického pohledu je za nejvšestrannější projev způsobu života lidí považována jejich činnost. Analýza základních forem činnosti, jejichž prostřednictvím lidé reprodukuji a dále rozvíjejí svoji existenci, uspokojují a rozvíjejí své potřeby a vstupují do konkrétních ekonomických a sociálních vztahů, zaměřující se přitom na určité cíle a hodnoty, se tedy stává podstatnou součástí výzkumu způsobu života [Filipcová - Filipec 1976: 230–254]. Přitom problém převládajících forem činnosti a zaměřenosti sfér, v nichž se realizují, nemůže být chápán abstraktně, vně konkrétních společensko-ekonomických podmínek, či odděleně od zvláštností a potencionálních možností subjektu činnosti, jímž je na výchozí úrovni individuum [Butěnko 1978: 37–50].

V našem přístupu se orientujeme na problémy tělesné kultury ve vztahu k formování socialistického způsobu života. Tělesná kultura (jakož i její základní složky — tělesná výchova, sport a turistika) nabývá v současné socialistické společnosti nových kvalitativních rysů a stále výrazněji se přetváří ve významnou sféru společenské činnosti, a to jak v rovině zdravotně preventivní, tak v rovině kulturně výchovné, ekonomické i politické [Merhautová - Joachimsthaler 1977; 1978]. Vzhledem k této skutečnosti považujeme chápání tělesné kultury jako prvku způsobu života podílejícího se jediné na fyzické reprodukci člověka nebo jako faktoru ovlivňujícího pouze způsob života jednotlivce za příliš zúžené. Tělesnou kulturu nelze redukovat na sféru prožitku, hry a emocionální relaxace, v níž jediné může člověk v současné době uspokojovat svoji biologickou potřebu pohybové aktivity, své úsilí a snažení o vyniknutí a sebe-realizaci, v níž může vybit svůj instinktivně agresivní náboj, dosáhnout „sociální rovnost“. Takové koncepce, které se objevují především v buržoazní literatuře, vesměs přehlíží dominantní roli společensko-výrobních vztahů, do nichž je vřazena tato specifická sféra mnohostranné lidské činnosti a které determinují její sociální zaměřenost. Současné odtrhují tělesnou kulturu od reálného života jedince i společnosti.

K osvětlení postavení tělesné kultury v životě jedince i společnosti přistupujeme ze zcela jiných pozic. Tělesnou kulturu chápeme jako konkrétní sféru lidské činnosti, která v sobě odráží obecné typologické rysy způsobu života formované celým společenským řádem i zvláštní a jedinečné v aktivitě a vztazích různých skupin lidí i jednotlivců a která se vyznačuje specifickým přínosem k formování osobnostního profilu občanů a způsobu jejich života v dané společnosti.

V této stati se soustředujeme na *metodologické problémy determinace obsahové stránky tělesné kultury* jako osobité formy lidské činnosti z aspektu teorie formování socialistického způsobu života.

Požadavek adekvátní a pravdivé teoretické reprodukce zkoumaného objektu nepřipouští jednostranné zaměření výzkumu pouze na jeho strukturu, nebo pouze na jeho evoluci. I objemově minimální teoretické zobrazení objektu vy-

žaduje, aby byl postižen v organickém propojení obou aspektů. Při koncipování výzkumu je nutno mít na paměti, jak zdůrazňuje I. V. Blauberger [1978], „že se vždy rozvíjí ne něco neforemného, ale vnitřně strukturovaný a organizovaný objekt; kromě toho sám vývoj ve svých zvratných, nejpodstatnějších momentech vystupuje jako hluboká přestavba struktury a organizace vnitřních a vnějších vazeb objektu ... Zároveň nelze dostatečně hluboce poznat stavbu objektu, jestliže jeho struktura není chápána jako historicky vzniklý produkt a jako předpoklad jeho dalšího rozvoje“. Takto chápáný vztah struktury a evoluce je základním metodologickým vodítkem při tvorbě koncepce a celkové strategie zkoumání tělesné kultury v rámci problematiky socialistického způsobu života. Jeho promítnutí do systémového přístupu, organicky spjatého s materialistickou dialektikou a implikujícího její principy historismu a systémovosti, umožňuje komplexní pohled a osvětlení dynamiky obsahové stavby a funkčních vazeb tělesné kultury v procesu jejího vyžívání v komponent socialistického způsobu života.

Dalším důležitým momentem je vymezení genetické příslušnosti zkoumaného objektu a přesné určení předmětné oblasti výzkumu. Za základní metodologické východisko pro objasnění podstatné genetické vazby tělesné kultury slouží dialektikomaterialistické pojmání předmětné *praktické činnosti* (tj. *materiální výroby*) jako *geneticky prvotního druhu lidské činnosti, z něhož vznikly a ve vzájemném vztahu se rozvíjely další dva základní druhy – sociálně politická a duchovní činnost*. Na tomto teoretickém základě jsou formulovány výchozí teze marxisticko-leninské koncepce přístupu ke zkoumání lidské činnosti, vystupující v roli komponentu způsobu života:

1. teze o permanentním rozvoji vnitřní struktury všech základních druhů lidské činnosti, o jejich diferenciaci a rozvětňování na další osobité typy a od nich odvozené formy činnosti;
2. teze o stále těsnějším prolínání prostoru jednotlivých druhů, typů a forem činnosti, jejich přeměně v polyfunkční sféry, jejichž působení nelze kategoricky oddělovat [Suchý a kol. 1975; Grušin 1977, 1978 aj.].

Souběžná diferenciaci a integrace druhů, typů a od nich odvozených forem činnosti vede nejen k rozšíření vlivů různých činností na jednotlivé stránky objektu, ale i k vytváření nových složitějších struktur činnosti, prohlubujícího se integrálního působení na objekt. Komponenty způsobu života představují takové složité integrované celky, naplněné různými formami činnosti, jež jsou odvozeny od různých typů a druhů lidské činnosti

Uplatnění těchto teoreticko-metodologických východisek umožňuje osvětlit tělesnou kulturu jako strukturně složitý systém činnosti, jako jednotný celek organicky propojených konkrétních forem činnosti.

Každému druhu, typu a od nich odvozeným formám činnosti jsou imanentní základní znaky, charakterizující jak lidskou činnost obecně, tak i její specifické formální a obsahové charakteristiky. Od jejich jednoty závisí efekt konkrétní činnosti v plnění dominantní funkce veškeré lidské činnosti, jímž je zachování lidského rodu a zabezpečení společenského pokroku [Afanasjev 1977: 6–45, Kagan 1974 aj.].

Podle znaků společných všem druhům, typům a formám lidské činnosti lze tělesnou kulturu charakterizovat v obecné poloze takto:

- je to konkrétní způsob existence člověka;
- je to historický jev; vznikla v určité etapě společenského vývoje a mění se v procesu vyžívání konkrétních společenských vztahů;

- je to interakce mezi subjektem a objektem, jež oba mohou vystupovat v různých formách;
- její přetvářecí charakter se uplatňuje jak vůči objektu, tak i subjektu činnosti;
- její subjekt je svou podstatou sociální, a proto i na úrovni základních operací má charakter sociální;
- její společenský efekt závisí na tom, která třída tvoří jádro subjektivního faktoru, zájmy které třídy vyjadřuje subjekt.

Studium obsahové stránky tělesné kultury jako integrovaného systému předpokládá metodologickou orientaci ve dvou směrech:

1. Orientaci na analýzu ve *vertikálním směru*, která představuje vyznačení úrovní tohoto systému podle hierarchie subjektivního faktoru činnosti. V tomto směru získáváme na *nejvyšší úrovni* zobecnění teoretickou představu o tělesné kultuře jako *osobitě formě integrální činnosti konkrétní společnosti*, v níž je prostřednictvím činnosti různých sociálních skupin, organizací a kolektivů včleněna činnost jednotlivců. V této představě se uplatňují dva vzájemně propojené obecné momenty společenské činnosti:

- celostní charakter činnosti společenských individuí;
- reálně působící systém společensko-ekonomický, determinující charakter každé z forem společenské činnosti [Leontjev 1979 aj.].

V socialistické společnosti, kde jádro subjektivního faktoru tvoří nejpokrokovější sociální třída, je cílem tělesné kultury přispět k všestrannému harmonickému rozvoji osobnosti, prohloubit socialistické a formovat komunistické společenské vztahy. Tuto činnost tedy vřazujeme do sféry rozšířené reprodukce společenského života a společenského člověka, čímž je zvýrazněn její pozitivní přínos pro společenský pokrok směřující ke komunismu.

Za *východí úroveň* při analýze obsahové stránky činnosti ve vertikálním směru považujeme *základní operace individua*, v ní obsažené. V případě tělesné kultury jsou to tělesná cvičení, která představují specifickou formu pohybové aktivity. Na základě marxisticko-leninského filozofického objasnění vztahu biologického a sociálního ve formování člověka a lidské činnosti přistupujeme k tělesným cvičením jako k momentu celostní sociálně kulturní lidské činnosti a nechápeme je ve smyslu pouhé biologické aktivity.

V obecném smyslu lze pojímat tělesnou kulturu jako jednu ze specifických sfér mnohostranné lidské činnosti, v jejímž procesu člověk vstupuje do interakce se společenským a přírodním prostředím, sféru zahrnující v sobě aktivity orientované na optimalizaci tělesného rozvoje a zabezpečení tělesné připravenosti lidí a podílející se na formování sociálně osobnostní podstaty člověka a na prohlubování mezilidských vztahů. Jako historicky podmíněná kategorie se dynamicky rozvíjí ve vztahu k rozvoji celé společnosti. V každé historické etapě se mění a rozvíjí v závislosti na možnostech, „které jí konkrétní společensko-ekonomická formace poskytuje, implikuje v sobě i progresivní hodnoty vytvořené lidstvem v této společenské oblasti v předcházejících etapách. Přístup, ideje a principy, na nichž se tělesná kultura formuje, závisí na sociálních silách, které ji usměrňují a organizují“ [Matvejev - Novikov 1976]. V socialistické společnosti vykrystalizovala tělesná kultura v celostní sociální systém, jehož vnitřní strukturu tvoří složitá hierarchie dialekticky propojených forem činnosti, orientovaných na specifické potřeby, vztahy, hodnoty a normy. V této společnosti postupně dochází k podstatné přeměně

její obsahové orientace od saturace primární biologické potřeby pohybové aktivity k zabezpečení potřeby fyzického zdokonalování v rámci všestranného rozvoje osobnosti v celospolečenském rozsahu a prohlubování socialistických společenských vztahů.

2. Při analýze obsahové stránky tělesné kultury *v horizontálním směru* je třeba soustředit pozornost na vymezení jejích základních komponentů a na osvětlení vazeb mezi stejnorodými prvky její struktury.

Zkoumáme-li tělesnou kulturu na nejvyšším stupni jejího historického vývoje, kdy vyvrává v komponent socialistického způsobu života, lze ji charakterizovat jako složitý systém činnosti, který se vyznačuje jak momenty heterogennosti, tak homogennosti. Heterogennost spočívá v tom, že obsah tělesné kultury tvoří různé formy činnosti, příslušející ke všem třem základním druhům lidské činnosti. Jsou spojeny v organický celek a ve své orientaci podřízeny specifitě interakce v této konkrétní oblasti společenské činnosti. Právě v tom spočívá homogennost tohoto složitého systému činnosti, jež se projevuje v jednotném zákonitém procesu fungování tělesné kultury a současně tento proces zabezpečuje.

V horizontálním průřezu lze tělesnou kulturu relativně členit na sféru specifických a na sféru přidružených forem činnosti. Jádrem první sféry tvoří: tělesná výchova, sport, turistika a léčebná tělesná výchova (viz tab. 1). Jsou to

Tabulka 1. Charakteristika specifických činností tělesné kultury

Forma	Obecný charakter	Specifický charakter	Cíl a výsledek
tělesná výchova		rozvíjející	pohybový rozvoj kultivace osobnosti rozvoj sociálních vztahů
sport		soutěživý	pohybové zdokonalování kultivace osobnosti rozvíjení schopnosti k maximálnímu výkonu rozvoj sociálních vztahů
turistika	formativní výchovně vzdělávací činnost pohybového charakteru	rekreační a poznávací	zvyšování adaptace k přírodnímu prostředí kultivace osobnosti rozvoj sociálních vztahů
léčebná tělesná výchova		léčebný a rehabilitační	terapie zvyšování adaptace kultivace osobnosti rozvoj sociálních vztahů

specifické a současně strukturně složité formativní, výchovně vzdělávací činnosti pohybového charakteru. Člověk v nich vystupuje v roli subjektu a současně i objektu, který provádí cílevědomou činnost, jejímž prostřednictvím působí sám na sebe. V každé z nich vystupuje do popředí, kromě uvedeného obecného základu, ještě určitá specifická stránka, podmiňující rozdíl v jejich

charakteru a obsahu. Z pohledu prvků včleněných přes systém tělesné kultury do struktury socialistického způsobu života představují tyto formy činnosti rovněž organickou symbiózu různých forem činnosti a je nutno je chápat jako složité systémy.

K tomuto specifickému jádru tělesné kultury jsou přiřčeny formy činnosti odvozené od jiných typů a forem materiálně výrobní, sociálně politické a duchovní aktivity. V souvislosti s rozdílným postavením individua v různých formách přidružených činností je možno je také v relativním smyslu členit na dvě oblasti:

První oblast představují různé formy vědecké, vývojové, pedagogické, organizační, politicko-výchovné, ekonomické, klinické a hygienicko-preventivní činnosti, jež jsou spjaty s tělesnou kulturou a kondenzují v sobě její specifiku. Individuum zde vystupuje v roli subjektu, který svojí tvůrčí činností řídí určitou oblast nebo proces tělesné kultury.

Druhou oblast přidružených forem tvoří receptivně komunikativní formy činnosti. Individuum zde přísluší role objektu, který přijímá přímo nebo zprostředkovaně informaci o pohybové činnosti, sociálních vztazích v jednotlivých oblastech tělesné kultury. Jednou z nejmasovějších forem mezi nimi je sportovní diváctví (viz tab. 2).

Tabulka 2. Příslušné typy činností zabezpečujících objektivní podmínky pro specifické činnosti tělesné kultury

Druh a typ činnosti	Objekt	Cíl a výsledek
<i>Předmětně praktická:</i> výstavba objektu výroba inventáře výroba potravin a farmak konstrukce měřicích a komunikačních zařízení	přírodní umělý	produkce a reprodukce materiálních předmětů a zařízení sloužících tělesné kultuře
<i>Sociálně politická:</i> organizačně řídicí diplomacie politickovýchovná řízení ekonomiky sociálně organizační	společenské a politické procesy v oblasti tělesné kultury	rozvíjení společenských vztahů mezi organizacemi, kolektivy a jednotlivci sociální chování jednotlivce
<i>Duchovní:</i> výchovně vzdělávací vědecká hodnotově orientační ideologická informačně komunikativní estetická	přírodní umělý ideální osobnost a vztahy člověka	produkce a reprodukce specifických idejí, vědeckých poznatků, uměleckých a etických hodnot rozvoj osobnosti

Závěry

Zacilenost společnosti budující rozvinutý socialismus na utváření a kultivaci potřeb a činností pro zajištění rozšířené reprodukce člověka determinuje kvalitativní přeměnu společenského postavení tělesné kultury. Požadavek prohloubit její řízení v souladu s celkovým formováním socialistického způsobu života aktualizuje řešení řady teoretických problémů. Jedním z nich je obsahové vymezení tělesné kultury v procesu jejího vyžívání v komponent so-

cialistického způsobu života. V stati jsme se pokusili osvětlit některá metodologická východiska k analýze tělesné kultury z aspektu teorie formování socialistického způsobu života. Zvolený přístup nám dovoluje objasnit tělesnou kulturu jako specifickou formu činnosti člověka, která vyžaduje tvůrčí, samostatnou aktivitu individua a současně jej vřazuje do společnosti. V obecné poloze se tělesná kultura vyznačuje základními znaky, jež jsou společné všem druhům, typům a formám činnosti. Jsou jí však imanentní specifické charakteristiky, které ji vymezují jako specifickou formu a odlišují od jiných forem lidské činnosti. Projev těchto specifických charakteristik závisí na konkrétním subjektu a objektu zúčastněném na dílčí interakci v této oblasti. Výchozí úroveň pro objasnění specifických znaků tělesné kultury představují tělesná cvičení, jež jsou jejími základními operacemi. V souladu s marxisticko-leninským pojetím vztahu biologického a sociálního ve formování člověka chápeme tělesná cvičení ve smyslu dvouúrovňového sociálně biologického systému.

Obdobně jako ostatní komponenty způsobu života představuje tělesná kultura integrovanou sféru, která je naplněná nejen svými specifickými, ale i dalšími přidruženými formami činnosti. Při analýze těchto přidružených forem činnosti nelze pouštět ze zřetele tu skutečnost, že tyto činnosti si uchovávají své charakteristické rysy a vlastnosti, současně se však do nich promítá i specifická zaměření tělesné kultury, v jejímž systému fungují.

Tvorba teoretického modelu obsahového vymezení tělesné kultury jako komponentu socialistického způsobu života vyžaduje, aby byly řešeny další teoretické problémy, tj., aby byly

1. vymezeny potřeby, hodnoty a normy, na něž jsou zacíleny jednotlivé specifické a přidružené činnosti fungující v systému tělesné kultury;
2. osvětlena interakce mezi těmito činnostmi;
3. určeny podstatné determinanty a faktory podmiňující tuto interakci a vnější funkce těchto činností.

Tyto problémy musí být řešeny na různých hierarchických úrovních subjektu činnosti, počínaje individuem a konče konkrétní společností.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Ob upravlenii processami formirovanija i žiznědějatel'nosti ličnosti*. Voprosy filosofii 1976, č. 11, s. 3–15.
- Afanasjev, V. G.: *Čeloveč v upravlenii obščestvom*. Moskva, Politizdat 1977, s. 6–45.
- Blauberg, I. V. — Sadkovskij, V. N. — Judin, B. G.: *Filosofskij princip sistěmnosti i sistěmnyj podchod*. Voprosy filosofii 1978, č. 8, s. 39–52.
- Butěnko, A. P.: *Obraz žizni: soděržanije, problemy i nērešennyye voprosy*. Voprosy filosofii 1978, č. 11.
- Čechák, V. — Merhautová, J. — Joachimsthaler, F.: *Základní teoretická východiska chápání podstaty socialistického způsobu života*. Teor. praxe těl. vých. 26, 1978, č. 2, s. 69–70.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Grušin, B. A.: *Socialističeskij obraz žizni: ponjatije i vozmožnyje napravlenija empiričeskogo issledovanija*. Voprosy filosofii 1977, č. 2, s. 24–35.
- Grušin, B. A.: *Obraz žizni gorodskogo naselenija: tipologija i faktory*. Sociologičeskije issledovanija 1978, č. 1, s. 177–191.
- Iľjičev, L. F.: *O materialističeskoj dialektike kak obščej teorii razvitija*. Voprosy filosofii 1979, č. 3, s. 3–17.
- Jaroševskij, M. G.: *O geněze subjekta naučnogo poznania*. Voprosy filosofii 1979, č. 6, s. 68–80.
- Joachimsthaler, F. a kol.: *Analýza obsahové stránky tělesné kultury z hlediska potřeb, vztahů, činností, hodnot a norem*. Teor. praxe těl. vých. 26, 1978, č. 5, s. 260–266.
- Kagan, M. S.: *Čelovečeskaja dějatel'nost'*. Moskva, Politizdat 1974.
- Leontjev, A. A.: *Dějatel'nost' i obščenie*. Voprosy filosofii 1979, č. 1, s. 120–132.

- Matvejev, L. P. — Novikov, A. D.: *Těorija i metodika fizičeskogo vospitanija*. Moskva, Fizkultura i sport 1976.
- Merhautová, J. — Joachimsthaler, F.: *Funkce tělesné výchovy z hlediska tvorby socialistického způsobu života*. Sociologický časopis 1977, č. 5, s. 509—521.
- Merhautová, J. a kol.: *Teoreticko-metodologický přístup ke zkoumání tělesné kultury v propojenosti na problematiku tvorby socialistického způsobu života*. Teor. praxe těl. vých. 26. 1978, s. 197—201.
- Suchý, J. a kol.: *Celková syntetická štúdia o teórii socialistického spôsobu života*. Bratislava, VÚŽU 1975.

Резюме

Я. Мергаутова - Ф. Иоахимсталер: Определение физической культуры в теоретическом отображении социалистического образа жизни

Статья направлена на методологические проблемы детерминации содержания физической культуры как своеобразной формы человеческой деятельности, с точки зрения теории формирования социалистического образа жизни. Авторы применяют системный подход, органически связанный с принципами материалистической диалектики. При объяснении существенной генетической связи физической культуры они исходят из диалектико-материалистического понимания предметно-практической деятельности как генетически первоначальной формы человеческой деятельности, из которой возникли и во взаимоотношении развивались дальнейшие основные и от них производные формы деятельности. На самом высоком уровне характеризуется физическая культура как своеобразная форма интегральной деятельности конкретного общества, в которую посредством деятельности разных социальных групп, организаций и коллективов включена деятельность индивидов. К основным операциям индивида, входящим в физическую культуру (т. е. в физическим упражнениям), авторы подходят как к моменту целостной социально-культурной человеческой деятельности и не понимают их как всего лишь биологическую активность. Содержание физической культуры на самом высоком уровне ее исторического развития, когда она становится составной частью социалистического образа жизни, характеризуют как сложную систему деятельности, выделяющуюся как моментами гетерогенности, так и гомогенности. Ядро этой системы создают специфические формативные, воспитательно-образовательные деятельности двигательного характера. К этому специфическому ядру физической культуры присоединяются формы деятельности, произведенные от других типов и форм человеческой деятельности, которые сохраняют свои специфические черты и качества, однако, одновременно в них сочетается также специфичность направления физической культуры, в системе которой они действуют.

Summary

Merhautová J. — Joachimsthaler F.: Interpretation of Physical Culture in the Theoretical Reflection of the Socialist Way of Life

Taking into consideration the theory of the socialist way of life formation, the article analyses methodological problems concerning the determination of the contents of physical culture as a specific form of human activity. The authors apply a system approach interconnecting it in an organic way with the principles of materialistic dialectics. When explaining the substantial genetic determination of physical culture they start from the dialectical Marxist conception of objective practical activity as a genetically primary kind of human activity from which other elementary kinds as well as derived forms of activity originate and develop. At the highest level of generalization, physical culture may be defined as a specific form of a concrete society's integral activity into which activities of individuals are incorporated by means of various social groups, organizations and collectives. Elementary operations of an individual included in physical culture (i. e. physical exercise represent a moment of the total socio-cultural human activity, not only an expression of mere biological activity. At the highest level of its historical development when physical culture acquires the quality of a component part of the socialist way of life it may be characterized as a complex system of activities marked by moments of heterogeneity as well as homogeneity. The core of the system is constituted by specific formative educational movement activities. To this specific core of physical culture activities derived from other types and forms of human activities are joined. They maintain their characteristic features but at the same time are marked by specific features of the system of physical culture in the form of which they function.

Tělesná kultura a její záměrné pěstování, tj. tělovýchova, jsou závažnou součástí lidské kultury. Jejich místo, význam, úroveň rozvoje a vnitřní struktura patří k podstatným charakteristikám historického stupně společenského vývoje. Nebývalý rozmach tělovýchovy a sportu v socialistických zemích prokázal, že pozitivní rozvoj tělesné kultury obyvatelstva je bezprostředně spjat s progresivními přeměnami v oblasti sociálně politické, ekonomické a sociálně psychické.

Vývoj v socialistických podmínkách proto nutně podnítil zvýšený zájem o vztah tělesné výchovy a socialistické společnosti, o společenskou problematiku tělesné výchovy. Platí to v neposlední řadě o socialistickém Československu, kde se poměrně dobrá úroveň a všestranný rozvoj vrcholového sportu a značný zájem veřejnosti o jeho pěstování snoubí s opravdu masovým rozvojem sportu, základní tělovýchovy, turistiky a pohybové rekreace.

Tělovýchova, kultura, způsob života

V návaznosti na dnes již převládající tendence marxistické literatury sovětské, československé, polské, německé i jiné provenience jsou výzkumy dané problematiky⁽¹⁾ založeny na jejím začlenění do kontextu tělesné kultury. Východiskem je široké materialistické a třídní pojetí kultury, například ve formulaci soudobé sovětské teorie kultury: „Kultura je aktivní tvořivá činnost lidí (individuální, sociálních skupin, tříd, národů, celé společnosti), která se uskutečňuje ve sféře materiální a duchovní produkce, směřující k osvojení světa; je to činnost, v níž se produkují, uchovávají, rozdělují, vyměňují a spotřebovávají společensky významné materiální a duchovní hodnoty; je to rovněž souhrn těchto hodnot zpředměťujících tvořivou lidskou činnost“ [Arnoldov a kol. 1979: 26].

Obdobně prof. Brůžek chápe kulturu jako historicky vzniklý způsob specificky lidské formy existence člověka, podmíněný společensky: jeho podstatou je osvojování a přeměna skutečnosti, směřující k vytváření materiálních a duchovních hodnot ... [Brůžek 1976: 450].

Je zřejmé, že vedle osvojování a přeměn vnější přírody, společenské skutečnosti a duchovního světa patří do kultury i rozsáhlá oblast osvojování a přeměn vlastní biologické podstaty (vnitřní přírody) člověkem a z něho plynoucí společenská soustava pěstování těla, její reálné výsledky a hodnotové odrazy.

(1) Staf čerpá z empirických dat získaných výzkumem veřejného mínění obyvatelstva ČSSR o tělovýchově a perspektivách jejího rozvoje, provedeným v roce 1973 Kabinetem organizace a řízení ÚV ČSTV, Kabinetem pro výzkum veřejného mínění FSÚ a dnešním oddělením komplexního modelování Sportpropagu Praha a výzkumem provedeným uvedenými dvěma tělovýchovnými institucemi v roce 1974, jenž byl věcně i metodologicky s prvním výzkumem koordinován.

Kultura lidského těla je ovšem jev polydimenzionální: patří sem široká škála jevů — od zdravotní péče přes kultivaci těla pohybem až po pěstování jeho estetických kvalit.

Jako každá součást kultury, je i tělesná kultura utvářena, konstituována a rozvíjena činnostmi, jež ve své třídně, sociálně a hodnotově zakotvené formě vcházejí do způsobu života [Tolstych 1975]. Její osovou činností jsou tělocvičné aktivity, tj. činnosti pěstující tělesnou kulturu pohybem, přičemž funkce tělesné kultivace, tělocvičný charakter činnosti převažuje a je tudíž společností (a zpravidla i účastníky tělocviku) považován za primární. Tělocvičné činnosti jsou ovšem současně v jisté míře aktivitami společenskými, jsou organizačně, ekonomicky i pedagogicky zajišťovány, reflektovány, a tak vstupují do sociálních, ideologických a psychických souvislostí. Celý tento komplex označujeme jako tělovýchovné aktivity; systém, který je jimi vytvářen a jenž jejich rozvíjení umožňuje a realizuje, je nazýván tělovýchovou.(2)

Tělovýchovné aktivity se v současném světě, a zvláště v socialismu, významně podílejí na utváření celkového způsobu života jednotlivce, tříd, sociálních skupin i společnosti. Tělovýchova má nejtěsnější vztah k té sféře životních činností, které se realizují v mimopracovní době, ve volném čase (i když některé její významné druhy spadají do doby práce nebo přípravy k práci). Z tohoto hlediska patří tělovýchova a pohybová aktivita vůbec k nejdůležitějším variantám činností volného času a musí být studována právě v kontextu této sféry způsobu života.

Funkce tělesné kultury v socialistické společnosti

Kultura i způsob života jsou jevy povýtce společenské. Jsou svým charakterem spjaty vždy s určitými sociálně ekonomickými formacemi, s určitým společenským uspořádáním, jež má v rozhodující části lidských dějin třídní charakter. Třídní funkce a charakter tělesné kultury a tělovýchovných aktivit jsou jejich konstitutivním určením.

V socialistické společnosti se tělovýchova vyznačuje bezprostřední společenskostí svého místa a svých funkcí. Jejím rozhodujícím posláním je masové pěstování tělesné kultury v zájmu zdraví lidu a reprodukce pracovní síly, výchova všestranně rozvinuté lidské osobnosti, poskytování atraktivní a hodnotné náplně volného času cvičícímu i divákovi. Proto je tělovýchova chápána nejen jako kulturní systém, nýbrž jako významná celospolečenská instituce. Nabývá nových rysů, mění se jak její vnitřní vztahy, tak začlenění do širších sociálních a mezinárodních souvislostí; opírá se o socialistickou hodnotovou orientaci a plní ideově výchovné funkce, právě tak jako funkce společenské regulace. Podstatným rysem socialistického pojetí tělovýchovy je její jednota jak v dimenzi odvětvové, tak v propojení činnosti od vrcholového sportu až po zájem o tělovýchovu.

Funkce pohybové tělesné kultury či tělovýchovy chápeme jako realizaci potřeb — společenských, skupinových či hromadně individuálních — ve formě relativně stálého působení zkoumaného systému na určité stránky či prvky společnosti, spjatého zpravidla s působením zpětným. Ne vždy si nositelé a příjemci působení takové funkce adekvátně uvědomují.

(2) Jde o terminologii blízkou jazykovému úzu i řídicí praxi, v části teoretických prací je termín tělovýchova používán ke zdůraznění pedagogických aspektů nebo k odlišení mimosportovních obsahů tělesné kultury.

Abychom předešli jednostrannému pojetí tělesné kultury, například nadměrnému akcentu na funkce biologické na úkor funkcí společenských, přeceňování tzv. kompenzačních funkcí na úkor vlastních pozitivních funkcí společenských a osobnostních atd., pokusili jsme se o přehled(3) funkcí pohybové tělesné kultury, popř. tělovýchovy v socialistické společnosti. V přehledu postupujeme zhruba od funkcí primárních a bezprostředních k odvozeným, od funkcí specifických k obecným, od funkcí individuálních ke skupinovým, společenským a světovým, od funkcí biogenně založených přes psychické k sociálním.

Přehled funkcí pohybové tělesné kultury (tělovýchovy)

- uspokojování a kultivace původně biogenně dané potřeby fyzické aktivity, pohybu a v souvislosti s tím stále obnovování rovnováhy fyzických a psychických sil
- aktivní oddech, rekreace
- kompenzace jednostranných vlivů životního prostředí, způsobu práce a života
- estetický prožitek cvičícího z vlastního pohybu
- prožitek hry a s ním spjaté vzrušení
- prožitek výkonu (včetně prožitku schopnosti mobilizovat síly, askeze apod.)
- prožitek boje
- prožitek soutěže
- zvyšování tělesné kondice a udržování fyzické zdatnosti
- mentálně hygienická funkce
- estetická a často s ní spjatá erotická funkce kultivace těla
- estetické působení kultivovaného pohybu ve zvláštním prostředí
- prožitek „předvádění se“ přátelům, druhému pohlaví, divákům
- navazování přátelských a společenských kontaktů — kompenzace nebo doplňování jiných primárních skupin (rodina, škola)
- zpestření náplně volného času atraktivním obsahem
- seberealizace
- střídání převládajících systémů sociální kontroly
- snaha (společensky) vyniknout
- materiální a společenské výhody
- fyzický i mentální zdravotní, popřípadě ve specifických případech léčebný efekt pro individuum i pro společnost (včetně výroby)
- regenerace a reprodukce pracovní síly po stránce fyzické a psychické
- pohybová a psychická příprava pro pracovní proces
- zvyšování připravenosti k obraně
- socializace a sociální adaptace individua
- uplatnění pedagogických, sociálně organizátorských kvalit cvičitelů, trenérů, rozhodčích, organizátorů, funkcionářů
- morální funkce (podřízení kolektivu, kázeň, fair play, potřebná míra odříkání atd.)

(3) O funkcích tělesné kultury existuje rozsáhlá literatura. Připomeňme z našich prací z této oblasti aspoň některé: [Šprynar 1976; Choutka 1976 : 44an.; Merhautová — Joachimsthaler 1977; Krejčí 1973; Cikler 1970 : 168an.].

- racionální funkce (nové obsahy vědomí, sportovní odbornost, programové poznávací zaměření, například u turistiky apod.)
- inspirace vědeckého poznání člověka a společnosti
- politickovýchovné působení na bázi tělovýchovné organizace
- zvyšování společenské aktivity na bázi tělovýchovné organizace
- celková kultivace lidské osobnosti, zvyšování její všestrannosti v duchu komunistické výchovy
- obohacení hmotného životního prostředí o dimenzi příležitosti k tělesným cvičením
- obohacení socialistického způsobu života vůbec a ve volném čase zvlášť
- posílení pocitu spokojenosti, pohody, štěstí účastníků
- podíl na tvorbě obecně přijímaných hodnot a norem chování
- prolínání s profesí (zejména u vrcholového sportu)
- rozvíjení socialistických kolektivních vztahů mezi lidmi
- prožitek, uspokojení a výchova diváka a vůbec zájemce
- obohacení obsahu systému šíření informací, včetně náhrady za jiné informace
- ekonomická funkce divácké tělovýchovy
- uplatnění prestiže skupiny, kterou sportovec reprezentuje
- národní reprezentace, mezinárodní úspěchy, propagace socialistického způsobu života
- šíření přátelských a mírových mezinárodních vztahů

Různorodé funkce tělovýchovy lze chápat a realizovat jako nahodilou směs živelně se utvářející z ryze individuálních a skupinových, soukromých, zkomercializovaných zájmů, zálib a činností, jako je tomu v buržoazních společnostech. V takovém případě nutně dochází ke zbytnění některých funkcí na úkor jiných a společenské dopady tělovýchovy nabývají v mnoha ohledech negativního, disfunkčního charakteru.

Tělesná kultura jako každý složitý sociokulturní jev má vůči širšímu společenskému systému i vůči lidské osobnosti potence jak pozitivní, utvrzující, tak i negativní. Záleží právě na společenském kontextu, která stránka dominuje.

Společnost může vidět a realizovat celý komplex funkcí tělovýchovy, správně chápat omezenost a nebezpečí hypertrofie řady z nich, přitom však usilovat o jejich citlivou harmonickou regulaci z celospolečenského hlediska, s důrazem na humanistickou kultivaci člověka a jeho způsobu života. Tento úkol je důsledně řešitelný pouze v socialistickém společensko-politickém a ideově etickém kontextu: i zde je však jeho řešení složité a obtížné, neboť různorodost a částečná rozpornost funkcí může při nedostatečném subjektivním úsilí vést rovněž k dílčím rozporům a konfliktům.

Společenské a tělovýchovné orgány socialistické společnosti řídí proto tělovýchovu tak, aby při plném respektu k elementárním, bezprostředním, k uspokojení individua orientovaným funkcím dominovaly funkce společenské, které jsou vlastně specifikem socialistické společnosti.

Vnitřní diferenciaci tělovýchovného systému

Už sama různorodost funkcí tělesné kultury poukazuje na skutečnost, že tělovýchovný systém musí být vnitřně diferencovaný. Jen některé z výše uvedených funkcí jsou společné všem jeho subsystémům, mnohé z nich se týkají

pouze jednoho nebo několika z nich. Některé z funkcí se realizují jen v důsledku vnitřní interakce různých subsystémů — lze je pak chápat jako komplementární.

Z vnitřních diferenciací tělovýchovy jsou nejdůležitější:

- a) Odlíšení vlastních tělocvičných aktivit od sféry, jež je po různých stránkách zajišťuje a od sféry, jež je víceméně pasivně reflektuje [Choutka 1971: Merhautová - Joachimsthaler 1977].
- b) Odlíšení tělovýchovy zájmově organizované (při diferenciaci organizací) a ostatní.
- c) Odlíšení vrcholového sportu, výkonnostního sportu, organizovaného masového cvičení a sportování, pracovní tělovýchovy, zdravotní tělovýchovy, tělovýchovných služeb, pohybové rekreace, povinné tělovýchovy (například školní nebo armádní) a pasivního zájmu o tělovýchovu.
- d) Odlíšení věcně se různících tělocvičných a s nimi spjatých ostatních aktivit (od tělocvičných disciplín přes odvětví tělovýchovy až po jejich různé skupiny).(4)

Společenský význam tělovýchovy

V první polovině sedmdesátých let se dobrovolným aktivním cvičením různé intenzity a charakteru zabývalo při nejskeptičtějším ocenění výsledků výzkumu cca 45 % populace starší 15 let, z toho v ČSR zhruba jedna polovina, v SSR více než 35 % obyvatelstva. V téže populaci bylo cca 15 % současných a 15 % bývalých členů tělovýchovné organizace, 5 % současných a o něco méně bývalých členů branné organizace, opět při rozložení o něco příznivějším v ČSR, způsobeném zejména vyšší tělocvičnou aktivitou dívek a žen. Členem ČSTV byl každý devátý obyvatel, při odečtení malých dětí a osob v postproduktivním věku každý šestý obyvatel. Od té doby se tělovýchovná organizovanost dále zvýšila tak, že v současné době je členem každý osmapůltý obyvatel ČSSR (každý osmý v ČSR, každý desátý v SSR). Tělovýchovná organizace je nesporně nejmasovější ze všech specializovaných zájmových organizací.

Další jedna čtvrtina obyvatelstva staršího 15 let se zajímala o sport pouze pasivně (v SSR více než v ČSR) a ne více než 30 % obyvatelstva v ČSSR (cca jedna čtvrtina v ČSR a jedna třetina v SSR) nejevilo o tělovýchovu ani pasivní zájem.

Zájem o tělovýchovu v té či oné formě projevuje tedy velká většina obyvatelstva i všech rozhodujících demografických, třídně profesionálních i ekologických skupin, a to — jak plyne z komparací — v mírně vzestupném trendu.

Proti pouhým číslům o organizovanosti v ČSTV by bylo možno — podobně jako to učinil Meynaud [1966] — vést námitku, že samy o sobě málo vypovídají o skutečné aktivitě. Tím spíše by ji bylo možno uplatnit u čísel získaných výpovědí o účasti na pohybové rekreaci nebo o sportovním diváctví. Ve výzkumech byly proto zjišťovány také časové odhady rozsahu tělovýchovné aktivity týdně. V průměru dotázaní výzkumu veřejného mínění v roce 1973 vypověděli, že věnují tělesným cvičením anebo zájmu o tělovýchovu téměř čtyři hodiny týdně, tj. při přepočtu na celou příslušnou populaci více než dvě a půl

(4) Výzkumy, z nichž vycházíme, se pokusily postihnout vnitřní diferenciacie tělovýchovy skrze diferenciaci postavení a rolí jednotlivých osob zkoumané populace.

hodiny. Členové ČSTV v roce 1974 odhadli rozsah času věnovaného tělovýchově v průměru zhruba na dvojnásobek — mezi 7—8 hodinami — a to v rozložení v průměru každý druhý den.

Z retrospektivních údajů, z projektivních odhadů i z expektací víme, že délka závodního sportování v životě individua se počítá na léta (v průměru kolem 10 let), délka masového a rekreačního cvičení na desítky let (v průměru 20—30 let i více). Průměrná délka aktuálního členství dotázaných v ČSTV dosahovala plných 15 let a očekávaná celková délka cvičení nebo sportování členů ČSTV starších 15 let kolem 25 let, funkcionářské a trenérské činnosti přes 30 let. Ve všech případech jsou údaje vyšší pro ČSR než pro SSR.

Na objektivní společenský význam tělovýchovy lze soudit nepřímě i z projevů postojů a hodnotových orientací. Při různých všeobecných výzkumech preference jednotlivých činností volného času se vlastní cvičení či sportování objevuje mezi aktivitami s mírně nadprůměrnou oblibou. Zato široce pojatá pohybová rekreace, zejména v přírodě, patří mezi aktivity vysoce oblíbené i vysoce frekventované (například mezi prvními pěti). Členové ČSTV v opakovaných výzkumech řadí tělovýchovu více než z 35 % na první, více než z 85 % na první nebo druhé místo mezi svými činnostmi volného času.

Ve výzkumech veřejného mínění jsou kladeny i otázky týkající se hodnocení jednotlivých stránek naší tělovýchovy. Získaná data ukazují, že soudy populace v tomto směru jsou natolik zasvěcené, že se nezřídka shodují s míněním expertů. I tato okolnost je podle našeho názoru nepřímým dokladem živého zájmu o tělovýchovu.

I když uvedené empirické údaje jen zčásti vypovídají o kvalitě tělovýchovného procesu, vyplývají z nich určité závažné závěry. Stupeň aktivity obyvatelstva v oblasti tělesné kultury a sportu je vysoký. Svědčí o hluboké masové funkční zakotvenosti, o souladu vědeckého poznání a politické decize s reálným chováním a s postoji obyvatelstva. Značný společenský význam pohybové tělesné kultury v našich podmínkách lze mít za prokázaný.

Vycházíme-li z toho, že alespoň minimum tělocvičné aktivity je funkčně žádoucí a současně pro velkou většinu populace dostupné, je na druhé straně nesporné, že podíl obyvatelstva, které vůbec neprovozuje aktivně dobrovolná tělesná cvičení, je stále ještě poměrně velký. Je také známo, že u rekreačně cvičících se téměř jedna třetina věnuje cvičení pouze s minimální intenzitou. A konečně je známo, že ČSTV ztrácí řadu potenciálních i skutečných členů právě v období pro cvičení nejvhodnějším, mezi 15—24 lety. Má problémy jak se získáváním dorostu, tak s přechodem do masového cvičení po ukončení závodního období. 7,8 % populace starší 15 let projevilo ve výzkumu veřejného mínění ochotu participovat na organizované tělovýchově za určitých podmínek (materiálně technické zajištění, dobrý kolektiv, dobří cvičitelé a trenéři...). Tím byl indikován známý problém ČSTV i ostatních v úvahu připadajících organizací: zatím nedostatečné možnosti zajistit — paralelně s rozvojem vrcholového a výkonnostního sportu — všude příležitost pro všechny potenciální zájemce o masové cvičení a sportování.

Výzkum členské základny ČSTV v roce 1974 také poprvé určil rozsah nečvičícího členstva: dosahuje téměř 30 % (v roce 1976 ve statistice ČSTV ve sportech 27,5 %). Určitá část těchto členů by mohla být podle výsledků výzkumu znovu tělocvičně aktivizována. I když si nelze dělat iluze o možnosti tělocvičné aktivizace celé populace, uvedené fakty dokazují, že v tomto směru existuje reálná a poměrně rozsáhlá rezerva mobilizovatelná soustředěním sil a prostředků. Velký potenciál i aktuálně prokazovaný význam tělovýchovy

v životě socialistické společnosti není dosud plně realizován v dosažitelném rozsahu právě v rozhodující oblasti, tj. v aktivním cvičení a sportování nejširších vrstev obyvatelstva.

Úrovně tělovýchovných aktivit

Jedna z výše uvedených vnitřních diferenciací tělovýchovného systému (sub c) se dá při určitém zjednodušení pochopit jako škála intenzity a kvality tělovýchovné činnosti s krajními póly vrcholového sportu a pasivního zájmu. Tato škála se dá ještě rozšířit o horní články, vezmeme-li v úvahu trenérsko-cvičitelské a organizační činnosti zabezpečující tělocvičný proces. Nazíráme-li tuto skutečnost z hlediska tělovýchovných aktivit, zjištěných empirickým výzkumem, dospějeme k určité hierarchii úrovní tělovýchovných aktivit.

Ve výzkumu veřejného mínění v roce 1974 byly zjištěny tyto údaje:

Stupeň (druh) tělovýchovné nebo branné aktivity v ‰ z populace starší 15 let(5)

Aktivita	ČSSR	ČSR	SSR
Cvičitel, trenér, učitel tělovýchovy	5,1	6,0	2,9
Funkcionář	6,6	7,3	4,7
Závodník, účastník soutěží	5,8	5,9	5,5
Nezávodící cvičenec	9,0	9,7	7,0
Účastník tělovýchovných služeb	2,3	2,6	1,6
Necvičící člen ČSTV	8,1	8,0	8,4
Rekreačně cvičící	40,3	43,8	32,0
Divák na sportovišti	48,5	47,7	51,3
Televizní divák	70,1	73,0	63,5
Sportovní čtenář, posluchač	58,0	60,8	51,7
Nezajímá se o tělovýchovu	24,4	21,5	31,6

Značné množství pedagogů, funkcionářů a necvičících členů demonstuje, že tělovýchova není pouhou fyziologicko-kulturní činností, pouhým tělocvikem, nýbrž také významným společensko-výchovným a společensko-institucionálním systémem a procesem. Tělovýchova a branná výchova proto právem patří k výchovnému i politicko-organizačnímu systému naší společnosti, jsou jeho nezaměnitelnými, funkčními a významnými složkami, dávajícími desítkám tisíců lidí příležitost k společensko-organizační a společensko-pedagogické činnosti.

Ponecháme-li stranou povinnou tělovýchovu, je kvantitativně nejvýznamnější složkou tělovýchovných aktivit rekreační tělovýchova, zahrnující cca 40 ‰ populace, z níž většina se podílí pouze na této formě tělocvičné aktivity.

Hlavním polem projevu pasivního zájmu o tělovýchovu se z diváctví na hřišti stalo televizní diváctví především v ČSR. Tento fakt má značné psychologické důsledky. Na jedné straně podstatně ovlivňuje atmosféru na hřištích i příjmy ze sportovních podniků, na druhé straně rozšiřuje zájem o sport na další vrstvy obyvatelstva. Počet sportovních diváků na hřišti však i tak zůstává obrovský.

(5) Jedinec může být zařazen i v několika kategoriích aktivity. Čím vyšší je stupeň aktivity, tím je častější účast na aktivitách nižších.

Statistickou analýzou byla indikována jistá struktura determinace stupně tělovýchovných aktivit. Ukazuje se, že tělovýchova je dostupná všem vrstvám obyvatelstva. Její někdejší zásadní třídní omezenost a výlučnost je překonána. Rozhodující úlohu v ní hrají perspektivní skupiny kvalifikovaných dělníků a odborných zaměstnanců, pro něž se stala zřejmě v té či oné podobě výraznou součástí způsobu života.

Determinace stupně tělovýchovné aktivity základními demografickými a třídně sociálními faktory se dá odhadnout jako cca 30 % předpokládaného celku vlivů. Rozhodující jsou dnes již faktory jiné. Jsou to patrně některé socio-kulturní charakteristiky (například rozsah disponibilního volného času, ukazatele kulturní a sociální participace), dále vlivy sociálně institucionální a kulturně historické povahy (tradice a úroveň tělovýchovné organizovanosti, péče státních a společenských organizací o rozvoj tělovýchovy, úroveň školní tělovýchovy apod.), některé speciální ekologické, popřípadě etnické dimenze (například rozdíl obou republik ev. některých oblastí), vlivy malých neformálních skupin, včetně rodiny, hlavně však faktory osobnostního charakteru, často geneticky a rodinnou výchovou podmíněné, tj. úroveň a ráz fyzických a psychických předpokladů (včetně návyků) lidí pro zájem o tělovýchovu vůbec, o tělocvičné aktivity a jejich jednotlivé formy pak zvláště.

Vysoký podíl vlivu těchto faktorů na tělovýchovnou aktivitu populace je vlastně potěšitelným jevem. Ukazuje, že vývoj tělesné kultury v ČSSR dospěl tak daleko, že rozhodnutí pro účast či neúčast na tělovýchovných aktivitách a jejich jednotlivých stupních — zejména na organizované tělovýchově — závisí pouze v menší míře na sociální determinaci, v jisté míře na péči společnosti a jejich orgánů o tělovýchovu (což je faktor subjektivně ovlivnitelný), hlavně však na rozhodnutí individua (nebo jeho rodičů) podmíněném osobnostními, popřípadě rodinnými předpoklady. To je jistě výrazný pokrok ve srovnání se sociálně selektivním charakterem tělovýchovy a sportu v buržoazní společnosti.

Závěry

Tělovýchova je v socialistickém Československu významným sociokulturním jevem, pozitivně společensky oceňovaným, podporovaným společenskými orgány, masově provozovaným, se zájmem sledovaným, zaujímajícím v životě velkého počtu lidí závažné místo.

Perspektivy jejího kvantitativního i kvalitativního rozvoje (vyšší účast perspektivních skupin obyvatelstva) jsou pro dohlednou dobu příznivé; hranice saturace tělovýchovných potřeb společnosti je dosud relativně vzdálená.

V socialistickém Československu je jednotně koncipovaným systémem diferencovaných činností, odpovídajících svou povahou především rozrůzněnému demografickému a rozdílné struktuře osobnosti participantů. Základní složky úrovněvého členění tělovýchovných aktivit vytvářejí určitou kvalitativně i kvantitativně propojenou, vzájemně se podmiňující strukturu.

Necháme-li stranou speciální problémy vrcholového sportu, můžeme konstatovat, že existují určité rezervy, jejichž mobilizace by mohla tuto strukturu optimalizovat. Je to především možnost rozšířit kategorii organizovaných řadových cvičenců (v úvahu připadá zejména rozšíření počtu cvičících žen, snaha udržet v aktivní tělovýchově děti, dorost a sportovce završující závodní činnost), tělovýchovná aktivizace zemědělců, méně kvalifikovaných dělníků a ú-

ředníků. Dále by bylo účelné působit na zintenzívnění a zkvalitnění jinak značně rozšířené pohybové rekreace. Jednou z cest k tomu je podstatné rozšíření tělovýchovných služeb.

Veřejné mínění reflektuje celkem věcně, střízlivě, s náležitou vážností i přiměřeným optimismem problémy naší tělovýchovy; zejména je nutno ocenit výraznou podporu zintenzívnění státní péče o tělovýchovu.

Další výzkumy by se vedle nezbytných komparací odhalujících změny v čase měly zaměřit na tyto momenty: tělovýchovné aktivity jako jednu z variant způsobu trávení volného času a kulturních aktivit vůbec ve srovnání s jinými; osobnostní determinanty tělovýchovných aktivit; problémy jednotlivých odvětví nebo typů odvětví. Měly by být organizovány interdisciplinárně, s aktivní účastí sociologie. Sociologie sama může postihnout jen určité, byť velmi významné stránky mnohotvárných tělovýchovných aktivit, jejich determinací, povahy, efektů a dynamiky.

Literatura

- Arnoldov, A. I. a kol.: *Základy marxisticko-leninské teorie kultury*. Praha, Svoboda 1979.
- Brůžek, M.: *Systém a struktura kultury*. Sociologický časopis 1976, č. 5.
- Cikler, J.: *Sociologie II., III.* Praha, SPN 1970.
- Čechák, V.: *Tělesná kultura — způsob života a otázky všestranně harmonicky rozvinutého člověka*. In: *Tělesná kultura 1976*.
- Choutka, M.: *Stručné základy teorie sportu*. Praha, SPN 1976.
- Choutka, M. a kol.: *Společenské aspekty tělesné kultury v socialismu*. Praha, UK 1971.
- Kreipl, J.: *Pohybová aktivita obyvatelstva*. Praha, UK 1973.
- Lapáčková, V. a kol.: *Tělovýchovné aktivity obyvatelstva ČSSR*. Praha, Technosport 1976.
- Lapáčková, V. a kol.: *Tělovýchovné aktivity obyvatelstva ČSSR*. Praha, Sportpropag 1977.
- Merhautová, J. — Joachimsthaler, F.: *Funkce tělesné výchovy z hlediska socialistického způsobu života*. Sociologický časopis 1977, č. 5.
- Meynaud, J.: *Sport et politique*. Paris 1966.
- Seminář k unifikaci přístupů ke kategorii tělesné kultury*. Metodický dopis 1977, č. 7, ČSTV, VMO.
- Šprynar, Z.: *K funkci a systému socialistické tělesné kultury v období vědeckotechnické revoluce*. In: *Tělesná kultura 1976*.
- Tělesná kultura v socialistické společnosti*. Sborník k otázkám postavení o funkce tělesné kultury v rozvinuté socialistické společnosti. Praha. Olympia 1976.
- Teplý, Z. — Adamec, Č.: *Tělesná výchova, sport a pohybová rekreace v životě občánů*. Praha, ČUV ČSTV a ÚVK 1977.
- Tolstych, V.: *Obráz žizni*. Moskva, Politizdat 1975.

Резюме

В. Лапачкова: Физкультура в образе жизни населения ЧССР

Статья обобщает результаты нескольких эмпирических исследований, проводимых в 70-ых годах и направленных на деятельность жителей ЧССР в области физкультуры. Она освещает некоторые теоретические предпосылки исследования (взаимоотношение

физкультуры, культуры и образа жизни, ее общественные функции и внутреннюю дифференциацию). С помощью анализа эмпирических данных она приходит к следующим заключениям:

а) Физкультура является в социалистической Чехословакии значительным социо-культурным явлением, которое с общественной точки зрения ценится позитивно, поддерживается общественными органами и проводится в массовых масштабах. За этим явлением, занимающим в жизни большого количества людей важное место, следят с интересом.

б) Перспективы количественного и качественного развития физкультуры (высшее количество участников в перспективных группах) являются в ближайшее время благоприятными: граница сатurationи потребностей общества в области физкультуры до сих пор относительно отдаленная.

в) Физкультура в социалистической Чехословакии является единой предварительно составленной системой дифференцированных деятельностей, соответствующих своим характером прежде всего демографическому различию и различной структуре личности участников. Основные составные части членения физкультурных деятельностей на уровне создают определенную, качественно и количественно связанную, взаимобусловленную структуру.

г) Существуют некоторые демографически и социально определенные резервы, мобилизация которых могла бы эту структуру оптимизировать.

д) Общественное мнение в общем отражает проблемы физкультуры по существу, трезво, с должным уважением и соответствующим оптимизмом. Особенно надо оценить явную поддержку интенсификации заботы государства о физкультуре.

Summary

Lapáčková V.: Physical-training Activities in the Way of Life of the Czechoslovak Population

The present paper summarizes the results of several empirical investigations into physical-training activities of the Czechoslovak population which were carried out in the seventies. Light is thrown upon some theoretical premises of the research (relation of physical training to culture and to the way of life, its social functions and differentiation). The analysis of empirical data allows to draw the following conclusions:

a) In socialist Czechoslovakia, physical training is a significant socio-cultural phenomenon which is positively socially evaluated, supported by social organs, practised on a mass scale, followed with interest, and occupies an important place in the life of a great many people. b) From both quantitative and qualitative aspects, the development prospects of physical culture for the nearest future are favourable (greater participation of prospective population groups); the saturation limit of the society's physical-training needs is still relatively remote. c) In socialist Czechoslovakia, physical culture is a uniformly conceived system of differentiated activities corresponding in character, in the first place, to the demographic differentiation as well as to the different structure of the participants' personality. The basic components of the standard classification of physical-training activities form a specific, qualitatively and quantitatively interrelated, mutually conditioned structure. d) There exist certain demographically and socially defined reserves whose mobilization might contribute to the optimalization of this structure. e) On the whole, public opinion reflects physical-training problems objectively, deliberately, with due respect and reasonable optimism; particular regard should be paid to the notably supported intensification of the state care of physical training.

Tělesná kultura v socialistické společnosti představuje nedílnou součást kultury člověka a jednu z významných sociokulturních složek života společnosti. Funkce tělesné kultury jsou úzce spjaty se základními hodnotami zdraví a tělesně pohybového zdokonalování člověka, se společenskými hodnotami reprodukce pracovní síly, využívání volného času a spoluvytváření životního způsobu socialistické společnosti. Významné poslání plní tělesná kultura ve společensko-politické oblasti jako aktivní nástroj boje tříd, prostředek angažovanosti lidí ve veřejném životě, jako složka výchovně vzdělávacího systému i jako důležitý činitel branné připravenosti národa.

Těsná vazba tělesné kultury na společenské procesy a dynamiku jejich vývoje z ní činí výrazně historicky podmíněný jev. V každé společnosti má svůj specifický charakter a projev nejen v podobě provozovaných tělocvičných činností, ale i ve způsobu jejich organizace a institucionálního zabezpečení. Podle stupně vývoje dané společnosti jsou některé funkce preferovány, jiné jsou potlačovány nebo jsou ještě nerozvinuté. Při sledování vývoje funkcí tělesné kultury je proto nezbytně nutné brát v úvahu historicko-společenské souvislosti hospodářských, politických, kulturních a sociálních poměrů, na jejichž úrovni závisí stupeň rozvoje jednotlivých složek tělesné kultury.

Z hlediska významu sledování sociologických aspektů vývoje tělesné kultury v naší společnosti je důležité historické období za posledních 70—80 let, tj. přibližně od počátku tohoto století. Zvolený časový rámec je rozdělen do tří celků ohraničených závažnými historickými událostmi jak ve vývoji tělesné kultury, tak ve vývoji celé naší společnosti. Historická sonda má především na některých faktech ukázat základní charakteristiky sepětí tělesné kultury s revolučními společenskými procesy, což je patrné i v současných funkcích tělesné kultury, například tradice dobrovolnosti a politické angažovanosti.

1. Období od počátku dvacátého století do roku 1945

Sociální vývoj společnosti této doby byl bezprostředním odrazem politických sil, jejich ideologie i praktických politických programů rozvinutého kapitalismu. Ruku v ruce s hospodářsko-politickým a sociálním vývojem šel i vývoj tělovýchovy, a to jak jejich tělocvičných, sportovních a zábavných (rekreačních) forem, tak celého politicko-organizačního uspořádání tělovýchovného hnutí. Jeho charakter byl silně poznamenán obsahovým zaměřením ideových směrů Sokola, založeného r. 1862 Miroslavem Tyršem, a dělnické tělovýchovy, jejíž počátky se datují vznikem DTJ v r. 1897.

Smysl sokolství byl shrnut v programovém prohlášení *Náš úkol, směr a cíl*, které vytyčilo perspektivní plán tělesné a duševní výchovy jedince i celku na zásadách jednoty českého národa, vlastenectví, demokracie a pokroku v buržoazním pojetí. Tyto ideály nabývaly v sokolském hnutí různého praktického

smyslu podle potřeb a politických záměrů buržoazie, která využívala sokolstva k prosazování a obhajobě svých programů. Tomuto cíli napomáhala i třídní struktura Sokola, v němž převažovala buržoazie, maloburžoazie, tzv. střední stav. I když sokolské programy proklamovaly nepolitičnost, nadtřídnost a nadstranickost, dostávalo se sokolské hnutí stále více do bezprostředního spojení s určitou politickou stranou nebo s určitým směrem buržoazní politiky. V některých historických situacích plnil vlastně Sokol do značné míry úlohu buržoazní milice a byl aktivním nástrojem manipulace s masami.

Dělnické tělocvičné hnutí se formovalo hlavně v průmyslových centrech. Jeho cílem bylo nejenom organizovat cvičení dělníků, ale i aktivizovat jejich politickou sílu. Ideovým základem DTJ byl program sociálně demokratické strany, v němž proti Tyršovu demokratismu byl zdůrazňován socialismus a proti sokolskému národnímu cítění proletářský internacionalismus. Velkou překážkou rozvoje dělnické tělovýchovy na demokratickém a pokrokovém základě byl rozkol v dělnickém hnutí, který se odrážel i v tříštění dělnické tělovýchovy. Společná cesta byla naznačena v r. 1921 vznikem FDTJ. Programově bylo toto hnutí těsně spojeno s KSČ a sdružovalo marxistickou levici dělnické třídy proti pravici v DTJ a části dělnictva organizovaného v Sokole. Sjednocovací proces v dělnickém tělovýchovném hnutí byl dokončen v r. 1926 vznikem Federace proletářské tělovýchovy (FPT), což byl mezník nejen ve vývoji revoluční dělnické tělovýchovy, ale i celého tělovýchovného hnutí. Organizace nového typu sdružovala v sobě formy tělovýchovné, sportovní, turistické a skautské; ideovým zaměřením byla předobrazem budoucí tělovýchovy socialistické.

Vedle tělovýchovného hnutí sokolského a dělnického bylo výraznější silou ještě hnutí orelské, silně ovlivňované náboženským cítěním. Svým posláním bylo původně sokolskou opozicí (Sokol byl silně protiklerikální), zejména v moravských a slovenských krajích. Ideovým zaměřením přerostlo ve dvacátých letech z pouhé opozice v krajní reakci, vystupující jak proti Sokolu, tak zejména proti revolučnímu dělnickému hnutí. Ve své sociální politice využívalo především náboženského přesvědčení rolnictva, které tvořilo masovou základnu Orla a stálo proti dělnictvu.

Na přelomu století se začalo u nás výrazněji prosazovat také hnutí sportovní. Vznikaly jednotlivé sportovní svazy usilující o napojení na mezinárodní federace a na zahraniční sport vůbec. I tak však bylo tempo růstu sportovních klubů zaměřených převážně jen na sportovní činnost v našich podmínkách pomalejší, protože existovala silná tradice tělovýchovných organizací s vyhraněnou politickou orientací. Odvětvová roztržitost sportu do jednotlivých klubů bránila a organizačně velmi znesnadňovala usměrňování činnosti k nějakým společensky nebo politicky formulovaným cílům, jako tomu bylo v Sokole nebo FDTJ. Jejich členy byli především příslušníci buržoazie. Dělnictvo začalo vstupovat do sportovních klubů až později, když začala vzrůstat popularita sportu ve veřejnosti a možnosti sportovat v sokolských nebo dělnických tělocvičných jednotách nebyly rozvíjeny. Kluby však nestačily rostoucí zájem o sport uspokojit, a proto se sportovní formy počaly prosazovat v tradičních tělovýchovných organizacích, kde se přes počáteční odpor setkaly s podporou progresivních funkcionářů. Sportovní kluby zůstaly však po celé období předmnichovské republiky na pozici buržoazní demokracie, a to i přesto, že sdružovaly značnou část dělnictva.

Historický vývoj tělovýchovného hnutí dává již ve stručném nastínu nahlédnout do bohaté problematiky sociálně společenských a politických vztahů. Řadu sociologických aspektů je možné odvodit přímo z naznačených souvislostí vý-

voje struktury organizačních forem tělovýchovy a jejich funkce v rámci společenského a politického uspořádání buržoazního státu. Především je třeba upozornit na značnou roztržičnost tělovýchovného hnutí, nesoucí všechny rysy kapitalistického systému, včetně základního rozporu mezi buržoazií a proletariátem. Z toho pramení jak příčiny rozpolcenosti v oblasti ideově politické, tak vlastní rozpory mezi tělocvikem a sportem. Strnulé tělocvičné soustavy v tělocvičných institucích, právě tak jako organizační rámec cvičebních jednotek, sledovaly jako prvořadé výchovné cíle podložené idejemi třídní příslušnosti. Výrazná orientace činnosti navenek, ať již kulturně společenská nebo ještě častěji politická, vedla ke značným disproporcím mezi celkovým počtem členstva a členstvem aktivně cvičícím, které činilo pouze 16–19 %. Naproti tomu ve sportovních klubech, kde se soustředil zájem mladších vrstev společnosti o soutěžení ve výkonech, měření sil, symbolický boj, nabízející únik z napjatého ovzduší sociálních a politických rozporů do světa zábavy a hry, představovalo aktivní členstvo 70–90 %. Význam tělovýchovného hnutí té doby je nutné hodnotit v širším kulturním a zejména politickém kontextu, tj. v souvislosti s úsilím české buržoazie o politickou a společenskou emancipaci, v souvislosti s ideou české státnosti zejména před rokem 1918. V pozdější době tělovýchovné hnutí přispívá k podporování pokrokových revolučních tradic a posilování národní jednoty v boji proti fašismu a okupaci.

Tělesná výchova, sport, hry, turistika, rekreace se v tomto období již stávají předmětem sociologických úvah některých autorů. Pro kontinuitu vývoje sociologického nazírání na tělesnou kulturu je nutné uvést alespoň práce dvou našich předních sociologů té doby — E. Chalupného a I. A. Bláhy — kteří ve svých koncepcích sociologie i v dílčích sociologických pojednáních se tělovýchovnou problematikou zabývají. Poměrně značnou pozornost věnuje systematickému začlenění a utřídění tělesných cvičení E. Chalupný nejdříve v knize *Práce a jiné sociální činnosti* a přehledněji pak v knize *Systém sociologie v náčrtku*. V několika rovinách klasifikačních hledisek člení tělesné cvičení podle obsahu, výtvorů a podle sociálního styku. Po obsahové stránce rozlišuje hry, sport a zábavu, i když připouští jejich překrývání. V rozboru těchto činností se staví spíše na filozofické, spekulativní pozice, hledá podstatu hry, rozlišení a společné znaky sportu a hry, hry a práce apod. Významnější a podnětnější ze sociologického hlediska je jeho chápání rekreace, do níž řadí také sport, hry a zábavu a chápe ji jako nutnou protiváhu práce, nezbytnou pro obnovu sil a pobavení pracujících. Z pozice sociologie rozebírá dílčí praktické otázky tělovýchovného hnutí.

Na rozdíl od E. Chalupného se I. A. Bláha ve své knize *Sociologie* nezabývá systematickým utříděním tělesných cvičení, ale spíše rozbořem sportu jako sociologického fenoménu. Chápe jej stejně jako hru a zábavu — jako činnost samoučelnou, která se od hry liší organizačním prostředím (kluby, skupiny apod.), od zábavy pak aktivností. Geneticky odvozuje sport z lidské hry a z boje (člověka se zvířetem). Obsírněji se zabývá funkčností sportu, a to ve významu výchovném, rekreačním i sociálně pacifikačním. Silné prvky etického zaměření Bláhovy sociologické teorie jsou patrné v hodnocení sportování jako protikladu negativních sociálních jevů, mravní nevázanosti. Z výchovně etizujícího pohledu na sport plynou i Bláhovy názory na výkonnostní funkci sportu — dosahování výkonu, zejména maximálního, hodnotí jako výstřednost.

Práce obou našich sociologů z oblasti sociologické problematiky tělovýchovy, sportu a rekreace jsou poplatné ideologicko-filozofickým východiskům jejich sociologického myšlení. U E. Chalupného se však v důsledku důrazu na syste-

matické utřídění zcela vytrácí jednotící pohled na funkci tělovýchovy ve společnosti. I. A. Bláha analyzující tělovýchovné jevy, zejména sport, si jich všímá spíše z hlediska jejich sociální funkce (výchovné, rekreační, kompenzační, emancipační, sociálně pacifikační).

2. Období od roku 1946 do poloviny šedesátých let

Prerůstání demokratické revoluce v revoluci socialistickou a postupné upevňování moci dělnické třídy v čele s KSČ po vítězství nad fašismem vytvořily první předpoklady budování nového společenského řádu v našich zemích. Společensko-politická situace významně ovlivnila i procesy v tělovýchovném hnutí, které jako tradiční angažovaná politická síla bylo přímo vtaženo do bojů o charakter republiky a tím i o vlastní ideovou orientaci a organizační uspořádání. Demokratické tradice dávaly všechny předpoklady k organickému sjednocení všech tělovýchovných, sportovních, turistických a junáckých organizací v jednotnou tělovýchovnou organizaci. Různé politické cíle představitelů tělovýchovného hnutí a celkové politické klima však tento proces oddálily; byl dovršen prakticky až po vítězství dělnické třídy v únoru 1948. Tento rok se stal významným mezníkem ve vývoji celého tělovýchovného hnutí, jeho stránek organizačních, obsahových, společenských i politických. K velkým změnám došlo zejména v oblasti odborného a ideového zaměření obsahu činnosti nové organizace a jejích metod řízení. Tělovýchovná jednota se postupně stále více orientovala (na rozdíl od situace před druhou světovou válkou) na prohloubení speciálního sportovního výcviku. Zájem o sport neustále vzrůstal, možnosti jeho realizace však byly nedostatečné. Organizovaný sport se proto pozvolna šířil do škol, do mládežnické organizace, do závodů, bezpečnostních sborů a armády. Rozrůstaly se soutěže a aktuálními se stávaly požadavky na systematicky, odborně vedený trénink. „Spolkové pojetí“ sportu se přežilo; stala se z něj aktivní společensko-politická síla, kterou bylo nutno plánovitě organizovat a řídit.

S upevňováním socialistického zřízení vzrůstal i aktivní zájem a podpora tělovýchovy státními orgány. Byl zřízen *Státní výbor pro tělesnou výchovu a sport* jako vrcholná státní tělovýchovná instituce. Současně došlo k radikální organizační přestavbě tělovýchovného hnutí, tělovýchovná činnost byla přenesena i mimo specifickou tělovýchovnou organizaci. Vedle pozitiv měl tento proces i své negativní stránky, spočívající především v náhlém přerušení kontinuity vývoje tradičních forem našeho tělovýchovného hnutí, založeného na dobrovolnosti. Proto byla v roce 1957 ustavena dobrovolná tělovýchovná organizace ČSTV. Organizované tělovýchovné hnutí se stalo jednou ze společenských složek Národní fronty, jejichž úkolem bylo umožnit občanům maximálně rozvíjet zájmovou činnost a zároveň je vést k aktivní účasti na životě společnosti a jejím řízení.

Kvalitativní změny, vyplývající z nového včlenění tělovýchovného hnutí do společenského dění, se odrazily i ve výstavbě vnitřní struktury, pro niž je typický demokratický princip volby dobrovolných zastupitelských orgánů. Nová tělovýchovná organizace vytváří dostatečné předpoklady pro uspokojení potřeb mládeže i ostatní veřejnosti organizovaně cvičit a sportovat pod odborným vedením, rozvíjet angažovanost, účast na řízení společenských procesů a spoluvytvářet nový životní způsob socialistické společnosti.

Nástin vývoje tělesné kultury v nových podmínkách budování socialistické společnosti poskytuje i řadu nových sociologických pohledů. Tělovýchova se opět stává výraznou politickou silou, nikoli však orientovanou na podporu par-

tikulárních zájmů politických stran; stává se frontou v boji za upevnění pozic socialistického zřízení. Masová základna organizovaného členstva představuje důležitý prvek společenského života. Politický význam tělovýchovy je plně doceňován celou Národní frontou v čele s KSČ. Začleněním tělovýchovného hnutí do řízení společnosti a státu se podstatně mění jeho poslání. Jestliže v tradičním pojetí mělo tělovýchovné hnutí víceméně autonomní postavení a podporovalo určité politické síly, je nyní záměrně řízeno a podporováno politikou státu. Vítězství nad fašismem a možnost budování nového společenského zřízení otevírá nastupující mladé generaci perspektivní možnosti plné seberealizace. Budovatelský entusiasmus mládeže přerůstá i do tělovýchovného dění; nejde již o to manifestovat svou příslušnost k tělovýchovné organizaci, ale o to aktivně se angažovat, podávat výkony, soutěžit, plně rozvinout tvůrčí aktivitu i na poli tělovýchovném.

Do centra zájmu státních orgánů se nově dostává i oblast vědy a její využívání, a to i ve sportovní praxi. Je nově koncipována speciální vědní disciplína – teorie tělesné výchovy. Ve společenskovědní oblasti jsou rozvíjeny psychologie tělesné výchovy a pedagogika tělesné výchovy. Období padesátých a počátku šedesátých let lze přímo charakterizovat jako éru pedagogizace teorie tělesné výchovy.

Společenské aspekty tělesné výchovy jsou však v rámci teorie tělesné výchovy řešeny spíše v poloze zkoumání zákonitostí vlivu řízené pohybové činnosti na formování člověka, posilování a upevňování zdraví, zdokonalování pohybových vlastností a tělesné zdatnosti. Víceméně stranou vědeckého bádání zůstává celá problematika sociální determinace (kromě dílčích úkolů řešených psychologii nebo částečně naznačených při řešení systému tělesné výchovy). Sociologické přístupy k analýze tělovýchovných jevů se uplatňují pouze okrajově. V určité koncepci se začínají prosazovat až koncem období, tj. v polovině šedesátých let. Proto ani literárně odborná produkce z oblasti sociologie tělesné výchovy není v této době příliš rozsáhlá.

Z tělovýchovných pedagogů se v rámci konstituování teorie tělesné výchovy zabýval některými sociologickými aspekty K. Stráňai, který do návrhu hlavních úkolů výzkumu v této oblasti zařadil také problematiku aktivního odpočinku pro zlepšování zdraví, otužilosti a zvýšení radosti ze života. Zdůraznil i nutnost komplexního sledování špičkových sportovců a společensko-výchovný význam tělovýchovných akcí pro veřejnost. Z dalších pedagogů se na některé sociologické aspekty sportu zaměřil F. Gargela, a to především na propagaci komplexního sociologického průzkumu sportu. V sociologických úvahách o struktuře tělovýchovných činností vycházel z E. Chalupného a prakticky zůstává na pozici tradičních nemarxistických sociologických směrů u nás. Z tělovýchovných pedagogů zabývajících se těmito otázkami můžeme uvést ještě V. Hanáka, který v pedagogických aspektech tělesné výchovy zdůrazňoval zvláště hledisko sociálně výchovné. Rozsáhlejší prací je *Sociologie a tělesná kultura* B. Petráka, v níž autor naznačuje otázku vztahu tělesné kultury a kultury vůbec z hlediska funkce společnosti. Tělovýchovnou činnost chápe jako hromadný společenský jev, plynoucí z typických činností, pro něž užívá termínů „cvičebnost, závodivost, funkcionářství nebo organizovanost“. Zdroj těchto činností vidí jednak v organicko-psychické potřebě jedince, jednak v potřebě společenské. Práce vychází ze značně rozsáhlé zahraniční literatury, kterou elekticisticky přejímá a nehodnotí ji. Současně také při analýze funkcí tělesné kultury ve společnosti dostatečně nerespektuje úlohu konkrétní společensko-ekonomické formace.

Z oblasti empirických výzkumů je třeba zvláště upozornit na jeden z prvních v podmínkách socialistické společnosti, a to na průzkum pěstování sportu u zaměstnanců kovoprůmyslu, realizovaný v jednom pražském podniku v roce 1946. Tematicky byl zaměřen na aktivní účast v tělovýchově, na pasivní zájem o tělovýchovu a aspirace; výsledky akce měly sloužit k praktickému organizování sportovní aktivity v podniku. Rozsáhlejší prací empirického charakteru z počátku šedesátých let je Petrákův výzkum tělovýchovné činnosti mládeže na Českomoravské vysočině. Je koncipován jako dlouhodobé sledování sociální situace (demografické složení, možnosti kulturního a tělovýchovného vyžití obyvatelstva), v níž se konkrétní projevy (druh, intenzita a časová dimenze) tělovýchovné činnosti realizují. Metodologickou zvláštností je srovnávání tělovýchovné aktivity u různých generací této oblasti, zejména z hlediska podílu jednotlivých tělovýchovných forem a vlivu prostředí.

Pokud jde o období padesátých a šedesátých let, je třeba docenit význam snah o sociologické přístupy k vysvětlování tělovýchovných jevů, byť často ještě v nedostatečně propracované podobě. Řada příspěvků tohoto období byla však poznamenána eklekticismem, terminologickou nepřesností i celkovým konceptuálním schématem obnovované sociologie u nás.

3. Období od poloviny šedesátých let do současnosti

Jestliže pro předchozí období vývoje naší společnosti byl typický boj za přestavbu společenského řádu a upevňování moci dělnické třídy, je toto vývojové období již plně ve znamení rozvinutých socialistických funkcí společnosti. Socialismus vytvořil zejména třídně politické předpoklady pro dosahování jednoty společenských cílů ve smyslu všestranného rozvoje členů společnosti. Nebývalý rozvoj výrobních sil v podmínkách vědeckotechnické revoluce vytváří i potřebnou materiální základnu poskytující všechny předpoklady pro plné rozvinutí potřeb a zájmů jedince. V tomto období rozvoje socialistické společnosti jsou vytvářeny i nezbytné podmínky pro kvalitativně nové chápání tělesné kultury jako nedílné složky kultury společnosti a jedné ze sfér účinné seberealizace člověka.

Odzrazem plného docenění funkce tělesné kultury jsou konkrétní opatření a kroky společenských a politických orgánů v oblasti materiálně finanční, kadrové, institucionální a vědecké. Tím je zajištěno, aby všechny skupiny a vrstvy obyvatelstva mohly nejrozličnějším způsobem cvičit a sportovat. Dominantní postavení v tomto novém systému stále mají organizované formy tělocvičné aktivity uskutečňované v dobrovolných organizacích Národní fronty v čele s ČSTV.

Tělovýchovná činnost se tak vymaňuje z úzkého rámce soukromého zájmu jedince, skupiny, klubu nebo spolku a stává se záležitostí celospolečenskou, záměrně řízenou a zabezpečovanou. Jedinec organizovaný v tělovýchovném hnutí se podílí na uskutečňování celospolečenských programů, které může prostřednictvím volených zástupců ovlivňovat a řídit. Začleněním organizovaného tělovýchovného hnutí do celospolečenské struktury se vytváří vazba na společenské a politické instituce ve smyslu oboustranného působení. Řízení tělesné výchovy je přímo ovlivňováno politickými a společenskými cíli a naopak tělovýchova účinně zasahuje do politického dění. Zásadní otázky rozvoje tělesné výchovy tvoří součást národohospodářských plánů, stávají se předmětem jednání vrcholných politických a státních orgánů.

Vedle sociálně politických účinků tělesné kultury je pro toto období charakteristické výrazné zasahování tělovýchovné aktivity do ostatních společenských

oblastí (volného času, kultury, životního prostředí, životního způsobu apod.). Zde je také nutno hledat klíč k vysvětlení mnoha sociologických jevů pozorovaných v současném tělovýchovném dění. Určující roli hraje měnící se životní způsob jako odraz hlubokých přeměn v charakteru práce a struktuře volného času, rostoucí kupní síla a široká nabídka spotřebních předmětů pro tělovýchovu a rekreaci. Ubýváním fyzické práce a přibýváním lehké, zejména pak duševní práce, vzniká vědomá potřeba kompenzačních a relaxačních činností, mezi nimiž jsou vyhledávány zvláště aktivity pohybové a speciálně tělocvičné. Nejen změna charakteru práce a dimenzí volného času, ale i další faktory, jako změna životního prostředí a nastupující proces urbanizace, působí na výběr tělocvičných činností a způsob jejich provozování. V důsledku tendence uniknout ve volném čase z prostředí měst jsou preferovány zejména aktivity provozované spontánně v přírodním prostředí rekreačních oblastí nebo příměstských rekreačních zón. Oblíbeny jsou zejména sportovní činnosti emocionálního charakteru, méně náročné a atraktivní sporty umožňující společné vyžití sociálních skupin.

Technický rozvoj, jehož výsledkem je stále nové, dokonalejší a originálnější sportovní vybavení, náčiní, sportovní zařízení apod., působí zprostředkovaně i na novou kvalitu a účinnost tělovýchovného procesu. Vznikají i nová sportovní odvětví, která výrazně poznamenávají motivační sféru potřeb a zájmů populace. Tělovýchovná činnost současně vytváří tlak na přizpůsobování spotřebního průmyslu, na vznik odvětví specializovaných na výrobu sportovních potřeb apod.

Růst zájmu o aktivní trávení volného času spojované s tělovýchovným vyžitím rozšiřuje oblast působení tělesné kultury na podstatně širší okruh populace, než mohly zabezpečit tradiční formy organizované tělovýchovy. Přitom nabídka organizované a odborně pedagogicky vedené tělesné výchovy a sportu má své pevné a nezastupitelné místo zvláště u mládeže, kde působí jako jedna z účinných složek výchovy. Možnosti tělovýchovné seberealizace jsou hierarchicky uspořádány podle určitých kritérií participace. Zatímco rekreační formy umožňují realizaci zájmů nejširší veřejnosti a prakticky jsou omezeny jen vnějšími podmínkami, jsou již výkonnostní formy sportu určovány určitými předpoklady jedince s nároky na soustavnost a systematickosti přípravy. Zcela zvláštní postavení v možnosti uspokojování potřeb a zájmů jedince má vrcholový sport, který vzhledem k jednoznačnému cíli — dosáhnout nejvyšší výkonnosti — stanoví velmi přísná měřítka pro úzký výběr nejvhodnějších jedinců. Specifickou oblastí je pasivní zájem o sport, a to jak jeho přímé sledování diváky na hřišti, tak i stále více se rozšiřující sledování sportovních pořadů v televizi, na němž se více či méně podílejí všechny sociální vrstvy populace.

Široká škála provozovaných druhů tělesné a sportovní činnosti tak představuje jevů jedinou z vyhraněných oblastí lidské aktivity a v souhrnu všech průvodních jevů i specifickou oblast společenskou.

V důsledku hlubokých přeměn funkce tělesné kultury v naší společnosti vzniká naléhavá potřeba komplexnějšího poznání tělovýchovných jevů, zejména pak jejich aspektů sociálních. Nové požadavky na orientaci vědecko-výzkumné práce v tělovýchově se úzce dotýkají všech zúčastněných disciplín, včetně teorie tělesné výchovy, kde se postupně vyrovnává převažující biologicko-pedagogické zaměření se zaměřením filozoficko-sociologickým. Tento trend se projevuje ve stále důslednější aplikaci jak teoretických poznatků oboru marxistické filozofie a sociologie, tak jejich metodologického aparátu nejen na dílčí tělovýchovné problémy, ale i na tělesnou kulturu jako celek. Míra pronikání so-

ciologického přístupu do vlastního předmětu zkoumání je různá podle orientace autorů a podle tělovýchovné problematiky samotné. Jsme svědky i opačné tendence, hlavně v rovině empirických šetření, a to pronikání tělovýchovné problematiky do sociologických úkolů společenských oblastí — do výzkumu aktivit volného času, sociologie kultury či sociologie práce. Zařazení tematiky bývá však velmi různorodé, někdy se zkoumá tělovýchova ve smyslu cvičení a sportování, jindy šířeji jako turistika, cestování, rekreace apod. Většinou se však řeší jen dílčí aspekty v kontextu jiné příbuzné tematiky.

U výzkumných úkolů monotematicky zaměřených na tělovýchovnou problematiku bývá nejčastěji sledována frekvence a druh pohybové aktivity, stupeň organizovanosti či spontaneity, časová dimenze cvičení a sportování, podmínky pro realizaci tělovýchovné aktivity, motivace účasti na tělovýchovné aktivitě apod. Z hlediska zkoumaného objektu jsou výzkumné akce většinou orientovány na užší populaci, například z prostředí pracovního, prostředí venkovského, z prostředí určitých městských regionů, z prostředí školy apod. Jen málo prací se zabývá zkoumáním tělovýchovné problematiky v celostátním měřítku buď celé populace, nebo populace uměle ohraničené (například věkem — mládež, střední věk, dospělí apod.) nebo charakteristického seskupení (populace organizované v ČSTV, diváků na sportovních utkáních, trenérů, cvičitelů apod.).

S rostoucím společensko-politickým významem tělesné kultury roste i důraz na komplexní pojetí teoretických a empirických přístupů k řešení praktických problémů. Tematika společenských aspektů tělesné kultury se stává součástí řady výzkumných úkolů státního i resortního plánu. Současně je stále častěji požadováno řešení konkrétních dílčích otázek tělovýchovné praxe. Potřeba shromažďovat a zobecňovat poznatky o společenských funkcích tělesné kultury má zásadní význam i pro rozvoj sociologie tělesné kultury jako samostatné vědecké disciplíny. I když se zatím uplatnění tohoto vědního oboru plně neprosadilo v povědomí tělovýchovných pracovníků, ukazuje se, že stále častěji je vznášen požadavek na uplatnění sociologických přístupů v souvislosti s řadou problémů jak v masovém rozvoji tělovýchovy, tak ve vrcholovém sportu. Konstituování předmětu sociologie tělesné kultury a její metodologie probíhá postupně v souladu se získanými teoretickými a empirickými poznatky a možnostmi jejich zobecnění. Dokladem toho jsou již některé obecnější studie k sociologické problematice tělesné kultury v životním způsobu socialistické společnosti, sociologická charakteristika tělovýchovných aktivit naší populace, prognóza rozvoje tělesné kultury i některé dílčí práce z oblasti sociologie sportu nebo pohybové rekreace. Nemalým přínosem k formování sociologie tělesné kultury je aktivní spolupráce řady sociologů i tělovýchovných odborníků na půdě komisí, při řešení konkrétních problémů tohoto oboru. Je nesporné, že sociologie tělesné kultury má u nás nejen své teoretické opodstatnění, ale i praktické realizační zázemí.

Literatura

- Bečvář, J. a kol.: *Tělovýchova II*. Zpráva a výzkum 69-4 ÚVVM ČSAV, Praha 1969
Bláha, I. A.: *Sociologie*, Praha, Akademia 1968, str. 362—364.
Cikler, J.: *Sociologie (II. a III.)*. Učební texty, Praha, SPN 1970.
Fiala, V.: *Formy tělesné výchovy*. In: Sborník Vědecké rady ÚV ČSTV, Praha 1965, str. 17—36.
Gargela, F.: *Sociologie sportu*. Těl. vých. 1947, č. 2—3, str. 92—94.
Hanák, V.: *Hledisko sociologické v tělesné výchově*. Těl. vých. mlád. 14, 1947/48, č. 5—6, str. 129—132.

- Chalupný, E.: *Systém sociologie v náčrtku*. Praha 1948.
- Choutka, M.: *Společenské aspekty tělesné kultury v socialismu*. Sborník ze semináře FTVS, Praha, Olympia 1972.
- Krátký, F.: *Dějiny tělesné výchovy*. Učební texty FTVS, Praha, SPN 1963.
- Libenský, J.: *Konstituování věd o tělesné výchově*. Teorie a praxe Těl. Vých. 16, 1968, č. 2, str. 117–120.
- Marek, J. — Morkes, F.: *Tělovýchovné hnutí v padesátiletém vývoji Československa*. Praha, ÚV ČSTV, 1968.
- Mucha, V.: *Dějiny dělnické tělovýchovy v Československu*. Praha, Olympia 1975.
- Petrák, B.: *Sociologie a tělesná kultura*. Učební texty UK, Praha, SPN 1967.
- Šprynar, Z.: *K společenské funkci tělesné výchovy*. Teorie a praxe Těl. Vých. 14, 1966, č. 8, str. 455.

Резюме

Я. Некола: К некоторым социологическим аспектам развития физкультуры в ЧССР

Функция физической культуры в обществе тесно связана с основным значением здоровья и физического совершенствования человека, с общественным значением воспроизводства рабочей силы, использования свободного времени и содействия формированию стиля жизни общества. Важную роль она выполняет также в других областях общественной жизни в качестве активного инструмента классовой борьбы, инструмента роста производительности труда, составной части воспитательно-образовательной системы и важного фактора боевой подготовки народа.

Физическая культура носит в каждом обществе специфический характер и находит специфическое проявление соответственно степени развития экономических, политических, культурных и социальных функций общества.

С точки зрения развития физической культуры в Чехословакии можно установить три основных этапа, определенные серьезными историческими событиями в развитии общества, характерно повлиявшими на функции физической культуры. Первый этап включает период буржуазной республики с политически активным движением «Сокол» и рабочей физкультуры, с формированием отдельных видов спорта. Второй этап начинается объединением физической культуры и представляет собой период поисков лучшей организационной структуры физкультурного движения на социалистических началах при большой поддержке со стороны органов государства. Последний этап проходит в периоде развитого социалистического общества, где физкультурная активность распространяется на все слои и группы населения и благодаря эффективной помощи общества становится составной частью культуры.

Summary

Nekola J.: On Some Sociological Aspects of the Development of Physical Culture in Czechoslovakia

The task of physical culture in a society is closely connected with the basic values of health and physical improvement of man, social values of the reproduction of man power, full use of leisure and formation of the way of life. Physical culture plays an important role also in other spheres of social life as an instrument of class struggle, a means for increasing productivity of labour, as a part of educational system and a significant factor of getting ready to defend the country. In every society physical culture has its specific characters and form in accordance with the degree of development of the economic, political, cultural and social functions of the society. From the point of view of the development of physical culture there are three main epochs determined by important historical events which influenced the tasks of physical culture in some characteristic ways. The first was the epoch of the bourgeois republic marked by predominantly politically oriented physical culture organizations. All kinds of sport made then only their starts. The second period was notable for building up a base for physical culture and a search for its progressive organization founded on socialist principles. In the third epoch — that of the developed socialist society — physical culture embraces all strata and groups of population and forms an integral part of the culture.

Příspěvek k problému modelů sociální reality

ALENA VODÁKOVÁ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

FRANTIŠEK VODÁK

Stavební fakulta ČVUT, Praha

1. Úvod

Z perspektivního hlediska bychom mohli jednu významnou část úkolů sociologického empirického výzkumu zjednodušeně a v krátkosti formulovat pomocí dvou vzájemně inverzních otázek. První vychází ze znalosti současného stavu sociálního objektu (1) i podmínek, které na něj působí, a zní: „Jak se bude tento zkoumaný sociální objekt chovat v budoucnosti?“ Druhá naopak vychází ze znalosti požadavků, které společenská praxe bude na objekt v budoucnosti klást, a zjišťuje: „Jakým způsobem je třeba na vnější podmínky i vnitřní vlastnosti objektu působit, aby byl schopen budoucí požadavky plnit?“

U první otázky známe příčiny a tážeme se, jaké budou jejich následky. Druhá otázka předpokládá znalost následků a hledá k nim determinující příčiny. Zodpovězení první otázky je například nutnou podmínkou úspěšného sociálního plánování, bez odpovědi na druhou otázku by například nebylo možno vytvořit podmínky pro efektivní řídicí práci.

Výpovědi typu „příčina—následek“ mají vlastně charakter zákonů pro vymezenou oblast zkoumané reality. Nebudeme zde rozebírat problém podmíněné platnosti takových zákonů; v souvislosti se sociologickým výzkumem je třeba pouze upozornit na to, že i v této rovině úvah je samozřejmě nutno rozlišovat úroveň pracovních hypotéz a úroveň tvrzení, která jsou již verifikována praxí. V každém případě můžeme však říci, že realizace konečných cílů sociologického výzkumu (v rámci plánovací a řídicí činnosti) je vázána na znalost určitých kauzálních relací (zákonů), které mohou mít jak chronologický, tak synchronní charakter. A přesná formulace těchto zákonů je zase vázána na vytvoření adekvátního modelu zkoumané reality. Model přitom chápeme v nejširším slova smyslu jako výsledek libovolné redukce variety zkoumané reality. Modelem je tedy jak hmotný bod, kdy zanedbáváme tvar a velikost tělesa, tak například vzorek populace, kdy programově zanedbáváme informace o větší části jejích příslušníků, nebo sociologický experiment, kdy zase nepřihlížíme k většině reálných podmínek.

Prozatím bylo formulováno málo specificky sociologických zákonů podobného typu, jaký se vyskytuje nejen v přírodních vědách, ale například i v ekonomii. Důsledná analýza možností tvorby modelů sociální reality, respektive sociálních objektů, která by vyústila v určité metodologické i konceptuální požadavky kladené na sociologický výzkum, by mohla přispět k vývoji v této oblasti. Následující úvahy o možnostech aplikace diskrétního a kontinuálního modelu v sociologickém zkoumání jsou pokusem o přispění právě k této analýze, i když jistě obsahují řadu diskusních momentů.

(1) Termínem „sociální objekt“ se zde rozumí jakýkoli výsek společenské reality, který v daném výzkumu hraje roli předmětu zkoumání.

Jedním z těchto momentů mohou být již samy názvy „diskrétní“ a „kontinuální“. V kybernetice a sdělovací technice se totiž ustálil zvyk spojovat tato adjektiva s objekty a modely, jejichž vlastnosti jsou přetržité či spojitě z hlediska času. Na druhé straně například fyzikální modely preferují hledisko polohy (vzdálenosti), což je poněkud bližší našemu pojetí. Existuje ovšem celá řada dalších adjektiv, která by mohla naše názvy nahradit: mikro- a makroskopický, desagregovaný a agregovaný, statistický a fenomenologický atd. Rozhodnutí o tom, který z těchto názvů je nejvhodnější, bychom rádi ponechali diskutujícím. Stejně tak považujeme za věc diskuse, zda náš přístup je schopen postihnout i tak složité vývojové procesy, jako je například vznik a zánik sociálního systému, sebeorganizace atd.

2. Stavový prostor

Předpokládejme, že zkoumáme určitý (libovolný) sociální objekt. Dynamiku (2) tohoto objektu můžeme charakterizovat takzvanými *určujícími* (stavovými) *parametry* $x_1 \dots x_n$.

Příklad: Považujeme za sociální objekt nějakou konkrétní pracovní skupinu. Určujícími parametry tohoto objektu mohou být: úroveň kvalifikace skupiny, její profesní zaměření, charakter společné práce a pracovních podmínek, míra vnitřní kooperace, prestiž skupiny na pracovišti apod. Volba určujících parametrů závisí na záměrech konkrétního zkoumání, na jeho teoretických východiscích, na empirické přístupnosti jednotlivých dimenzí objektu atd.

Předpokládejme dále, že tyto parametry jsou měřitelné, tj. že mohou být kvantifikovány. Pak můžeme definovat takzvaný *stavový prostor*, tj. n -rozměrný prostor, kde roli jednotlivých dimenzí (jednotlivých souřadnic) hrají jednotlivé parametry.

Kolektiv konjugovaných číselných hodnot všech n -parametrů určuje *stav objektu*. Ve stavovém prostoru je tento stav zobrazen jediným bodem.

Mezi parametry je obvykle alespoň jeden takzvaný *parametr uspořádání*, který umožňuje seřadit jednotlivé stavy (tj. body stavového prostoru) podle určitého kritéria. Nejčastěji se používá kritéria chronologického; parametr uspořádání je pak totožný s fyzikálním časem.

Spojíme-li jednotlivé uspořádané stavy, pak získáme takzvanou *trajektorii* (dráhu) sociálního objektu ve stavovém prostoru. Jsou-li stavy uspořádány pomocí času, pak trajektorie zobrazuje časový vývoj sociálního objektu, tj. proces či souhrn procesů, které v objektu probíhají.

Předložený návrh deskripce chování sociálního objektu implikuje dvě kritéria aplikovatelná v empirickém výzkumu:

Kritérium srovnatelnosti: Dva objekty (popřípadě dvě situace téhož objektu) jsou srovnatelné tehdy a pouze tehdy, jestliže jsou oba dva (obě dvě) charakterizovány stejnou množinou určujících parametrů.

Příklad: Jedna ze srovnávaných pracovních skupin je určena profesním zaměřením, úrovní kvalifikace a hmotnými pracovními podmínkami, u druhé jsou místo hmotných podmínek určující vztahy vzájemné kooperace a navíc jako další určující parametr zde vystupuje ještě prestiž skupiny na pracovišti. Tyto dvě skupiny tedy nejsou vzájemně srovnatelné. Jestliže by však pro obě byly určující, dejme tomu, profesní zaměření, úroveň kvalifikace a vzájemné kooperace, pak by byly srovnatelné, i když naměřené hodnoty parametrů by byly i velmi odlišné. Důležitá je tedy totožnost kvalit, nikoli kvantit.

(2) Dynamika zde není chápána pouze mechanicky, ale jako libovolná transformace.

Kritérium zákonitých relací: Jestliže množina stavů je soustředěna v podprostoru stavového prostoru, pak mezi jednotlivými určujícími parametry musí existovat vzájemná relace. Má-li celý prostor n -dimenzí a stavy jsou soustředěny v m -rozměrném podprostoru, pak existuje $(n - m)$ zákonitých relací mezi parametry $x_1 \dots x_n$.

Příklad: Sociálním objektem může být opět pracovní skupina, jejímiž určujícími parametry pro jednoduchost budou věk, kvalifikace a postoj k práci (měřený na nějaké stupnici). Stavový prostor je v tomto případě třírozměrný. Pokud se budou stavy (tj. body) koncentrovat pouze v dvourozměrném podprostoru, vymezeném například souřadnicemi věk a kvalifikace, pak ve zkoumaném případě existuje jedna zákonitá relace, která jednoznačně určuje postoj k práci jako funkci kvalifikace a věku.

Určující parametry můžeme třídit podle různých kritérií do komplementárních skupin. Z hlediska této úvahy je smysluplné dělit parametry na vnitřní a vnější. *Vnitřní parametry* korespondují s vlastnostmi sociálního objektu, *vnější parametry* charakterizují vlivy, které na objekt působí.

Příklad: U zmíněné pracovní skupiny mohou být vnitřními parametry kvalifikace, profesní zaměření, úroveň vnitřní kooperace apod., vnějšími parametry mohou být různé pracovní podmínky, organizační předpisy, pracovní normy, plán atd.

Každý předmět sociologického zkoumání může být popsán v rámci stavového prostoru a pomocí pojmů, které jsme definovali. Proto také bylo možno použít obecného vymezení sociálního objektu. Pro naše další úvahy bude však účelné konfrontovat obecný termín s běžnou procedurou sociologického výzkumu, který se většinou zabývá částí (v limitním případě celkem) konkrétní společnosti.

Z Marxova pojetí společnosti (3) lze odvodit, že předmět sociologického výzkumu můžeme chápat jako určitý typ *uspořádané množiny*, jejíž prvky jsou totožné, nebo alespoň korespondují s jedinci, a jejíž „uspořádání“ koresponduje se vztahy mezi těmito prvky. Pro jednoduchost nazveme tyto uspořádané množiny *sociálními systémy*.

Z hlediska tradiční sociologie mohou mít „sociální systémy“ tento charakter:

- reálná skupina (národ, třída, rodina atd.)
- soubor, tj. víceméně umělá skupina, určená například demografickými znaky
- náhodné seskupení v časové a geografické lokalitě

Relace sociálních objektů k sociálním systémům je v podstatě dvojí:

1. Sociální objekt je totožný se sociálním systémem

Příklad: Etnikum jako sociální objekt je zároveň i sociálním systémem.

2. Sociální objekt hraje roli určujícího parametru sociálního systému

Příklad: Alimentární tabu, které může být rovněž sociálním objektem, je nejen vnitřním parametrem etnika (sociálního systému), ale může hrát také roli vnějšího parametru vzhledem k rodině v tomto etniku, což je jiný sociální systém.

Při studiu sociálního systému můžeme přijmout dvě metodologické hypotézy: a) Chování systému jako celku je determinováno chováním jeho prvků (např. individuí) a interakcemi mezi nimi. Tato hypotéza implikuje vlastně *diskrétní model* sociální reality.

(3) „Společnost se neskládá z individuí, nýbrž vyjadřuje sumu poměrů vztahů, v nichž jsou tato individua navzájem.“ [Marx 1971 : 133]

b) Chování systému jako celku je možno popsat pouze pomocí nadindividuálních charakteristik (4), tj. v podstatě z hlediska toho, jak se jeví v rámci sociálního univerza. Ve shodě s touto hypotézou bychom mohli suplovat sociální realitu *modelem kontinua*.

3. Diskrétní model

Nejdříve se pokusíme naznačit deduktivní proceduru, která v rámci tohoto modelu vede k zákonitým relacím, platným pro celý daný systém.

Budeme uvažovat sociální systém, který se skládá z M prvků (např. M jedinců). Chování K -tého prvku je charakterizováno parametry $x_1^K \dots x_n^K$. Prvních $x_1^K \dots x_a^K$ parametrů označíme jako vnitřní a zbytek (tj. $x_{a+1}^K \dots x_n^K$) jako vnější vzhledem ke K -tému prvku. Parametry $x_1^K \dots x_a^K$ korespondují s vlastnostmi tohoto elementu, $x_{a+1}^K \dots x_n^K$ s vlivy, které na něj působí. Tyto vlivy mají ovšem z hlediska systému podvojný charakter. Jejich část (například $x_{a+1}^K \dots x_b^K$) je vnější vzhledem k danému prvku, ale vnitřní vzhledem k systému, zatímco zbytek (tj. $x_{b+1}^K \dots x_n^K$) je vnější jak vůči elementu, tak vůči systému.

Parametry $x_{a+1} \dots x_b^K$ korespondují se *sociálními interakcemi* uvnitř systému, kdežto parametry $x_{b+1}^K \dots x_n^K$ nás odkazují k interakcím mezi sociálním systémem a sociálními objekty, které jsou vůči systému vnější.

Příklad: Zůstaneme u případu pracovní skupiny a budeme považovat za předmět zkoumání její vztah k práci. Jedním z vnitřních parametrů $x_1^K \dots x_a^K$ může být v tomto případě charakter vykonané práce, jedním z vnějších parametrů $x_{a+1}^K \dots x_b^K$ může být soutěživost uvnitř skupiny a jedním z vnějších parametrů $x_{b+1}^K \dots x_n^K$ může být pracovní norma.

Dynamika jedince je popsána, jestliže známe relaci mezi vlastnostmi $x_1^K \dots x_a^K$ a vlivy $x_{a+1}^K \dots x_n^K$. Tento vztah můžeme analyzovat podrobněji:

Je-li A prostor kvantit $x_1^K \dots x_a^K$ a A' prostor kvantit $x_{a+1}^K \dots x_n^K$, pak zákonitá relace má tvar

$$(1) \quad x_\alpha^K = \tau(x_{a+1}^K \dots x_n^K), \quad (\alpha = 1 \dots a),$$

kde τ je operátor definovaný na prostoru A' a zobrazující A do A' .

Jak již bylo řečeno, jednotlivé stavové hodnoty parametrů můžeme uspořádat podle různých kritérií. Jedním z nich je čas t . Často se používají i jiná kritéria, která souvisí vlastně s takzvaným *topologickým uspořádáním* prvků. Tento typ uspořádání v zásadě umožňuje například říci, který prvek je napravo nebo nalevo od druhého, který je nad ním či pod ním. V prostoru sociálních parametrů musíme samozřejmě uvažovat analogii takového uspořádání.

Příklad: Topologickým uspořádáním může být seřazení podle stupně prestiže, podle vícedimenzionálního ukazatele sociální distance apod.

Topologické uspořádání (které může tedy být vícedimenzionální) nazveme pro jednoduchost *polohou* p .

Z popsaného hlediska je libovolný parametr funkcí času t a polohy p . Relace (1) nabývá tvar

(4) I tato hypotéza vychází z Marxova dialektického pojetí společnosti: „... výrobní síly (se) jeví jako naprosto nezávislé na individuích a odtržené od nich, jako jakýsi svět pro sebe vedle individuí...“ [Marx-Engels 1958 : 80]

$$(2) \quad x_{\alpha}^K(t, p) = \underset{-\infty}{\overset{t}{F}}(x_{a+1}^K \dots x_n^K),$$

kde $\underset{-\infty}{\overset{t}{F}}$ je takzv. *odezvorý funkcionál*, který funkceím $x_{a+1}^K(t, p) \dots x_n^K(t, p)$ přiřa-

zuje číselnou hodnotu vlastnosti x_{α}^K . Funkcionál uvažujeme na časovém intervalu $(-\infty, t)$, tj. slovy: uvažujeme působení vlivů od velmi daleké minulosti až do přítomnosti, což je v souladu s existencí paměti, ať již individuální či kolektivní. (5)

Jestliže se nám podaří identifikovat relaci (2), tj. jestliže se nám podaří popsat zákonitosti chování individua v rámci sociálního systému, pak musíme v další etapě opustit úroveň sociálně psychologickou a přejít k úrovni sociologické. Jinými slovy, musíme provést určitou středovací proceduru, která by nás od individuálních charakteristik $x_1^K \dots x_n^K$ přivedla ke „středním“ charakteristikám, které jsou signifikantní pro celý systém.

Pokud parametry, přes které středujeme, mohou nabývat pouze diskrétních hodnot, pak proces středování je vázán na znalost váhové funkce V . Mění-li se parametry spojitě, pak musíme znát takzvanou funkci statistického rozdělení (distribuční funkci) D . Máme-li určitou funkci F proměnných $y_1 \dots y_{\beta}$, pak její střední hodnota $\bar{F}$ je vyjádřena buď jako

$$\bar{F} = \sum_{y_1 \dots y_{\beta}} V(y_1 \dots y_{\beta}) F(y_1 \dots y_{\beta}),$$

nebo

$$\bar{F} = \int_{\Omega} D(y_1 \dots y_{\beta}) F(y_1 \dots y_{\beta}) d\Omega,$$

kde $d\Omega$ je element stavového prostoru o dimenzích $y_1 \dots y_{\beta}$. (6)

Dále budeme předpokládat, že známe váhovou či distribuční funkci a provedeme středování relace (2). Pro názornost ještě nahradíme funkcionální relaci jednoduchým funkčním vztahem a budeme uvažovat pouze aditivnost vnějších a vnitřních interakcí. Za těchto podmínek můžeme rovnici (2) psát ve tvaru

$$x_{\alpha}^K = f(x_{a+1}^K \dots x_b^K) + g(x_{b+1}^K \dots x_n^K)$$

Po středovací proceduře získáme

$$\bar{x}_{\alpha}^K = \bar{f} + \bar{g}$$

V této rovnici hrají $\bar{x}_{\alpha}^K$ a $\bar{g}$ roli vlastností systému jako celku a $\bar{f}$ roli vnějších makrovlivů. Mezi vlastnostmi x_{α}^K a $\bar{g}$ je ovšem podstatný rozdíl. Vlastnost systému $\bar{x}_{\alpha}^K$ koresponduje s vlastností individua x_{α}^K .

Příklad: Profesionální prestiž můžeme zjišťovat jak na úrovni jednotlivce, tak na úrovni pracovní skupiny. V rámci našeho zjednodušeného modelu je prestiž skupiny rovna statistické střední hodnotě prestiže jejích členů. Výsledná hodnota prestiže skupiny je determinována tvarem váhové (distribuční) funkce. Jestliže tato funkce výrazně preferuje například roli nějaké formální autority skupiny, pak bude skupinová prestiž

(5) Okamžitá hodnota (kvantita) vlastnosti není obvykle determinována pouze okamžitou hodnotou vlivů, ale celou historií těchto působení.

(6) Pro jednoduchost zde byla mlčky předpokládána existence normovaných váhových a distribučních funkcí, tj. bylo předpokládáno, že platí

$$\sum_{y_1 \dots y_{\beta}} V(y_1 \dots y_{\beta}) = 1, \quad \int_{\Omega} D(y_1 \dots y_{\beta}) d\Omega = 1$$

prakticky nezávislá na prestiži ostatních pracovníků (například prestiž určité nemocnice je determinována prestiží primáře). Extrémním případem takové distribuční funkce může být Heavisidova funkce, která v jedné jediné poloze nabývá hodnoty 1 a mimo ni hodnoty 0.

Naproti tomu $\bar{g}$ nemá svůj individuální analogon. Vlastnosti $\bar{g}$ korespondují s vnitřními sociálními interakcemi.

Příklad: Veličiny $\bar{g}$ se manifestují v sociologických pojmech podobného typu, jako je koherence (skupinová soudržnost), koheze (skupinová spojitost), skupinová integrace atd.

4. Kontinuální model

Pro další úvahu budeme předpokládat existenci běžného sociálního systému, tvořeného velkým počtem jedinců. Na něm budeme definovat parametr topologického uspořádání, který nazýváme „polohou“, a budeme dále předpokládat, že z hlediska této „polohy“ jsou prvky (jedinci) systému rozmístěny dostatečně „hustě“.

Příklad: Dejme tomu, že parametrem uspořádání je pro jednoduchost věk. Pokud platí, že na každou jednotku věku (například rok nebo jiný věkový interval) připadá větší množství jedinců, pak můžeme tvrdit, že jsou rozmístěni „hustě“.

Potom ale můžeme z hlediska systému zanedbat jedinečnost a ohraničenost individuí a můžeme předpokládat, že v závislosti na „poloze“ jsou jejich charakteristiky zobrazeny spojitě, že tvoří „kontinuum“. Měření vnitřních i vnějších parametrů provádíme nyní již pouze na celku systému, popřípadě na subsystémech tohoto celku, tj. na jeho částech, uspořádaných vzhledem k poloze.

Příklad: Parametrem uspořádání může být opět věk. Tak například soudržnost systému můžeme zjišťovat jak vzhledem k němu jako celku, tak vzhledem k subsystému dvacetiletých, třicetiletých atd.

Na kontinuálním modelu studujeme tedy již přímo vlastnosti x_a^K a $\bar{g}$ (vnitřní parametry) a vlivy $\bar{f}$ (vnější parametry) a hledáme kauzální relace mezi nimi. Odpadá tedy středovací procedura, odpadá transformace roviny individuální do roviny kolektivní, či jinak — odpadá transformace sociálně psychologické úrovně na úroveň sociologickou. Zabýváme se tedy přímo sociálními jevy a procesy.

Problematicčnost kontinuálního modelu spočívá v prvé řadě ve skutečnosti, že v sociologii téměř nejsou rozpracovány kvantitativní metody přímého zkoumání nadindividuálních charakteristik. Sociologie však není první vědní disciplínou, která se v této problematické situaci ocitla. I když její předmět je samozřejmě jiného charakteru než předmět přírodních věd, můžeme se pokusit najít u nich inspirační zdroje pro zjišťování nadindividuálních charakteristik pomocí kontinuálního modelu. Tak se můžeme například obrátit na fyziku a sledovat, jak se postupně vyvíjel a ustálil pojem „teplota“:

Teplota, jak je dnes chápána, je typickou „nadindividuální“ veličinou. Na úrovni prvků fyzikálního systému (tj. na úrovni molekul a atomů) nemá smysl (atom nemá teplotu!). Objevuje se teprve na makroskopické (skupinové) úrovni jako veličina, která koresponduje se statistickou střední hodnotou kinetické energie prvků. Většinou se však teplota nezjišťuje statistickou metodou, ale měří se přímo na celku fyzikálního systému.

Teplota jako fyzikální veličina vznikla v podstatě na základě prostých zkušeností s kontrastním vnímáním „teplejšího“ a „studenějšího“. „Primitivní“ fyzika pracovala nejdříve se třemi soubory systémů: s referenčním systémem, jímž byl lidský organismus, a se dvěma dalšími soubory, z nichž jeden byl vůči referenčnímu stude-

nější a druhý teplejší. Postupem času byly vytvořeny standardy teplejších a studenějších systémů (vroucí a mrznoucí voda) a po nahromadění dalšího empirického materiálu byla provedena operacionalizace pojmu a byla definována teplotní škála (nejdříve pro takzvanou empirickou a později pro takzvanou absolutní teplotu).

Rozhodující vliv na tento vývoj měla zřejmě tato dvě zjištění: a) Přechod systému ze souboru „studenějších“ do souboru „teplejších“ je provázen určitými morfologickými změnami (například teplotní roztažnost rtuti). b) Jsou-li dva systémy (jeden ze souboru „studenějších“ a druhý ze souboru „teplejších“) uvedeny v kontakt, pak po určité době patří oba dva ke stejnému souboru (vyrovnávání teplot).

Jak bylo řečeno, povaha, vlastnosti a struktura přírodního a sociálního univerza nejsou pochopitelně stejné, a proto také případ kvantifikace teploty nemůže být dostatečným vodítkem pro kvantifikaci parametrů sociálních systémů. Domníváme se však, že i v sociálním univerzu existuje kontrastní vnímání nadindividuálních, skupinových charakteristik a jejich časových změn. Z hlediska každé takové charakteristiky bychom jistě mohli definovat minimálně dva kontrastní, například typové nebo extrémní systémy. A konečně bychom mohli i u sociálních systémů operacionalizovat abstraktní pojmy takového typu, jako je koheze, koherence, různé intraskupinové vlivy, skupinová prestiž atd., mohli bychom je indikovat, a dokonce i „měřit“ pomocí méně abstraktních změn daného systému, a to takovým způsobem který by přímo podchycoval tuto nadindividuální úroveň, a nikoli primárně jednotlivce, jak to provádí například sociometrie.

Pokusíme se navrhovaný postup alespoň trochu konkretizovat: Každý jedinec patří k určitému počtu sociálních systémů (například k rodině, k pracovní skupině, ke generaci, třídě, národu apod.), které pro něj hrají roli referenčního souboru. Jednotlivé referenční systémy, případně jejich subsystémy, hodnotí jednotlivce pomocí výroků, které korespondují s nadindividuálními (sociologickými) charakteristikami, jako je například zmíněná soudržnost („držíme spolu“), solidarita („dovedeme se za sebe postavit“), skupinová prestiž („všichni si nás váží, snaží se nás napodobit“).

Jak ukazují tyto příklady, individuální empirie, vztahující se k vlastnímu, popřípadě i k jinému referenčnímu souboru, může být transformována z „každodenního“ jazyka do jazyka sociologie, a to buď do známých kategorií, tak jak jsou uvedeny v našich příkladech, anebo do kategorií nových, vyjadřujících dosud nezkoumané charakteristiky, nalezené právě v rámci tohoto přístupu.

Důležité dále je, že jedinec zcela přirozeně v kontrastu k popsáním zkušenostem hodnotí pak zbytek sociálního univerza. Ať je již forma jeho výroku jakákoli, konečkonců dospívá k závěrům, že systém *A* je soudržnější, solidárnější atd. než systém *B*, že má větší prestiž v závodě, vliv na jeho vedení apod. A prakticky paralelně s vytvářením referenčního systému si jedinec vybírá konkrétní sociální systémy ze svého okolí, které pro něj představují minimální a maximální, pozitivní a negativní, žádoucí a nežádoucí vzory (například oddělení *A* má na závodě nejvyšší prestiž, oddělení *D* prestiž nejnižší; generace padesátiletých má největší vliv na vedení závodu, zatímco třicátníci nejsou vůbec bráni v úvahu apod.).

Kdybychom podrobněji analyzovali tyto a podobné spontánní hodnotící výroky, zjistili bychom, že v každém z nich už je obsažen prvek operacionalizace korespondujícího (známého nebo hledaného) sociologického pojmu. Jedinec například vypovídá o tom, že skupina padesátiletých má velký vliv na vedení podniku na základě dílčích zkušeností dejme tomu s ovlivňováním pracovních norem, s rozdělováním odměn atd. Takové zkušenosti jsou již obvyčejně přímo zjistitelné a jsou alespoň čitelné.

Mohou se tedy stát přirozeným základem operacionalismu příslušné sociologické kategorie a tím i základem jejího empirického zkoumání.

Zatím jsme se pokusili popsat proces zjišťování nadindividuálních charakteristik pomocí analýzy subjektivních pocitů, zkušeností a výpovědí. Metody sociologie by ovšem neměly ustrnout na této subjektivní úrovni. Dosud popsaný proces vznikání a utvrzování individuálních výpovědí by měl sociologii zajímat pouze jako první (nutný ale nikoli postačující) stupeň komplexního zkoumání kontinuálního modelu daného sociálního systému. Pak zřejmě obsahovou analýzou četnějších výroků uvedeného druhu by se mělo dospět k jistým „výrokovým konstantám“, popřípadě k výrokovým typům, k hraničním (extrémním) výroků apod. a k charakteristikám, které s těmito výroky souvisí a které se týkají daného sociálního systému. Jinými slovy, výsledkem této fáze výzkumu by byla množina vnitřních a vnějších parametrů (tj. dimenzí stavového prostoru) daného kontinuálního modelu. Metodou komparativní obsahové analýzy by se pak jednotlivé parametry operacionalizovaly a konstruovaly by se jejich standardy, popřípadě stupnice pro jejich měření.

Jak již bylo řečeno, popsaný postup by mohl vyústit nejen v „sociologickou“ precizaci a v jiný způsob měření známých nadindividuálních charakteristik, jako je v příkladech použítá koheze, koherence, expanzivita apod., ale i v nalezení, konstrukci a měření charakteristik dosud nepoužívaných.

5. Diskuse

Pokusíme se ještě posoudit oba popsané modely (diskrétní a kontinuální) prizmatem současného vývojového stadia sociologické výzkumné praxe i vzhledem k perspektivním potřebám sociologie, jak byly zjednodušeně formulovány na začátku této stati.

Domníváme se, že v dnešní sociologii je akcentován spíše diskrétní model. Empirický výzkum se v podstatě snaží objektivizovat výpovědi jedinců o sobě a o svých vazbách k okolí a tyto výpovědi pak středuje nějakou statistickou procedurou. Statistická teorie, asociovaná s diskrétním modelem, má z hlediska perspektivních úloh sociologie vymezeno své poslání, které má nesporně velký význam. Z naší analýzy ovšem plyne, že diskrétní model implikuje poznání sociální reality pouze tehdy, známe-li distribuční nebo váhovou funkci. Z rozboru, který provedl F. Charvát [1975], můžeme odvodit, že tyto distribuční (váhové) funkce lze nalézt dvěma v podstatě protikladnými způsoby:

- jako důsledek izomorfismu mezi strukturou sociálního systému (sociálního jevu) a čísla (pokud takový izomorfismus existuje),
- jako důsledek manipulace s „hovorovými“ čísly, s takzvanými sociálními daty.

Pokud přijmeme jako měřítko stávající úroveň přírodních věd, pak se zdá, že smysluplný je pouze první způsob. Formulacím všech fyzikálních statistik muselo vždy předcházet přiřazení vhodné matematické teorie (tj. soustavy axiomů) přírodní realitě. Jinými slovy, distribuční (váhové) funkce jsou v přírodních vědách známy a priori, hrají roli axiomu statistické teorie. Manipulace s empirickými daty (statistické zpracování) zde informuje o přesnosti či chybě a v nejlepším případě distribuční axiom testuje. Jak vyplývá z předchozího, současná empirická sociologie a její statistika akcentují druhý z právě uvedených způsobů, který vypovídá spíše o neuspořádaných množinách jedinců, přičemž jejich formální uspořádání je determinováno instrumentální stránkou zpracování dat. K tomu je nutno ještě dodat, že

statistická teorie by měla obsahovat definici repliky (ať již systému nebo prvku), na ni navazující definici souboru replik, a měla by také formulovat validní ergodickou teorii (7).

Z naší úvahy vyplývá, že kontinuální model, na němž zkoumáme nikoli výpovědi o jednotlivcích, ale nadindividuální chování systému, jeho relace k okolí atd., je přiměřenější povaze sociologie i sociální reality samotné. V podstatě byl tento přístup ke zkoumání zvolen všemi velkými iniciátory sociologického poznání. Komunikabilita sociálních poznátků byla ovšem vázána na slova, na náš každodenní jazyk, nikoli na čísla. Skutečnost, že dnešní praxe empirického sociologického výzkumu odkazuje přístup těchto iniciátorů vlastně pouze do teoretické fáze výzkumného projektu, nesvědčí v žádném případě o tom, že by jejich poznatky byly méně exaktní než ty dnešní, ale spíše o tom, že sociologická kvantita je chápána v poněkud zúžené podobě.(8)

K dosavadnímu měření nadindividuálních charakteristik lze říci asi toto: Jak je známo, řadu pojmů vztahujících se k takzvaným malým skupinám (z nich některé byly jako příklady několikrát v předchozím textu uvedeny) zkonstruovala sociometrie. Její postup se ovšem omezuje pouze na některé skupinové dimenze a vůči zde navrhovanému je vlastně protikladný (a do jisté míry i komplementární). Sociometrie totiž implicitně používá diskrétního modelu a formuluje uvedené pojmy a jejich indexy na základě výpovědí subjektů, které jsou „vnitřními body“ dané skupiny. Naproti tomu zde je navrženo použití modelu kontinua, přičemž by se mělo vycházet od typových výpovědí, jejichž nositelé jsou vně zkoumané skupiny. Vrátili-li se k předchozímu textu, pak právě uvedený metodologický imperativ znamená, že předmětem zkoumání by neměl být referenční systém vypovídajícího jedince, ale kontrastní systémy hodnocené podle této referenční roviny.

Nakonec ještě několik poznámek ke konceptu stavového prostoru, který byl použit při deskripci obou modelů. Podobné typy prostorů (a na ně navazující diagramy) současná sociologie běžně používá jako pomůcky při zpracování dat. Implicitně přitom většinou předpokládá, že použité prostory jsou afinní a že mají eukleidovskou metriku. Samy tyto předpoklady nemají ovšem žádnou vazbu na naši znalost sociální reality a čekají teprve na svou verifikaci či pravděpodobněji na substituci jinými, adekvátnějšími matematickými strukturami. Tento problém je úzce vázán na samotný akt měření v sociologii, či přesněji na absenci měření v sociologii [Berka 1971].

Na závěr bychom rádi zopakovali, že účelem této práce je především upozornit na některé metodologické možnosti konjugované s řešením perspektivních úloh sociologie. Tyto možnosti by bylo třeba dále vážít, diskutovat a rozpracovat v konkrétní výzkumný přístup.

(7) Ergodická teorie musí stanovit podmínky, za nichž trajektorie systému projde dostatečně blízko všech bodů stavového prostoru. Implikací této teorie je pak například skutečnost, že střední časová hodnota je rovna střední statistické hodnotě.

(8) Lze odkázat opět na F. Charvátu, který analyzoval dialektickou vazbu „slova“ a „čísla“ a upozornil na význam takzvaných mnohoznačných matematických teorií pro kvantifikaci „slovních“ výpovědí o sociální realitě [Charvát 1975].

Ve společenských vědách je vcelku dobře rozpracována teorie takzvaných *jevových polí* [například Rényi 1972], v níž je ukázáno, že matematická struktura, kterou společenské jevy tvoří, je *Booleova algebra*. Pokusíme se stručně ukázat, že tuto speciální strukturu můžeme připsat i oběma typům modelů sociálních systémů.

Nejdříve si připomeneme slovník a axiomatiku Booleovy algebry [Truesdell 1972]. Máme jisté objekty (vybrané podle určitého kritéria) $A, B, C, \dots H$. Množinu Ω všech těchto objektů nazveme *univerzem*.

Je-li objekt B částí objektu C , pak píšeme

$$B < C$$

Je-li objekt B totožný s objektem C , píšeme

$$B = C$$

Dva objekty B a C mohou být součástí nějakého třetího objektu D . D je objekt *zahrnující* objekty B a C . „Nejmenší“ zahrnující objekt, například A , nazveme *spojením* objektů B a C a píšeme

$$A = B \vee C$$

Analogicky definujeme takzvané *přisvojení* A objektů B a C , tj. „největší“, společnou část objektů B a C a píšeme

$$A = B \wedge C$$

Kromě objektů $A, B, \dots H$ definujeme ještě dva „nevlastní“ objekty: *nulový objekt* 0 , pro který platí

$$0 < B \quad \text{pro libovolné } B \in \Omega,$$

všezahrnující objekt ∞ , pro který platí

$$B < \infty \quad \text{pro libovolné } B \in \Omega.$$

Přidáme-li k univerzu Ω objekty 0 a ∞ , pak získáme takzvané *uzavřené univerzum* $\bar{\Omega}$.

O dvou objektech B a C říkáme, že jsou oddělené, platí-li pro ně

$$B \vee C = 0$$

Booleova algebra je totožná s následujícími šesti axiomy:

$$a_1: B < B$$

$$a_2: (H < B) \ \& \ (B < H) \Rightarrow H = B$$

$$a_3: (B < C) \ \& \ (C < D) \Rightarrow B < D$$

a_4 : K libovolnému objektu B z univerza $\bar{\Omega}$ existuje jediný objekt B^E , nazvaný *vnějškem* objektu B , pro který platí

$$B \wedge B^E = 0, \quad B \vee B^E = \infty$$

a_5 : Jedinými objekty oddělenými od objektu B^E jsou části objektu B .

a_6 : Pro všechny objekty B a C existuje přisvojení $B \wedge C$.

Na základě této rekapitulace můžeme *diskrétní model* vymezit následovně:

Nechť sociální univerzum $\bar{Q}$ se skládá ze všech podmnožin konečné množiny jedinců. V tomto případě můžeme znak $<$ interpretovat jako inkluzi z teorie množin, znak $\vee$ (spojení) jako sjednocení z teorie množin, přísvojení (znak $\wedge$) jako průnik z teorie množin, vnějšek objektu jako doplněk z teorie množin atd.

V diskrétním modelu sociálního univerza hrají roli objektů nejen jednobodové podmnožiny (tj. konkrétní jedinci), ale také reálná sjednocení těchto podmnožin (tj. sociální systémy). Je zřejmé, že takto definované univerzum $\bar{Q}$ je Booleovou algebrou, protože pro každou množinu a její podmnožiny uvažované z algebraického hlediska platí axiomy $a_1 - a_6$.

V rámci *kontinuálního modelu* budeme sociální systémy aproximovat jako uzávěry otevřených množin. Univerzum $\bar{Q}$ se pak skládá ze všech uzávěrů otevřených množin v nějakém topologickém prostoru. Znak $<$ má opět význam inkluze, ale například přísvojení systémů B a C není již totožné s průnikem, ale s uzávěrem průniku vnitřků těchto dvou systémů, vnějšek BE systému B je identický s uzávěrem doplnku atd. Z uvedeného vymezení je zřejmé, že roli prvků (bodů) jednotlivých množin již nemohou hrát jedinci. Tuto roli nyní hrají fiktivní nositelé vlastností sociálního systému asociovaní s „polohou“ (viz kapitola 4).

Z teorie množin opět plyne, že i takto definované univerzum je Booleovou algebrou.

Literatura

- Marx, K.: *Myslenky o státu a revoluci*. Praha, Mladá fronta 1971.
 Marx, K.-Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
 Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
 Berka, K.: *K pojetí měření v Československé sociologii*. Sociologický časopis 1971, č. 5.
 Rényi, A.: *Teorie pravděpodobnosti*. Praha, Academia 1972.
 Truesdell, C.: *A First Course in Rational Continuum Mechanics*. Baltimore, The Johns Hopkins Univerzity 1972.

Резюме

А. Водакова - Ф. Водак: Статья по вопросу моделей социальной действительности

С перспективной точки зрения возможно в рамках целей эмпирической социологии сформулировать два основных вопроса: Первый исходит из знаний настоящего положения социального объекта и условий, влияющих на него и звучит: «Как поведет себе этот объект в будущем?» Второй наоборот исходит из знаний требований, которые будет общественная практика предъявлять объекту в будущем и выясняет: «Каким образом необходимо влиять на внешние условия и внутренние качества объекта, чтобы тот был способен будущие требования выполнять?» Систематические поиски ответов на эти вопросы можно связать с применением дискретной и континуальной модели в социологическом исследовании.

Предъявленное рассуждение о возможностях и проблемах этих моделей начинается с ограничени определяющих параметров (параметров состояния), с помощью которых можно определить так называемое пространство состояния (n -размерное пространство, где роль отдельных димензий играют отдельные параметры). Временное развитие любого социального объекта таким образом изображено траекторией, которую получим соединением отдельных организованных состояний. Имплицитно рассчитывается на влия-

ние двух важных тенденций поведения социального объекта: Одна связывает себя с критерием сравнимости, другая с критерием закономерных соотношений. Первая основная методологическая гипотеза потом исходит из потребности описать поведение системы как одного целого на основе предпосылки, что детерминируется поведением ее элементов. Эта гипотеза приводит к дискретной модели социальной действительности. Другая гипотеза исходит из возможности описания поведения системы как одного целого с помощью надиндивидуальных характеристик. Эта гипотеза взаимосвязана с моделью сплошной среды.

У дискретной модели внимание уделяется способу, который обобщает индивидуальные и социально-взаимодейственные характеристики в важные показатели для всей системы. У континуальной модели учитываются возможности поиска социологических надиндивидуальных характеристик. В конце концов обсуждаются причины существующего в настоящее время предпочтения дискретной модели и важность модели континуальной. В дополнении указывается, что обе модели имеют структуру Булевой алгебры.

Summary

Vodáková A. — Vodák F.: Contribution to the Problem of Social-reality Models

Within the framework of the tasks faced by empirical sociology, two significant issues considered from the perspective point of view can be formulated. The first of these proceeds from the knowledge of the contemporary state of the social subject as well as of the conditions affecting it, and may be worded as follows: "How will the given subject behave in future?" On the other hand, the second question is based on the knowledge of the claims to be laid on the subject by social practice in future, and is concerned with ascertaining "in what way it is necessary to affect the subject's external conditions and internal qualities in order to make it capable of fulfilling future claims". A systematic search for answers to these questions may be brought into connection with the application of the discrete and the continual model in sociological research.

The present account of the possibilities and problems of the mentioned models starts by defining the determining (state) parameters used to delimit the so-called state space (i. e. an n -dimensional space wherein the role of individual dimensions is played by individual parameters). The development of an arbitrary social subject in time is represented by a trajectory obtained by connecting single ordered states. The operation of two important tendencies of the social subject's behaviour is implicitly reckoned with. One of these has a bearing upon the criterium of comparability, the other upon the criterium of lawful relations. The first basic methodological hypothesis ensues from the necessity to describe the behaviour of the system as a whole, proceeding from the assumption that this is determined by the behaviour of its elements. This hypothesis is conducive to the discrete model of social reality. The second hypothesis is based on the possibility of describing the behaviour of the system as a whole with the aid of superindividual characteristics. The latter hypothesis is in connection with the continuum model.

In the discrete model, attention is paid to the way in which individual and social-interaction characteristics are aggregated into indicators significant for the entire system. In the continual model, possibilities of finding out superindividual characteristics are considered. Reasons for the present preference of the discrete model and the relevancy of the continual model are discussed in the concluding part of the paper. In the appendix, both models are shown to have the structure of Boole's algebra.

Kdykoliv se objeví potřeba sledovat v empirické rovině dynamiku některého sociálního jevu nebo procesu, stojí výzkumník před celou řadou závažných rozhodnutí a voleb, které mají značný vliv na výsledný efekt výzkumu, na platnost a spolehlivost výsledků i na kvalitu výpovědi o zkoumané realitě. Studijně metodické středisko ÚML UK získalo v průběhu realizace longitudinálního výzkumu *Sociální a politický profil studentů UK* metodické zkušenosti užitečné při zkoumání dynamiky sociálních jevů v rovině empirického sociologického výzkumu. Předmětem této statí je jejich shrnutí, zhodnocení a zobecnění. Srovnání jednotlivých nejfrekventovanějších technik, z nichž za základní považujeme longitudinální výzkum, umožňuje zdůraznit klady i zápory různých výzkumných strategií a poukázat na dosud nevyřešené metodologické problémy v této oblasti.

1. Stadium primární volby typu výzkumu

Stojíme-li před úkolem sledovat průběh určitého společenského procesu nebo zjistit vývoj daného jevu (v námi zkoumaném případě jde o průběh výchovného procesu na vysoké škole a o změny profilu studenta), musíme přirozeně vycházet z pečlivého zhodnocení cíle výzkumu a předmětu zkoumání a z jím odpovídající volby adekvátního souboru metod a technik. Náš příspěvek se zabývá pouze problematikou výzkumu založeného na metodice dotazování (dotazník, rozhovor), i když samozřejmě víme, že kombinace s dalšími metodami spolehlivost výsledků zvýší. Avšak i při použití dnes nejběžnější techniky sběru dat můžeme získat řady dat definovaných v čase, několik průřezových snímků, jejichž seřazením podle časové posloupnosti dostáváme obraz vývoje sledovaného jevu.

První otázkou, která se objevuje před výzkumníkem v této fázi rozhodování, je problém volby časového intervalu mezi jednotlivými snímky. Základním kritériem je cíl výzkumu a povaha předmětu zkoumání. Relativní minimalizace tohoto intervalu umožňuje získat obraz, který se blíží kontinuálnímu vývoji, což poskytuje možnost detailního sledování dynamiky daného jevu. Na druhé straně se však podstatně zvyšují nároky na respondenty, organizační a finanční zajištění terénního sběru dat a na zpracování výsledků výzkumu.

Relativní maximalizace časového intervalu sice snižuje zatížení terénu, snižuje organizační a finanční náročnost, může však vést k tomu, že získané časové řady budou neúnosně zjednodušené vzhledem k reálnému vývoji sledovaného jevu. Je samozřejmé, že tyto intervaly jsou v řadě případů dány charakterem zdrojů informací. Rozhodneme-li se sledovat například prospěch studentů vysokých škol, je minimální interval dán organizací studia — délkou semestru; budeme-li sledovat sociální složení studentů vysokých škol na zá-

kladě materiálů studijních oddělení, jsme závislí na reálných intervalech, v nichž se dané výkazy zpracovávají, apod. (1)

Dalším krokem rozhodovacího procesu, který musíme učinit, je volba způsobu, jakým budou časové řady získány. V současné sociologické praxi zkoumání mládeže je možné specifikovat *tři základní typy výzkumů*, pokud jde o způsob získání informací pomocí explorativních technik.

Nejčastěji používanou metodikou je *realizace jednoho výzkumu*, v němž je výběrový soubor zkonstruován tak, aby jeho jednotlivé podsoubory reprezentovaly základní fáze dynamiky sledovaného jevu. Příkladem může být výzkum studentů vysokých škol, kdy výběrový soubor zahrnuje studenty různých ročníků. Seřazením dat podle posloupnosti ročníků je možné simulovat vývoj. Nespornou výhodou tohoto postupu je standardnost dat z jednotlivých časových bodů (pokud je dodržena standardnost situace ve fázi dotazování a přípravy dat ke zpracování). Zanedbatelná není ani nižší finanční náročnost realizace šetření. Naproti tomu nevýhodou této metodiky je nemožnost odlišit změny dané odlišnostmi výchozího stavu a změny dané vývojem během určitého období (například během studia).

Naše zkušenosti ukazují, že uvedená metodika je vhodná pouze pro některá témata. Je adekvátní například pro zkoumání materiální vybavenosti mladých lidí, využití volného času atd., nehodí se například pro zkoumání politického profilu studentů vysokých škol nebo přístupu k vysokoškolskému vzdělání. V zásadě platí, že je použitelná tam, kde můžeme oprávněně předpokládat relativní konstantnost výchozího stavu. Naopak v těch případech, kdy dosavadní zkušenosti ukazují, že ve fázích, které předcházejí výchozímu stavu, dochází k takovým změnám, jež mohou mít za následek odlišný výchozí stav jednotlivých podsouborů (například ročníků), může být její aplikace značně zavádějící.

Příkladem může být zkoumání vývoje politického profilu studentů vysokých škol. V rámci předběžného zpracovávání výsledků dosud provedených etap výzkumu *Sociální a politický profil studentů UK* bylo zjištěno, že hlavním zdrojem postupného zvyšování politické úrovně studentů je zlepšující se politicko-výchovná práce základní a střední školy, tedy zvyšování úrovně socialistického uvědomění nově přicházejících ročníků. Současně se však tato úroveň zvyšuje i během vysokoškolského studia. Aplikací jednorázového výzkumu bychom v tomto případě dostali data (časové řady) ukazující relativní snižování úrovně socialistického uvědomění studentů, i když reálně roste (Munk 1974–78).

Na druhé straně však byla tato metodika úspěšně využita R. Fraňkem při zkoumání rozvoje studijní a profesionální identifikace studentů-techniků (Fraňk 1975). Je proto nutné pečlivě zvážit použití metodiky s přihlédnutím k cíli a předmětu zkoumání a k dosud známým poznatkům o sledovaném problému.

Druhým typem metodiky je *realizace několika výzkumů* na dané téma, v nichž alespoň část dotazníku či záznamového archu se nemění a výsledky

(1) Extrémním případem maximalizace časového intervalu je výzkum, v němž zachycujeme daný jev na počátku a na konci procesu. I když samozřejmě není možné takovéto řešení jednoznačně zamítnout, je třeba si uvědomit nebezpečí chyb a dezinterpretace, které plyne z nedostatku dat a z nízké úrovně adekvátnosti metodiky.

jsou tudíž srovnatelné. Vzhledem k tomu, že se jedná o jednotlivé, samostatné výzkumy, z nichž každý je znovu projektován, je možné do jisté míry zdokonalit výzkumný nástroj, což s sebou nese nebezpečí, že změny postupně dosáhnou takového rozsahu, který vytvoření časových řad prakticky znemožní. Výhodou tohoto způsobu získání primárních informací je možnost podat aktuální informace, odpovědi na konkrétní otázky o stavu daného výseku reality. Jinak řečeno, je možno uspokojit společenskou poptávku po nezbytných informacích, vyhovět plánovacímu systému, který je většinou orientován na roční (kalendářní) období, a koneckonců i mírně snížit finanční náklady.

Z téhož faktu, z něhož vyplývá řada nesporných výhod, vyplývá i řada komplikací, které si musíme uvědomit již ve fázi volby metodiky. Na základě projektů jednotlivých výzkumů může dojít ke změně ve výběru souboru, ve standardnosti dotazovací situace, ve výzkumném nástroji. Právě tak může dojít i k odlišnostem ve zpracování dat a jejich interpretaci, v metodice závěrečného výstupu (závěrečná zpráva). Zjištění vývoje se na základě takových podkladů může zredukovat na více či méně optické srovnání jednotlivých závěrečných zpráv.[2]

Relativně nejméně často je používán třetí typ metodiky získávání primárních informací — *longitudinální výzkum*. V rámci takového výzkumu je na základě jednoho projektu realizována řada šetření pomocí jednoho výzkumného nástroje, a to na stabilním výběrovém souboru. Tímto způsobem lze získat časové řady, jejichž standardní zpracování může být obohaceno některými složitějšími matematicko-statistickými postupy. Tak jako v předešlých případech můžeme i zde konstatovat jak některé klady, tak i zápory.

Základní předností tohoto způsobu je jeho homogennost, pokud jde o projekt, výzkumný nástroj, standardnost sběru dat, jejich zpracování a interpretace. Na rozdíl od prvního způsobu lze získané výsledky interpretovat jako obraz dynamiky sledovaného jevu, neboť zachycují danou populaci postupně v jednotlivých fázích jeho vývoje. Odpadají také nevýhody druhého způsobu získání časových řad — nízká srovnatelnost jednotlivých etap výzkumu.

Dříve však, než se badatel definitivně rozhodne pro tento nesporně atraktivní typ výzkumu, měl by znát některé jeho nevýhody a být připraven na velmi náročné situace z hlediska rozhodování. Několikaletá zkušenost s prováděním takového výzkumného úkolu nás opravňuje k formulaci některých typických problémů.

2. Rozhodování v longitudinálním výzkumu

Rozhodování o koncepci výzkumu se i v tomto případě nutně koncentruje do úvodní fáze řešení výzkumného úkolu. Přitom není třeba zdůrazňovat, že

(2) Tomuto typu získávání primárních informací se nejvíce blíží některé opakované výzkumy ÚVVM při FSÚ. Bylo zde například provedeno několik výzkumů problematiky mládeže, v nichž došlo k podstatným změnám v projektech jednotlivých šetření, což mělo za následek difference ve všech následných fázích výzkumu. Musí tomu tak být vždy, když primární potřeby představují získání aktuálních a konkrétních informací o stavu dané problematiky a sledování dynamiky stojí v pořadí významnosti až na druhém místě. Podobně bychom do této skupiny mohli zařadit i další výzkumy. Například výzkumy Studijního oddělení československého rozhlasu apod. Zde bývá používán panelový soubor, jednotná metodika, avšak jednotlivá šetření jsou konkrétně zaměřena a možnosti srovnání jsou omezené.

některá rozhodnutí týkající se koncepce výzkumu (včetně technicko-organizačních otázek) jsou v dalších fázích nezměnitelná. Kvalita přípravy celého šetření podstatně určuje i rozsah a charakter problémů, s nimiž se bude výzkumník potkávat.

Je třeba počítat s tím, že v průběhu výzkumu se na základě některých objektivních skutečností mohou objevovat i subjektivní potíže, jejichž zvládnutí si vyžádá část energie výzkumníka nebo celého týmu. Posledním problémem, jež řešení lze ze strategického hlediska rovněž odložit pouze dočasně, je postupné zpracování výsledků longitudinálního výzkumu.

a) Technické a organizační otázky

Nezanedbatelnou oblastí, která klade výzkumníkovi nemalé překážky, je organizační a finanční náročnost dlouhodobé výzkumné akce, jejíž jednotlivé etapy musí mít projektované parametry reprezentativnosti, standardnosti dotazovací situace apod. Pokud se jedná o relativně extenzivní výzkum, prováděný vlastní tazatelskou sítí, tak jak tomu bylo v našem případě, rostou organizační i finanční nároky především s rozsahem souboru, množstvím etap (časových bodů, v nichž je konkrétní šetření provedeno) a koneckonců také s náročností přípravy dat ke strojnímu zpracování.

Zanedbatelný není ani požadavek uživatele výzkumu na předání alespoň předběžných výsledků z jednotlivých etap. V našem případě jsme tuto otázku řešili tím, že výsledky jednotlivých dílčích etap byly zpracovány ve formě průběžných zpráv. To pochopitelně kapacitní nároky ještě zvyšuje.

Pokud jsou jednotlivá šetření (etapy) rozložena do delšího časového úseku, je většinou nezbytné každoročně projednávat vstup do terénu, což znamená jednak schválení šetření příslušnými nadřízenými orgány, jednak projednání s vedením organizací, v nichž se šetření koná. Je proto nezbytné velice pečlivě zdůvodnit například opakování výzkumu, který byl třeba již několikrát proveden, zdůvodnit strukturu výzkumného nástroje apod.

Další problém představuje otázka výběru vzorku. Zde je opět nutné pečlivě zvážit téma výzkumu, respektive možnost použití neanonymního výběru. Pokud tato možnost existuje, je situace jednodušší v tom, že můžeme vytvořit panel, který průběžně v pravidelných intervalech sledujeme. Výsledky pak vypovídají o vývoji konkrétní skupiny jedinců, což jednak zvyšuje jejich spolehlivost, jednak usnadňuje interpretaci. Pokud nelze panel použít, musíme pro každé šetření provést výběr znovu (pochopitelně výběr parametrů co do rozsahu a struktury stejných). Nejjednodušší a také nejspolehlivější je vyčerpávající šetření. To však v každém výzkumu možné není, záleží na rozsahu základního souboru a finančních, organizačních a kapacitních možnostech řešitele. V našem výzkumu jsme každoročně prováděli výběr, který představoval zhruba 40 % základního souboru, takže je možno oprávněně předpokládat, že značná část dotazovaných byla zachycena v několika etapách. Tento postup se osvědčil: svědčí o tom stabilita sociální struktury a dalších identifikačních charakteristik respondentů v jednotlivých etapách výzkumu.

S předešlým souvisí i další problém. Vývoj v některých oblastech života naší společnosti může být natolik rychlý, že při přípravě longitudinálního šetření je nutné zhodnotit výběr z hlediska konkrétních historických podmínek, zařadit danou populaci do kontextu společenských procesů. Neučiníme-li tak, vzniká nebezpečí, že vybraná populace bude v jistém ohledu specifická a tím budou limitovány možnosti zobecnění výsledků výzkumu.

Jako příklad můžeme použít opět citovaný výzkum studentů Karlovy Univerzity. Výzkum byl započat v roce 1972—73, kdy byl šetřen první ročník. Vzhledem k zaměření jsme si uvědomovali, že výsledky mohou být více či méně podstatně ovlivněny politickým vývojem naší společnosti v druhé polovině šedesátých let, což by omezilo možnosti zobecnění a mohlo vést k závažným chybám v interpretaci. Proto jsme se nespokojili s šetřením pouze jednoho ročníku, ale do výběru byl zařazen i ročník následující. Oba tyto ročníky byly potom sledovány každoročně v průběhu celého studia. Kromě toho byli každoročně sledováni nové přicházející studenti, tedy studenti prvních ročníků. To nám umožnilo postihnout vývoj efektivity politicko-výchovné práce našeho školského systému. Předběžné výsledky správnost této koncepce potvrdily.

b) Pozice výzkumníka

Prvním, do jisté míry subjektivním problémem longitudinálního výzkumu je neměnitelnost výzkumného nástroje. Je zřejmé, že i při důkladné přípravě dotazníku, při maximální snaze o jeho adekvátnost vzhledem k projektovaným požadavkům výzkumné práce se po jisté době objeví některé „kosmetické“ vady, u nichž výzkumník musí posoudit závažnost případné změny indikátoru apod. Minimální možnost těchto změn ovšem způsobuje určité napětí. Krátce řečeno, nezanedbatelnou nevýhodou longitudinálního výzkumu je v oblasti motivace výzkumníka prudký pokles kreativity při realizaci navazujících výzkumných etap a přechod na víceméně pouze organizační, přitom však poměrně rozsáhlé práce.

Zdánlivě lze tento problém překonat zaměřením výzkumné práce směrem k interpretaci získaných dat, jejichž kumulace vzbuzuje zpočátku radostné očekávání. Kvalita získané informace a její explanační potenciál však nestoupá aritmetickou řadou. Plnohodnotnou informaci lze získat teprve na základě komplexního a podrobného zpracování všech shromážděných údajů. Lze doporučit zakalkulovat nezbytnou dávku trpělivosti už do projektu výzkumného úkolu, avšak současně ji vyvážit kvalitní přípravou závěrečného zpracování dat, postupnou precizací schémat výstupu, interpretačních modelů apod. Je vhodné omezit průběžnou analýzu dat jenom na dílčí momenty, významné zvláště z hlediska aktuálních sociotechnických záměrů zadavatele. Význam této analýzy spočívá především v prohloubení metodologického zázemí výzkumu, v získání konkrétních impulsů pro závěrečné zpracování a pro formulaci nových hypotéz.

V našem výzkumu bylo nezbytné zpracovávat každoročně závěrečnou zprávu z výzkumné etapy. To pochopitelně znamenalo značné zatížení řešitelského kolektivu, na druhé straně však tento postup umožnil ověření některých nestandardních postupů. V první řadě bylo použito diskriminační analýzy pro konstrukci typologie jednotlivých pražských fakult UK, faktorové analýzy pro zpracování problematiky hodnotových orientací a volného času zkoumaných studentů a metody „pair group“ pro analýzu problematiky sociálně ekonomického postavení studentů [Munk 1974—78].

Toto každoroční zpracování jednotlivých etap umožnilo konkretizovat výzkumné hypotézy a stalo se podnětem pro realizaci celé řady dílčích sond a šetření, které jsou vedeny jako etapové úkoly v resortním plánu výzkumu MŠ ČSR č. 12 — Systém komunistické výchovy na vysokých školách.

c) Problém dílčího a komplexního zpracování výsledků

Aplikační charakter výzkumu v našem případě vyžadoval průběžné zpracovávání výsledků a jejich vyhodnocování. Při něm se potvrdila hypotéza o od-

lišnosti populace podrobované longitudinálnímu šetření, a to už ve dvou podobě nastoupivších ročníků studentů. Postupně se ukázalo, že ročníky se liší nejenom v momentu „startu“, ale že také vývoj některých charakteristik jejich profilu probíhá značně odlišně.

Longitudinální výzkum nás dále například přivedl k hypotéze o motivační krizi v průběhu druhého ročníku studia na vysoké škole, na niž se vážou i další problémy spojené s vývojem politického profilu. Doplnění údajů o vývoji druhého z obou longitudinálně zkoumaných ročníků však omezilo platnost této hypotézy pouze na jeden ročník. (3) Grafické vyjádření pomocí „vývojových křivek“ přesvědčivě prokázalo odlišnost cest vývoje takových charakteristik, jako jsou identifikace se studijním oborem, důraz na práci při zdůvodnění motivace studia, postoje k socialismu apod. Naproti tomu u jiných charakteristik zřejmě dochází k relativně pravidelnému vývoji (v těchto případech zřejmě jde o vliv samotného výchovného procesu na vysoké škole, nerušeného jinými faktory).

Výzkum ve svém celku odhalil řadu pozitivních změn vývoje sociálního a politického profilu studentů a naznačil některé specifické problémy nejen v jejich lokalizaci do určitých oblastí zmíněného profilu, ale také v jejich časovém určení (jako kritičtější období apod.). (4) Z hlediska vysvětlení vlastní dynamiky vývoje však předběžná analýza výsledků narazila na dílčí specifika, která varují před absolutizací závěrů.

Pokusíme se o vymezení modelové strategie, která by řešila otázku dílčího zpracování výsledků, a to při využití v podstatě standardního programu třídění. Model vychází z použití minimálního počtu komparovatelných souborů potřebných ke zmapování některých problematických otázek, jež byly předmětem předchozích úvah.

Návrh takové strategie vyjadřuje tabulka 1. Kromě harmonogramu sběru dat obsahuje i náměty pro zpracování jednotlivých etap (testováním rozumíme především zjišťování rozdílů a souvislostí mezi zkoumanými podsoubory). Obsahuje i obrysy závěrečného zpracování, a to včetně ověření předpokladů homogenity vstupu (prvních ročníků) a výstupu (čtvrtých ročníků). Nejde tedy o minimalizaci, ale spíše optimalizaci výzkumné strategie.

(3) Výzkum *Sociální a politický profil studentů UK* byl rozložen do šesti etap, v nichž byly zkoumány tyto soubory studentů:

1. etapa ... školní rok 1972–73 ... 1. ročník
2. etapa ... školní rok 1973–74 ... 1. a 2. ročník
3. etapa ... školní rok 1974–75 ... 1., 2. a 3. ročník
4. etapa ... školní rok 1975–76 ... 1., 3. a 4. ročník
5. etapa ... školní rok 1976–77 ... 1., 4. a 5. ročník
6. etapa ... školní rok 1977–78 ... 1. a 5. ročník

(4) Do závěrečného zpracování vstoupilo pět souborů studentů UK našeho quasi panelu, který jsme sledovali od r. 1973 do r. 1978. Z každého ročníku jsme použili 700 až 800 osob, což znamená, že celkem se pracovalo se souborem 3500 až 4000 dotazovaných. Zatímco byl rozšířen soubor osob, byl zúžen soubor indikátorů. Analyzovány pak byly pouze ty indikátory, které se objevily ve více než polovině výzkumných etap a zároveň ty, jejichž obsah je smysluplný vzhledem ke zkoumání dynamiky vývoje osobnosti vysokoškolských studentů. Přibližně jde o dvě třetiny celkového počtu použitých indikátorů.

Pokud jde o samostatné metody analýzy, byly kromě standardního třídění II. stupně, v němž byl hlavním třídícím znakem ročník studia, využity hlavně vícedimenzionální metody analýzy, jako jsou například faktorová analýza, diskriminační analýza a některé další klasifikační postupy typu *R* i *Q*.

Tabulka 1. Model longitudinálního výzkumu

Ročník	Časový harmonogram sběru dat (na 5 let)				
	1. etapa	2. etapa	3. etapa	4. etapa	5. etapa
I.	A 1	B 1			C 1
II.			B 2		
III.				B 3	
IV.				A 4	B 4
Test	A 1 (strukt.)	A1/B1	B1/B2	A1/A4	B1/B2/B3/B4

Poznámka: A, B, C jsou jednotlivé podsoubory.
Závěrečné zpracování obsahuje třídění: A1/B1/C1
A4/B4

$$\Sigma(A1 + B1) \Sigma/(A4 + B4)$$

Návrh modelu longitudinálního výzkumu vychází z čtyřletého studijního cyklu. Je rozložen do pěti etap, z nichž v první je zkoumán soubor studentů prvního ročníku (A1). V druhé etapě je sledován soubor následujícího prvního ročníku (B1). Tento soubor je v dalších třech letech (3.—5. etapa) sledován průběžně. Ve čtvrté etapě je, kromě souboru B, zkoumán ještě soubor A (již ve čtvrtém ročníku) a v páté etapě je kromě souboru B šetřen i soubor studentů prvního ročníku (C1). Takový postup umožňuje nejen vytvořit základní časovou řadu (soubor B), ale i kontrolní časovou řadu (soubor A, který je zachycen ve dvou časových bodech), a zjistit změny v charakteristikách nově přicházejících ročníků.

Tento model na jedné straně snižuje finanční i pracovní náročnost výzkumu, na druhé straně však do jisté míry omezuje možnost detailní kontroly. Je tedy pouze jedním z možných řešení. Zůstává na výzkumníkovi, aby zvolil metodu adekvátní cíli výzkumu a v této souvislosti uvážil i možnosti optimalizace naznačené v našem modelu.

3. Závěrem

Od otázek konkrétních postupů se závěrem ještě krátce vrátíme ke konceptuálním otázkám empirického zkoumání dynamiky vývoje jednotlivých stránek osobnosti vysokoškolského studenta. Je samozřejmé, že typy výzkumných strategií, které jsme uvedli, mají ve větší či menší míře charakter teoretické konstrukce, užitečné především pro svou poznávací hodnotu. Konkrétní podmínky vědeckovýzkumné práce na jednotlivých pracovištích vyžadují zpravidla kombinaci těchto strategií. Tak tomu bylo koneckonců i v našem případě (viz každoročně zpracovávané etapové zprávy apod.). Z hlediska potřeby empirického zachycení dynamiky sociálních jevů představuje longitudinální výzkum, který na základě řady průřezových snímků dynamizuje statický obraz sociálního jevu, velmi adekvátní strategií. Jeho nedostatkem však je, že dynamiku zachycuje pomocí statického výzkumného nástroje.

Hledání nových metodologických postupů, které by tento nedostatek odstranily, a sama konstrukce dynamických indikátorů jsou ovšem bezpochyby velice složitým problémem a zůstávají před námi doposud otevřeny jako závažný úkol metodologického výzkumu.

Literatura

- Buriánek, J.: *K otázce výzkumu dynamiky rozvoje osobnosti studenta*. In: Úloha VŠ v přípravě mladé socialistické inteligence III (Ed.: R. Franěk). Praha, ČVUT 1977.
- Munk, J. a kol.: *Sociální a politický profil studentů UK*. Výzkumné zprávy, II.—V. etapa. Praha, UK 1974—1978.
- Franěk, R. a kol.: *Formování postojů studentů-techniků k budoucímu povolání*. Výzkumná zpráva. Praha, ÚML ČVUT.

Резюме

Я. Мунк - И. Бурианек: Некоторые проблемы исследования динамики социальных явлений

В статье рассматривается проблематика исследования динамики социальных явлений и процессов. Она основана на критическом обсуждении опыта обоих авторов, накопленного при долгосрочном исследовании социального и политического профиля студентов Карлова университета. В статье авторы дают оценку преимуществ и ограничений исследования динамики путем одного исследования (на основе разреза), путем повторных исследований и приходят к заключению, что в настоящее время лонгитудинальное исследование представляет собой наиболее адекватный инструмент раскрытия развития социальных явлений и хода социальных процессов.

Одновременно с этим предъявляются конкретные проблемы стратегии лонгитудинального исследования, которые необходимо решать уже в момент выбора этого типа исследования. Внимание уделяется не только техническим и организационным требованиям лонгитудинального исследования, но и воздействию объективных характеристик этого исследования на работу исследовательского коллектива. В особенности рассматриваются вопросы частичной и комплектной обработки результатов исследования.

Несмотря на весьма положительный опыт в проведении лонгитудинального исследования, авторы предупреждают о необходимости уделять внимание конструкции динамических показателей, так как лонгитудинальное исследование работает прежде всего со статическими индикаторами.

Summary

Munk J. — Buriánek J.: Some Problems of Research into the Dynamics of Social Phenomena

This article deals with the problems of observing the dynamics of social phenomena and processes. Based on a critical assessment of the authors' long-standing research into the social and political profiles of Charles University students, the article contemplates the advantages and limitations of the study of the dynamics through one research project (on the basis of a cross-section), through repeated research projects, and comes to the conclusion that at present longitudinal research is the most adequate tool for unveiling the development of social phenomena and the course of social processes.

Simultaneously, the article points to the concrete problems accompanying the strategy of longitudinal research which must be tackled already at the time of selecting this type of research. Attention is paid not only to the technical and organizational aspects of longitudinal research but also to the influence of the objective characteristics of such research on the work of the team of researchers. The authors discuss especially questions concerning partial and comprehensive processing of the results of the research project.

Despite very positive experiences with longitudinal research the authors emphasize the necessity of paying attention to the construction of dynamic indicators, since longitudinal research operates predominantly with static indicators.

Volný čas mládeže a tělovýchovné činnosti

Ve stranických dokumentech XIV. a XV. sjezdu je zdůrazněn význam tělesné kultury jako nedílné složky socialistické výchovy — právě tak jako její nezastupitelná úloha při formování socialistického životního způsobu, při upevňování zdraví a v harmonickém rozvoji člověka. Tělovýchovná činnost by se měla stát trvalou součástí životního způsobu každého jedince.

Z řady výzkumů tělesné zdatnosti a výkonnosti vyplývá, že zatím nedochází ke zvyšování průměrné fyzické zdatnosti našeho obyvatelstva a že dosud tělovýchovné činnosti v dostatečné míře nepronikly do způsobu života dospělých a mládeže.

U školní mládeže se tělovýchovné činnosti rozvíjejí ve třech směrech:

1. v masové tělesné výchově a sportu
2. ve výkonnostním a vrcholovém sportu
3. ve zvláštní a léčebné tělesné výchově

Za optimální se považuje, aby školní mládež věnovala tělovýchovným činnostem týdně 10–12 hodin. Tento požadavek není u její větší části (odhlédneme-li od zvláštní léčebné tělesné výchovy) splněn. Dvě povinné hodiny tělesné výchovy týdně jsou nedostatečné. Vezmeme-li v úvahu, že zvyšující se nároky na vzdělání, intenzifikace vyučovacího procesu v důsledku zkrácení vyučovacího týdne a pronikání techniky do běžného života stále více omezují možnost spontánní pohybové aktivity, je nutné učinit vhodné kroky pro to, aby se tělesná výchova a sport staly významnou součástí volného času.

Výchozím předpokladem k tomu musí být analýza současného stavu tělesné výchovy dětí a mládeže. Za tím účelem provedla KTV Pedagogické fakulty v Ústí nad Labem výzkum volného času žáků a jeho využívání činnostmi tělesné výchovy a sportu. Byla použita dotazníková metoda a záznam denního režimu. V dotazníku byly kromě otázek sociální anamnézy sledovány názory žáků na volný čas a překážky volného času, oblíbenost činnosti volného času, včetně činnosti tělesné kultury. Odpovědi byly alternativní, vyjádřeny stupnicí 4–0. Čtyřka znamenala oblíbenost, nulou děti označily činnosti neoblíbené. Vyplnění dotazníku probíhalo na pěti vylosovaných základních školách v okrese Ústí nad Labem v 5.–9. třídách, v I. ročnících gymnázia a učňovské školy (obor prodavačka, kuchař, kuchařka) v Ústí nad Labem a dále v učňovské škole v Děčíně (obor obráběč kovů a zámečnick). Celkově byl shromážděn materiál od 962 žáků, počet v 5.–9. třídách základní školy pokrýval 10 % populace v Ústí nad Labem.

Na základě získaných dat jsme vyhodnotili souhrnně mezní názory žáků, tj. nadbytek a nedostatek volného času bez ohledu na věk. U žáků, kteří udávají nadbytek volného času, jsme zaznamenali daleko horší studijní průměr a kratší dobu přípravy na vyučování.

Pořadí oblíbených činností skupiny sportujících jsou tělovýchovné činnosti, sledování televize, poslech rádia, magnetofonu, gramofonu, četba a návštěva kina. U skupiny nesportujících je toto pořadí: sledování televize, poslech rádia, magnetofonu, gramofonu, četba, návštěva kina, tělovýchovné činnosti.

Počet dětí a mládeže aktivně provozujících závodní sport se pohybuje v jednotlivých typech škol mezi 15–41 %. Nejvíce je tento typ aktivity zastoupen na gymnáziích, nejméně na učňovských školách. Zde je rovněž tělesná výchova nejméně oblíbená.

V této etapě náš průzkum sledoval pouze objemové ukazatele bez ohledu na intenzitu tělovýchovného procesu. Z šetření vyplývá, že ani objemové limity tělesné výchovy nejsou plněny a že je třeba hledat a vytvářet další podmínky pro jejich splnění.

Dotazníkové šetření bylo doplněno pedagogickým experimentem. a to jednak v období prázdnin, jednak v období školní výuky.

a) Na třech vybraných pionýrských táborech (5.–9. tříd) byl program připraven tak, že 4× v průběhu 20 dnů (délka pobytu na táboře) byly dětem — bez ohledu na věk a pohlaví — navrženy různé činnosti, včetně tělovýchovných. Šlo o zjištění

Tabulka 1. Názory na množství volného času (v %)

Třída	5	6	7	8	9	G 8	G 9	UŠ	sportující	nesportující
nadbytek	2,52	5,66	2,68	1,67	1,32	—	—	1,54	2,40	2,14
dostatek	88,68	76,42	75,84	72,50	61,59	51,49	64,29	60,77	67,20	69,62
spíše nedostatek	5,66	14,15	18,79	22,50	31,79	48,51	35,71	30,77	25,20	23,97
nedostatek	3,14	3,77	2,69	3,33	5,30	—	—	6,92	5,20	4,27
Celkem	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
n	155	104	144	120	148	65	42	167		

V tabulkách jsou hodnoty zachyceny po třídách, třídy vystihují kalendářní věk žáků. Sloupce jsou označeny číslem 5–9, což jsou jednotlivé třídy ZDS, G 8 a G 9 jsou žáci gymnázia, kteří přišli ze základní školy z 8. nebo 9. třídy, UŠ je označení žáků z učňovské školy.

Sloupce označující třídy jsou v tabulce 1 doplněny členěním na mládež sportující a nesportující. Do kategorie sportujících jsou zahrnuti žáci, kteří provádějí závodně některou z tělovýchovných činností, do kategorie nesportujících žáci, kteří takovou činnost neprovádějí. Žáci vyjádřili názor na množství volného času jednou ze čtyř alternativ.

Tabulka 2. Volný čas, podíl tělovýchovných a receptivních činností (soubor chlapců; údaje uvedeny v hodinách a minutách za den)

Třída	5	6	7	8	9	G 8	G 9	UŠ
volný čas celkem	3:48	3:34	3:41	3:22	3:52	2:40	2:52	1:28
z toho tělovýchovné činnosti	0:39	1:10	1:08	0:59	0:50	0:34	0:40	0:20
z toho receptivní činnosti	1:56	0:57	1:19	1:15	1:22	0:33	0:47	0:22
Počet jedinců n	72	61	90	59	82	28	14	38

Tabulka 3. Volný čas, podíl tělovýchovných a receptivních činností (soubor dívek; údaje uvedeny v hodinách a minutách za den)

Třída	5	6	7	8	9	G 8	G 9	UŠ
volný čas celkem	2:59	3:33	2:53	2:39	3:06	1:56	2:11	1:50
z toho tělovýchovné činnosti	0:47	0:36	0:47	0:25	0:23	0:24	0:18	0:13
z toho receptivní činnosti	1:34	1:42	0:58	0:54	1:21	0:17	0:56	0:32
Počet jedinců n	87	46	59	61	69	37	28	129

procenta dětí, které v rámci svobodného rozhodování volí jinou než tělovýchovnou činnost. Tuto činnost si zpravidla nevybralo 23–28 % dětí.

b) Druhé pozorování provedli posluchači Pedagogické fakulty v Ústí nad Labem, obor tělesná výchova, v době pedagogické praxe jako součást diplomového úkolu. V měsíci říjnu 1978 připravili pro mimovyučovací dobu 5–6 tělovýchovných kroužků týdně pro každý postupný ročník (5.–9.). Do jejich programu byly zařazeny nejoblíbenější činnosti, určené na základě dotazníkové metody z I. etapy. Žáci mohli docházet do libovolného počtu kroužků. Podmínkou byla účast pouze těch žáků, kteří neprovádějí některou z tělovýchovných činností závodně. Průměrná docházka do jednotlivých kroužků byla 22 %, všech činností se zúčastnilo pouze 5 % žáků, 27 % žáků se nedostavilo do žádného kroužku.

Řízeným rozhovorem byly zjišťovány příčiny nezájmu o tělovýchovnou činnost. Jako nejčastější byl uváděn názor, že tato činnost neuspokojuje, ale spíše deprimuje. Dalším častým důvodem pak byl zájem o činnosti kulturní.

Z analýzy vyplývá, že přes řadu opatření týkajících se tělesné kultury mládeže nejsou plněny objemové limity tělesné výchovy u školní mládeže jako celku. Poměrně velké procento dětí se kromě školní tělesné výchovy nevěnuje jiným tělovýchovným aktivitám. Činnosti receptivní jsou častější než činnosti tělovýchovné, jejichž objem současně s věkem klesá.

Domníváme se, že jednou z cest řešení tohoto problému by bylo zavedení organizované nebo poloorganizované tělesné výchovy v mimovyučovací době při základních školách. Škola by se tak stala centrem tělovýchovného života, čímž by se nejen ovlivnil objem, ale i kvalita pohybového režimu dětí a zároveň by se vytvářel vztah dětí k systematické tělovýchovné činnosti.

Zdeněk Havel

Specifické rysy zemědělského prostředí a tělesná kultura

Dnešní zemědělská velkovýroba klade na pracovníky tohoto výrobního odvětví, zejména na jejich tvůrčí síly, stále vzrůstající nároky. S postupující mechanizací sice těžká fyzická práce rychle ubývá, ale současně se ve větším měřítku uplatňují jiné nepříznivé vlivy, jako například hlučnost, prašnost, otřesy (traktoristé), konfliktní situace. Zbývající fyzická činnost zatěžuje pracující staticky, což působí velmi nepříznivě na jejich organismus. Úbytek dynamické pohybové činnosti a růst smyslového a nervového zatížení vedou k postupnému oslabování psychofyzické výkonnosti zemědělských pracovníků. A proto i u nich se stává problematika záměrné pohybové, zejména tělocvičné činnosti aktuální. Tyto dva momenty významným způsobem ovlivňují životní způsob pracovníků v zemědělství a tím i možnosti jejich tělocvičné aktivity.

Za účelem zjištění disponibilního času pro organizovanou a individuální činnost v oblasti tělesné kultury bylo provedeno zvláštní šetření zaměřené na hospodaření s časem u družstevního rolnictva, a to v průběhu roku 1976; bylo koncipováno jako devítidenní šetření (pět všedních dnů a dvě soboty a neděle), opakované ve čtyřech obdobích charakteristických pro činnost zemědělského družstva. K získání základních údajů o struktuře časového fondu družstevního rolnictva bylo použito techniky časového snímku aplikované na soubor populace sestavený náhodným výběrem ze seznamu pracujících v živočišné a rostlinné výrobě. Celkem bylo získáno 3240 časových snímků od 93 respondentů z JZD Středočeského kraje.

Struktura časového fondu

Družstevní rolnictvo věnuje v průměru třetinu svého týdenního časového fondu práci, více než polovinu tohoto fondu spotřebuje na mimopracovní čas a na volný čas mu zbývá jen 13 % z celkového fondu týdenního času.

Pracující v živočišné výrobě mají zřetelně horší strukturu časového fondu než pracující v rostlinné výrobě. Zvlášť výrazné rozdíly pak byly zaznamenány mezi muži a ženami, a to v neprospěch žen (viz tabulka 1). Družstevnice spotřebují podstatně větší množství času na plnění mimopracovních povinností, přičemž časově nejnáročnější se ukázaly složky náležející k domácím pracím, jež tvoří čtyřnásobek spotřeby času mužů. Ženy disponují podstatně menším množstvím volného času než muži a jeho struktura je u žen výrazně horší.

Tabulka 1. Struktura časového fondu denního a týdenního cyklu u družstevních rolníků v zimním a letním období (v % časového fondu)

Pracovní čas	Zimní období					Letní období				
	Muži		Ženy		JZD celkem	Muži		Ženy		JZD celkem
	všední den	den pracovního klidu	všední den	den pracovního klidu		všední den	den pracovního klidu	všední den	den pracovního klidu	
Pracovní čas	36,8	15,8	25,5	17,7	29,0	45,7	23,3	36,0	21,0	38,0
Mimopracovní čas	46,8	48,3	65,0	63,7	56,0	42,8	47,9	57,5	62,2	51,0
Volný čas	16,4	35,9	9,5	18,6	15,0	11,5	28,8	6,5	16,8	11,0
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Struktura volného času:</i>										
Tělesný rozvoj	0,2	1,5	0,1	0,7	0,2	0,2	1,6	0,1	1,2	0,2
Kulturní činnost	6,6	8,8	2,7	3,7	4,9	3,6	5,5	1,0	2,1	2,6
Kulturní odpočinek a zábava	9,6	25,6	6,7	14,2	9,9	7,7	21,7	5,4	13,5	8,2

Tabulka 2. Členění volného času podle délek celků (v % celků volného času)

Délka celků volného času		JZD celkem		Rostlinná výroba		Živočišná výroba		Muži		Ženy	
Do ½ hodiny	všední den den pracovního klidu	23,7	13,0	23,1	12,4	24,3	13,7	19,0	12,2	25,8	13,5
Do 1 hodiny	všední den den pracovního klidu	26,0	20,3	19,8	17,5	33,0	24,0	21,5	18,6	28,2	21,0
Do 1½ hodiny	všední den den pracovního klidu	10,0	9,0	9,3	7,6	10,9	11,1	8,8	6,9	10,9	9,9
Do 2 hodin	všední den den pracovního klidu	15,7	19,5	16,0	18,3	15,3	21,2	16,7	13,8	15,2	21,9
Přes 2 hodiny	všední den den pracovního klidu	24,6	38,2	31,8	44,2	16,5	30,0	34,0	48,5	19,9	33,7

Struktura volného času družstevního rolnictva je poznamenána některými negativními momenty, zejména například neúměrně velkým podílem nečinného odpočinku a malým podílem aktivit tělesného rozvoje. Ve snížení podílu pasivního odpočinku je třeba spatřovat jednu z nejdůležitějších potenciálních rezerv pro rozšiřování složek kulturního i tělesného rozvoje.

Dosah sezónnosti

Pracovní nároky výrazně kolísají v průběhu roku. V zimním období je na práci vynaloženo 29 %, kdežto v létě 38 % časového fondu týdne. Mimopracovní čas zabírá v zimním období 56 %, v letním období 51 % času z týdenního fondu. Na volný čas zbývá v zimním období 15 % a v letním období pouze 11 % týdenního časového fondu. Z toho všeho je patrné, jak nepříznivý vliv má sezónnost zemědělské práce na strukturu časového fondu družstevního rolnictva, což nutně dále nepříznivě ovlivňuje množství i strukturu volného času.

V zemědělském prostředí tedy dochází ve vegetačním období, zejména v pracovních špičkách, k výraznému snížení fondu volného času. Proto se *zimní období* jeví jako *nejvhodnější* pro rozvíjení kulturní, společenské a zájmové činnosti.

Působí zde však druhý významný faktor, charakteristický pro zemědělské prostředí – roztržitenost pracovního dne.

Roztržitenost pracovního dne zimního období – členění a rozložení volného času denního cyklu

Pracovní čas družstevního rolnictva je *ve všední den* nejčastěji členěn do 2 celků (30 % z celkového množství časových snímků). Ve 3 celcích byl zjištěn u čtvrtiny a ve 4 celcích u pětiny snímků. Pracovní čas v jednom celku je běžnější v rostlinné výrobě, jeho členění do většího počtu celků je výrazně častější v živočišné výrobě.

Také *ve dnech pracovního klidu* je pracovní čas zpravidla členěn do dvou celků (40 %) či do více celků. Relace mezi rostlinnou a živočišnou výrobou je obdobná jako ve všední dny.

Mimopracovní čas se *ve všední dny* člení nejčastěji do 4 celků (čtvrtina snímků), běžné je dále členění do 3 až 5 celků.

Volný čas *všedního dne* bývá zpravidla v jednom celku (45 %). Ve třetině případů je členěn do dvou celků a poměrně zřídka do 3 celků (8 %). V 15 % případů nebyl volný čas vůbec zjištěn.

Ve dnech pracovního klidu se mimopracovní čas skládá ze 3 a 4 celků (čtvrtina snímků), nebo i z většího počtu.

Ve dnech pracovního klidu bývá volný čas nejčastěji ve 2 celcích (39 %). Vůbec nebyl zaznamenán v nečekané míře (12 %).

V zimním období se tedy pracovní čas v průměru na jednoho pracovníka skládá z 2,6 celků, mimopracovní čas z 4 celků a volný čas z 1,8 celku.

Ve všední den mají největší zastoupení celky volného času o délce $\frac{1}{2}$ –1 hodina (čtvrtina) a celky přes 2 hodiny (čtvrtina). Značné je i zastoupení nejkratších celků do $\frac{1}{2}$ hodiny (téměř čtvrtina). V rostlinné výrobě je zhruba dvojnásobné množství nejdelších celků volného času než v živočišné výrobě. Kratší celky převažují u žen, kdežto delší celky (od 2 hodin) značně převažují u mužů, nejdelší celky dokonce velmi výrazně.

Ve dnech pracovního klidu se nejčastěji objevují nejdelší celky volného času (38 %). Ostatní celky jsou zastoupeny ve značně menší míře. Silně převládají především v rostlinné výrobě a u mužů (viz tabulka 2).

Z hlediska *rozložení volného času v průběhu dne* jsou významné dva bloky – odpolední a večerní. Odpolední vrcholí ve všední dny mezi 13. a 14. hodinou, ve dnech pracovního klidu mezi 14. a 15. hodinou, večerní blok vrcholí mezi 20. a 21. hodinou. Ve všední den je volný čas soustředěn převážně do večerních hodin, kdežto ve dnech pracovního klidu je výraznější odpolední blok volného času.

V dopoledních i odpoledních hodinách všedních dnů má volný čas více pracovníků živočišné výroby, ve večerních hodinách naopak více pracovníků výroby rostlinné.

Muži mají ve srovnání s ženami více volného času v průběhu celého denního cyklu, a to jak ve všední den, tak v den pracovního klidu.

Závěry

Výzkum časového fondu družstevního rolnictva ukázal, že specifické rysy zemědělské práce se výrazným způsobem promítají do oblasti hospodaření s časem. Zvýšené sezónní nároky na práci ve vegetačním období, zejména v období špiček, spolu s roztržitostí pracovního dne snižují fond volného času a zhoršují jeho strukturu, což negativně ovlivňuje významnou úlohu volného času jako životní sféry všestranně rozvíjející osobnost člověka.

Čas věnovaný složkám tělesného rozvoje je minimální. V zimním období, které je z hlediska fondu volného času pro uplatnění složek tělesného rozvoje — zejména ve dnech pracovního klidu — výhodné, je využitelnost tohoto fondu času s ohledem na působení druhého rysu zemědělské práce značně omezena. Volný čas se totiž — zejména ve všední den — rozpadá do krátkých celků, jichž nelze využít k účasti na organizovaných formách tělocvičné aktivity. V tomto směru jsou ve zvlášť nepříznivé situaci pracovnice živočišné výroby. Nadto je volný čas všedního dne soustředěn převážně do večerních hodin, kdy organizované formy cvičení dospělých časově kolidují s realizací ostatních kulturních zájmů.

Ve dnech pracovního klidu, kdy se v průběhu denního cyklu vytvářejí dva bloky volného času, vznikají v zemědělském prostředí vcelku výhodné časové podmínky pro organizované formy tělocvičné aktivity. Z toho všeho je zřejmé, že současná praxe organizovaných forem cvičení ve večerních hodinách všedního dne je z časových hledisek nevhodná.

Bylo by proto žádoucí, aby kolektivní formy v oblasti tělesné kultury — jako protiváha dnešního převažujícího individuálního konzumu kulturních hodnot — byly zařazeny na závěr týdne, kdežto ve všední dny by byla rozvíjena individuální forma cvičení, zejména u žen.

Je třeba, aby celá organizační a řídicí činnost na úseku tělovýchovné práce na vesnici více přihlížela jednak ke specifickým zvláštnostem časové dimenze životního způsobu v zemědělském prostředí, jednak k perspektivě dalšího vyhraňování jednotlivých životních sfér v rámci denního cyklu, zejména pak posunu volného času směrem k odpoledním a ve dnech pracovního klidu i k dopoledním hodinám.

Považujeme proto za účelnou výstavbu víceúčelových zařízení, kde by bylo možno prostorově soustřeďovat a časově koordinovat veškerou zájmovou činnost v průběhu celého týdne a současně vytvořit optimální materiální a časové podmínky pro organizovanou i spontánní tělocvičnou aktivitu.

Ladislav Lopata

E. V. Klopov — V. N. Šubkin — L. A. Gordon a kol.: Socialnoje razvitije rabočego klassa SSSR (Sociální rozvoj dělnické třídy v SSSR)

Moskva, Nauka 1977, 285 s.

V současné době je v marxistické sociologii stále naléhavěji pocítována potřeba komplexního zkoumání obecných rysů dynamiky dělnické třídy, které by obohatilo dosavadní, především teoretické poznání jejího rozvoje a postavení v podmínkách socialismu. Za významný příspěvek lze v této souvislosti považovat sociologické práce srovnávající vývoj sociální struktury v jednotlivých socialistických zemích. Většina takto pojatých prací, které jsou zatím k dispozici,⁽¹⁾ však naznačuje, že toto nové, teoreticky i metodologicky náročné zaměření má mnohá uskalí. Hlavním problémem je skutečnost, že v rámci této problematiky zatím nebylo dosaženo jednotné teoreticko-metodologické koncepce vyhovující potřebám srovnávacího empirického výzkumu. Jedním z předpokladů postupného sjednocení teoretických přístupů a metod zpracování empirického materiálu jsou detailní a mnohostranné národní analýzy vycházející za rámec mechanického popisu směrem k zobecnujícím závěrům. Příkladem takto náročně pojatého rozboru dané problematiky je kniha *Socialnoje razvitije rabočego klassa SSSR*.

Práce je výsledkem dlouholetého badatelského úsilí pracovníků *Institutu mezinárodního dělnického hnutí Akademie věd SSSR*. Některé předběžné závěry, k nimž autoři dospěli, již byly publikovány⁽²⁾ a připomínky, které se v této souvislosti vyskytly, jsou již do recenzované knihy zapracovány. V rámci širokého tématu, jímž je sociální rozvoj dělnické třídy, je práce zaměřena především na ty jeho aspekty, kterým bylo dosud v sovětské odborné literatuře věnováno nejméně pozornosti (kvantitativní růst dělnické třídy, dynamika jejích sociálních a demografických charakteristik, dynamika kvalifikační a vzdělanostní úrovně a rozvoj životního způsobu). Hlavní pozornost je pak věnována procesům, k nimž došlo v šedesátých letech a v první polovině let sedmdesátých. Pro jejich hlubší pochopení jsou zde rovněž charakterizovány hlavní etapy rozvoje dělnické třídy v předešlých desetiletích.

Úvahy a závěry se opírají o bohatý empirický materiál, jehož zdrojem je široký okruh statistických publikací a výsledky celé řady konkrétních výzkumů. Statistické údaje, které autoři považují za základní pro pochopení procesů rozvoje dělnické třídy, jsou shrnuty do zvláštní tabulkové přílohy.

Kniha je formálně rozdělena do tří částí, které jsou věnovány následujícím tematickým okruhům:

- I. Sociální a demografické aspekty kvantitativního růstu dělnické třídy
- II. Zvyšování kvalifikační a vzdělanostní úrovně dělnické třídy. Dynamika profesního složení.

(1) Uveďme například Wesolowski, W. — Rutkevič, M. N.: *Problemy razvitija socialnoj struktury v Sovětskom sojuze i v Poľše*. Moskva 1976; Mikulskij, K. I.: *Klassovaja struktura obščestva v stranach socializma*. Moskva 1976; *Socialnoje razvitije rabočego klassa v socialističeskich stranach*. (Sborník) Moskva 1978; Andorka, R. — Zagórski, K.: *Ruchlivość społeczno-zawodowa na Węgrzech i w Polsce*. Warszawa 1978.

(2) *Voprosy filosofii* 1969, No. 7; 1972, No. 2; *Rabočij klass i sovremennyyj mir*, 1973, No. 2, 3, 6; 1976, No. 2; L. A. Gordon — E. V. Klopov: *Socialnoje razvitije rabočego klassa SSSR*. Moskva 1974; *Socialno-ekonomičeskije problemy istorii razvitogo socializma v SSSR*. (Sborník, stať E. V. Klopova) Moskva 1975; L. A. Gordon — E. V. Klopov — L. A. Onikov: *Čerty socialističeskogo obraza žizni: byt gorodskich rabočich včera, segodnja, zavtra*. Moskva 1977.

III. Zvyšování životní úrovně a kvality způsobu života („bytu“)(3) pracujících.

V první části jsou rozebírány sociálně třídní, demografické a územní pohyby, k nimž docházelo v sovětské společnosti od počátku jejího budování, se zvláštním zřetelem k poslednímu desetiletí. Uvedené procesy jsou zkoumány především z hlediska utváření sociálně demografické struktury dělnické třídy. Dělnická třída je zkoumána jako společenská třída přijímající do svých řad příslušníky ostatních společenských skupin, jako sebereprodukcující se společenská třída a jako reprodukční základna některých společenských skupin (především technické inteligence).

Autoři docházejí k závěru, že ve vývoji dělnické třídy se zcela zřetelně projevuje všeobecná tendence ke zvyšování absolutního i relativního počtu těch jejích příslušníků, jejichž původ je dělnický. „Dělnická třída se v současném období v zásadě skládá z lidí, kteří jsou zapojeni ve výrobním procesu i několik desetiletí a navíc je stále častěji doplňována z dělnického prostředí. Znamená to tedy, že údaje o početním růstu dělnické třídy nyní daleko přesněji a adekvátněji odrážejí proces neustálého zesilování vlivu této třídy na všechny stránky našeho života. Je to především proto, že v sociálním složení dělnické třídy lze pozorovat daleko větší stejnorodost než kdykoliv dříve. Není proto třeba vydávat tolik tvůrčí energie na adaptaci nových příslušníků a lze daleko více této energie vydávat na bezprostřední tvorbu materiálních a duchovních hodnot, na prohlubování a upevňování vymožeností socialismu a na vytváření podmínek pro přechod ke komunismu.“ (s. 28). Do budoucnosti autoři předpokládají, že další rozvoj dělnické třídy v SSSR se bude uskutečňovat spíše v oblasti kvality než v dalším zvyšování její početnosti.

Druhá část je věnována vzájemnému vztahu kvalifikační struktury a dynamiky profesního složení dělnické třídy. Tato část práce je pozoruhodná především z hlediska metody přístupu k empirickému materiálu. Je příkladem detailní a mnohostranné analýzy dat různé povahy a původu, která jsou v rámci dané problematiky k dispozici. Východiskem rozboru jsou údaje sestavené na základě tarifně kvalifikačních katalogů, jejichž prostřednictvím jsou srovnávána odvětví národního hospodářství a jednotlivá odvětví průmyslu. Podrobnější informace je pak dosaženo porovnáním uvažovaných ukazatelů v jednotlivých profesích respektive skupinách profesí. Pro názornější představu o přístupu k problému a použitých metodách analýzy se podrobněji zmíníme o kapitole věnované problematice pohybu dělnických kádru mezi jednotlivými profesemi či skupinami profesí.

Východiskem úvah jsou zde údaje o věkové struktuře pracovníků zabývajících se převážně fyzickou prací, které byly shromážděny v rámci sčítání lidu v roce 1970. Na základě sekundární analýzy tohoto materiálu vymezili autoři celkem 13 typů profesí lišících se věkovou strukturou, které lze shrnout do čtyř základních skupin. 1. profese s převahou mládeže, 2. profese, jejichž věková struktura se výrazně neliší od průměrných věkových charakteristik pracovníků zabývajících se převážně fyzickou prací, 3. profese s převahou dělníků středního věku(4) a 4. profese s převahou starších dělníků. Na základě analýzy takto vymezených typů profesí a při využití dalších údajů některých empirických výzkumů formulovali autoři schéma, podle něhož se vyvíjí profesní struktura dělnické třídy. Mechanismus tohoto vývoje si „lze představit takto: nejintenzivnější je pohyb mezi profesemi v nejmladších vrstvách dělnické třídy, a to především ve skupinách profesí, které vykazují nízkou složitost práce. Značně menší je tento pohyb ve starších věkových skupinách a v profesích, které jsou spojeny s tvůrčí prací, kde převládají zvýšené nároky na úroveň profesní přípravy a všeobecnou úroveň dělníků.“ (s. 94)

Přesuny dělníků mezi profesemi mají kromě negativních rysů, jako je například nefunkční fluktuace pracovních sil, i své kladné stránky. Především umožňují formovat takovou strukturu dělnických profesí, která ve větší či menší míře odpovídá potřebám společenské výroby vznikajícím v důsledku vědeckotechnického po-

(3) Kategorii „způsobu života (životního způsobu)“ lze v ruštině vyjádřit dvěma pojmy: „byt“ a „obraz žití“. Jejich význam však není totožný. V pracích L. A. Gordona a E. V. Klopova se pojem „byt“ vztahuje k mimopracovním aspektům života, zatímco „obraz žití“ je zpravidla používán pro označení celého komplexu životních činností. Blíže o tom viz L. A. Gordon — E. V. Klopov: *Člověk po práci* Praha. Svoboda 1975, s. 15–20.

(4) Skupiny profesí 2. a 3. se vyznačují vysokým podílem dělníků středního věku. Skupina 3. se liší od skupiny 2. nízkými podíly starších a mladších dělníků.

kroku. Neméně důležitý je i sociální aspekt tohoto procesu, neboť je jednou z cest, jíž člověk hledá a nalézá své místo v životě a společnosti. „Nelze ponechat stranou sociální a ekonomický význam takových jevů, jako je pohyb z jedné profese do druhé, z výroby, kde práce po obsahové stránce vzdělanou mládež neuspokojuje, na pracovní místa, která zaručují dostatečně vysokou úroveň tvůrčí práce (...). Ještě většího významu nabývají tyto procesy v období vědeckotechnické revoluce, kdy zvyšování kvalifikace v rámci profese a přechody dělníků do nových skupin profesí, odpovídajících novým podmínkám a novým potřebám výroby, se stávají objektivním předpokladem sociálně ekonomického rozvoje socialistické společnosti a opakované zvyšování profesionální úrovně a vzdělanosti dělníků se stává obecnou zákonitostí jejich pracovní „kariéry“.“ Na základě uvedených zjištění dospívají autoři k závěru, že důležitým úkolem, před nímž sovětská společnost v současné etapě svého rozvoje stojí, je „zvýšení plánovitosti procesů pohybu dělnických kádřů a zvýšení úrovně jejich řízení.“ (s. 100–101)

Třetí a poslední část práce je věnována problematice životní úrovně a způsobu života (bytu). Autoři kladou důraz na vzájemnou souvislost obou oblastí a podtrhují složitost vztahů mezi nimi. Zdůrazňují, že charakter způsobu života není závislý pouze na výši životní úrovně v úzkém významu tohoto pojmu, ale na celém systému životních podmínek. Významnou roli zde hraje celková ideově hodnotová atmosféra sovětské společnosti, která je určována politicko-výchovnou činností komunistické strany.

Z hlediska povahy výchozí datové báze, jejího zpracování a dalších metod použitých při interpretaci je tato část práce pojata celkem tradičně a na rozdíl od předešlých oddílů zde nenalézáme zásadně nový přístup. Jedna z kapitol této části práce je věnována základním změnám v životní úrovni, k nimž docházelo v průběhu budování sovětské společnosti a které jsou zvláště výrazné v posledních desetiletích. Text je dokumentován obvyklými ukazateli, jako je růst reálných příjmů, spotřeba základních potravin na jednoho obyvatele, struktura rodinných výdajů apod. Další kapitoly jsou věnovány růstu mezd a jejich postupnému vyrovnávání mezi jednotlivými skupinami dělníků a ostatních zaměstnanců, zdokonalování sociálního a důchodového zabezpečení, zkracování pracovní doby a problematice využívání volného času.

Závěrečné úvahy o dalších úkolech, před jejichž řešením sovětská společnost dosud stojí, vyúsťují ve zjištění, že „přeměna práce a způsob života v činnosti odrážející harmonický a všestranný rozvoj osobnosti je zatím pouze tendencí a nikoli potvrzenou skutečností. Je to však tendence, která určuje hlavní perspektivu rozvoje socialistického životního způsobu“ (s. 219).

* * *

Recenzovaná práce je nová svým přístupem k empirickému materiálu, a to především snahou autorů překonat parciální charakter ukazatelů používaných ve statistikách i v některých úzce zaměřených výzkumech. O propojení statistických údajů s údaji konkrétního empirického výzkumu se členové autorského kolektivu L. A. Gordon a E. V. Klopov pokusili již ve své práci *Člověk po práci*. (5) Materiál získaný výběrovým šetřením zaměřeným na oblast životních podmínek a využití volného času v dělnických rodinách zde byl rozšířen a doplněn statistickými údaji. Jako efektivnější, nesporně však náročnější, se jeví postup, který byl zvolen v předkládané práci — od globálních údajů ke konkrétnějším. Touto konfrontací statistických a výzkumných materiálů se do značné míry podařilo postihnout mnohotvárnost a hlubší souvislosti dlouhodobých procesů sociálního rozvoje dělnické třídy v SSSR. Členění práce do tří částí odpovídajících základním tematickým okruhům je ovšem nadále poplatné tradiční struktuře statistických a sociologických publikací (sociálně demografická struktura; vzdělání a kvalifikace; životní úroveň a způsob života). Přestože autoři zdůrazňují vzájemné sepětí uvedených oblastí, vedlo formální rozdělení práce do tří samostatných celků k více či méně nezávislému zpracování každého z nich. Zvolený postup je však nutným krokem v postupu směrem k empiricky podložené teoretické syntéze překračující dosavadní roztržičnost poznání a umožňující vymezit určující podmínky sociálního rozvoje dělnické třídy. Předmětem další etapy práce na tomto poli zkoumání by zřejmě mělo být postupné pokrývání dosud existujících datových mezer a především hledání cest hlubšího pro-

pojení různých okruhů dat na základě spíše problémového než tematického členění zkoumané problematiky.

Práci *Socialnoje razvitije rabočego klassa v SSSR* je třeba hodnotit především z hlediska metodologického — jako příklad promyšlené kvalitativní analýzy empirického materiálu poskytující sociologický pohled na problémy rozvoje dělnické třídy. V tomto smyslu význam práce překračuje hranice země svého vzniku, neboť kromě bohaté empirické evidence o životě sovětské dělnické třídy přináší mnoho stimulů pro zaměření badatelské činnosti v ostatních socialistických zemích. Materiály takového povahy lze považovat za solidní základ srovnávacího výzkumu, který umožňuje formulovat obecné a přitom empiricky dokumentované závěry.

Jadwiga Śanderová

Francis Stuart Chapin, Jr.: Human Activity Patterns in the City. Things People Do in Time and in Space (Vzorce činností lidí ve městě. Co dělají lidé v čase a prostoru)

New York, John Wiley and Sons 1974, 272 s.

Kniha F. Stuarta Chapina mladšího je věnována městskému způsobu života. Zabývá se tím, jakými činnostmi lidé řeší své problémy a jaké role přitom zaujmají. Základním nástrojem analýzy je přitom studium činnosti v jejich časoprostorovém rámci.

F. Stuart Chapin mladší je uznávaným sociologem města, který problémy městského způsobu života řeší v souvislosti s problematikou městského a regionálního plánování. Těto problematiky jsou též věnovány jeho nejdůležitější práce, například *Urban Growth Dynamics* (Dynamika růstu města), *Urban Land Use Planning* (Plánování využití půdy ve městě), *Across the City Line* (Za hranicemi města) a poslední kniha *Blackways in the Inner City* (Chmurné vyhlídky vnitřního města).

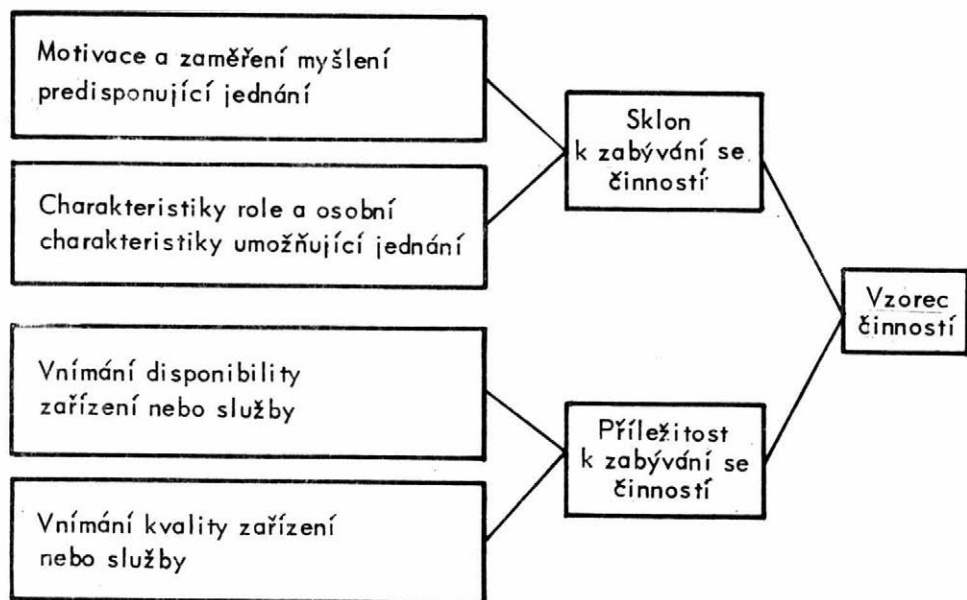
Recenzovaná publikace se problematikou městského způsobu života a jeho modelováním nezabývá v celé jeho šíři. Je shrnutím teoretických, metodologických i meritorních výsledků několika empirických výzkumů realizovaných především ve washingtonské metropolitní oblasti v roce 1968. Problematika městského způsobu života není proto řešena ve všech nezbytných historických, kulturních a především třídních souvislostech, ale zúženě, s akcentem na užití prostoru a času, přičemž analýza v podstatě nepřekračuje rámec behavioristické metodologie.

Východiskem je zcela jednoznačně a neproblémově jedinec se svými zájmy, motivy k jednání i individuálními dispozicemi, zatímco subjekty způsobu života vyššího řádu — třídy, politické strany, společenské instituce i různá poloformální společenství — jsou opomíjeny nebo je jejich činnost (zejména pokud jde o instituce) redukována na pouhou podmínku činnosti jednotlivců. Chapin sice pokládá za nezbytné zkoumat prostřednictvím individuálního chování i instituce vyššího řádu, například rodinu, gang, církev, avšak pro „pochopení aktivity těchto segmentů metropolitní komunity je nezbytné odvodit vzorce jejich chování z chování jednotlivců“ (s. 11). Autor v podstatě redukuje třídy, vrstvy, instituce a organizace na statistické agregáty jedinců, přičemž řada důležitých problémů, například zájmy a hodnoty ztělesňované třídami, skupinami i institucemi (ovlivňující chování jednotlivců), zůstává zcela na pomezí badatelského zájmu. Koncepce výzkumu je ovlivněna spíše psychologickou a sociálně psychologickou literaturou než ekonomickými a obecně sociologickými teoriemi.

Toto zúžení pojetí utváření způsobu života obyvatel ve velkých městech je zřetelněji patrné z paradigmatu kauzálního ovlivnění vzorců činností, tak jak je autor uvádí na s. 33 své knihy (viz obr. 1).

Chapinova publikace dokumentuje pozvolný přechod od staršího pojetí chování v behaviorálně orientované sociální psychologii (G. H. Mead) k novějšímu skinnerovskému pojetí, konceptualizujícímu akt chování prostřednictvím „operačního podmiňování“. Jestliže ve starší sociálně psychologické škole představuje prostředí jen příležitost pro akt vlastního chování, ale nevyvolává jej, ve Skinnerově interpretaci je doceněna i podmíněnost chování stimulačními vlivy prostředí, které má, řečeno poněkud jinou terminologií, socializační vliv. V tomto pojetí, jak zdůraznily již studie Hägerstranda, je možné popsat strukturu aktivit daleko spíše v termínech přinucení než svobodné volby.

Obr. 1 Paradigma vzorce činnosti

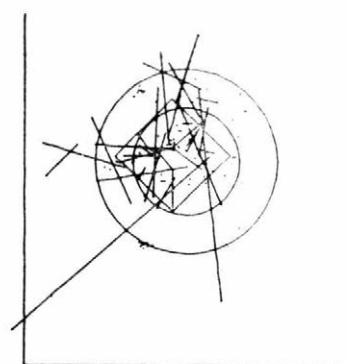


Vliv behaviorismu je patrný i v pojetí času. Pod vlivem řady teoretických studií rozlišuje Chapin vnitřní, „subjektivní“ čas prožitku a „objektivní“ čas, odvozený z kontextu sociokulturního prostředí. Každý moment lidské činnosti (tzv. akt) chápe jako produkt předcházejícího životního procesu, který je ovlivňován i na něj navazujícím činnostním aktem. Ve vlastním výzkumu má však kategorie času jen ryze účelovou funkci: množství času věnované určité činnosti je pokládáno za relativní ocenění významu této činnosti pro jedince a za jednu z koordinát umožňující popis chování jedince v městských podmínkách.

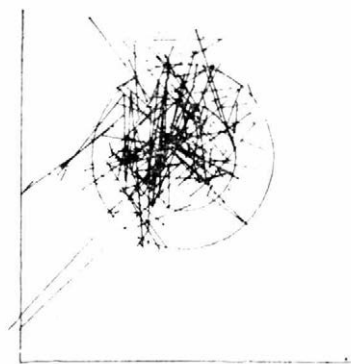
V tomto směru také Chapin využívá některé podněty ze starších výzkumů rodinných účtů, spotřebního a dopravního chování i studie o volném čase. Závěr z původních Engelových studií, že „rodinný rozpočet nereprezentuje jen ekonomickou situaci, ale v jistém slova smyslu i informaci o ekonomických aktivitách, z nichž může být odvozen pozorovatelný vzorec chování i motivace těchto aktivit“⁽¹⁾ dostává v jeho výzkumech novou dimenzi a je východiskem hledání nových, náročnějších metodologických nástrojů. Ideová východiska pluralistického behaviorismu jsou tak transformována do metodologické roviny, zatímco teoretický koncept výzkumu zůstává přes určitou snahu nerozvinutý.

Základní pojem celé práce, „vzorec činnosti“ (jehož idea je odvozena zřejmě ze Znanieckého konceptu jednání), je definován především operacionálně, dobou trvání, časem zahájení činnosti v určitém prostoru, tedy tak jako je tomu v metodologii časových rozpočtů obecně. Odráží především tendenci lidí chovat se v obdobné situaci obdobným způsobem (s. 37). Statický, zprůměrovaný statistický průřez, označovaný jako archetyp (viz. s. 22), by měl být postupně nahrazen dynamickým pohledem, koncentrovaným na typické sekvence střídání aktivit v průběhu dne, týdne nebo delších časových jednotek. Celý tento problém však zatím zůstává na úrovni metodologického impulsu, neboť americká sociologie zatím nedisponuje opakovanými srovnatelnými výzkumy. Pro řešení tohoto problému, který si ostatně klade i naše sociologie, však nebyly zatím využity ani některé možnosti analýzy dat založené na aplikaci nehomogenních markovských procesů, přestože to charakter dat poměrně dobře umožňuje.

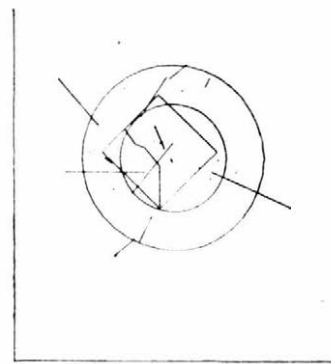
(1) Chapin, F. S.: Studie o časovém rozpočtu a plánování města. Sociologie města a bydlení 1968, č. 8.



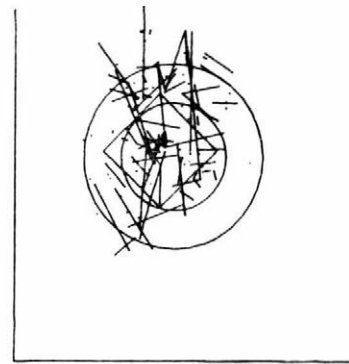
černoši



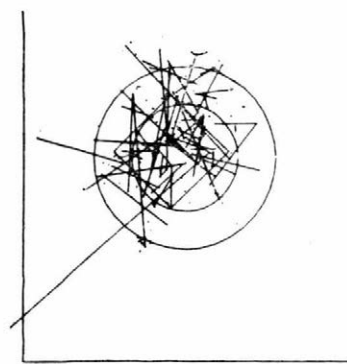
běloši



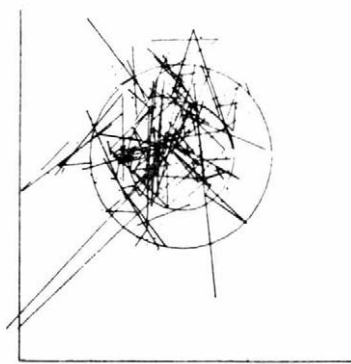
černoši



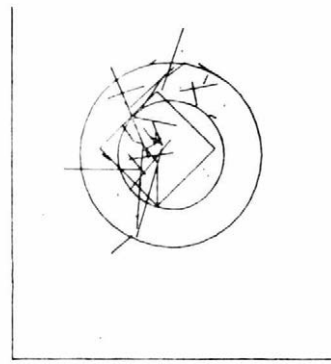
běloši



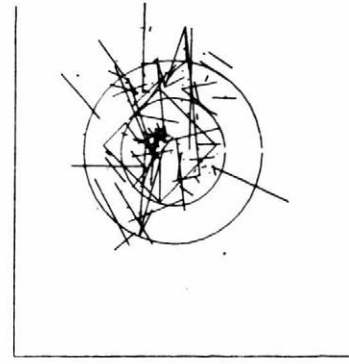
osoby s nízkými příjmy



osoby s vyššími příjmy



osoby s nízkými příjmy



osoby s vyššími příjmy

Graf vzorců spojníc mezi bydlištěm a cílem společenských kontaktů podle rasové příslušnosti a úrovně příjmu - Washington 1968

Graf vzorců spojníc mezi bydlištěm a místem rekreačně zábavných činností podle rasové příslušnosti a úrovně příjmu - Washington 1968

Pozn.: Body značí místa bydliště, když byly činnosti realizovány doma; poloměr vnitřního kruhu je 7 mil, poloměr vnějšího kruhu je 12 mil od Washingtonova památníku.

Je přirozené, že na rozdíl od běžné metodiky časových rozpočtů je v Chapinových výzkumech, nepochybně pod vlivem spjatosti s urbanistickým plánováním, doceněn význam prostředí, v němž se aktivita realizuje. Jedinec je důsledně sledován v jednotném časoprostoru, přičemž význam prostorové lokace je rovnocenný časové charakteristice. To se promítá i do prezentace výsledků, v nichž vedle tabulek jsou využity i možnosti grafického průmětu aktivit do schématu města. Jak ukazuje obrázek 2, jednotlivé sociální skupiny se ve washingtonské metropolitní oblasti významně liší jak intenzitou výkonu jednotlivých činností, tak využíváním městského regionu a lokací jednotlivých aktivit do určitých částí města.

Význam těchto výzkumů pro plánování města i činnost obchodních či dalších institucí je nepochybný a na první pohled zřejmý. Prostorový aspekt struktury aktivit má však značný význam i pro pochopení zvláštností způsobu života jednotlivých sociálních skupin městského obyvatelstva. Takové důležité aspekty způsobu života, jakými jsou například vázanost na lokalitu, sociálně prostorová uzavřenost nebo otevřenost (tak důležitá pro USA s jeho složitou sociální geografii), lze prostřednictvím jinak uspořádaných dat či dotazů jen obtížně zjišťovat. Ostatně i v naší společnosti využívají různé sociální skupiny městského regionu velmi diferencovaným způsobem. Například mladší a vzdělanější skupiny obyvatelstva častěji navštěvují i centrum, i když bydlí a pracují na okraji města apod. Význam prostorového aspektu nabývá však na významu ještě z jednoho hlediska. Při zkoumání způsobu života nelze abstrahovat od kvality prostředí, v němž jsou aktivity lokalizovány, neboť diferencovaná městská prostředí významně spoluutvářejí funkce i význam aktivity pro jednotlivce i kulturní formu uspokojování lidských potřeb. Městské prostředí a charakter městské lokality nejsou proto pouhou podmínkou lidského života, ale i jedním z podstatných určení kvalitativních aspektů způsobu života. Z hlediska způsobu života v USA totiž vůbec není hostejné, zda se lidé rekreují ve špinavém, nebezpečném a demoralizujícím prostředí parku v slumové oblasti, nebo naopak v kvalitním prostředí stimulačním vývoj osobnosti, kvalitu relaxace a rozšiřujícím spektrum sociálních zkušeností ve směru posilujícím integraci jedince do společnosti. Tyto úvahy ovšem přesahují vlastní předmět Chapinovy studie, která si podobné problémy v podstatě neklade.

Hlavní teoretický problém konceptu „vzorců činností“ spočívá především ve faktickém ztotožnění „vzorců činností“ se způsobem života městského obyvatelstva. Pojem způsobu života je tak zcela jednoznačně posunut do roviny deskriptivního pojmu a zbaven řady svých podstatných sociálních určení.

Z pojmu „činnosti“ a „způsob života“ se zejména systematicky vytrácí moment zapojení do systému společenských vztahů (či určitých typů produkce i směny) i druhý aspekt tohoto problému – moment reprodukce sítě společenských vztahů prostřednictvím aktivit. Pojetí vzorců života jako internalizovaných systémů chování ovlivňujících čas věnovaný různým aktivitám a jejich lokaci do městského teritoria je sice nepochybně důležitým aspektem způsobu života, vytváří však poněkud zplošťující interpretaci života jako distribuce času a peněz (či jiných zdrojů), aniž jsou uvažovány sociální důsledky v oblasti rozvoje jedince i společnosti.

Přes tyto výhrady ke konceptuálním východiskům výzkumu je však třeba zdůraznit, že studium vzorců činností představuje dosti citlivý nástroj analýzy společenských procesů, schopný odhalit i řadu příkrých či jemnějších třídních nerovností a bariér typických pro způsob života v kapitalistické společnosti, a to přesto, že (z pochopitelných důvodů) nepracuje s marxistickým konceptem třídní struktury. Rovněž využití v oblasti plánování na mezostrukturální úrovni je užitečné, přičemž především pro aplikovanou sociologii města a urbanismu představuje tento směr analýzy sociálních procesů možnost vstoupit se sociálně relevantními ukazateli do simulačních modelů prostorové dynamiky města.

Chapinova kniha je strukturována poměrně tradičně. První část rekapituluje názory na výzkum činností v městském regionu, druhá je orientována na výklad konceptuálního schématu (jehož podstatné rysy jsme již uvedli) a třetí je věnována metodologickým problémům. Závěrečné tři kapitoly podávají podrobný výklad výsledků řady výzkumů. Kniha je doplněna výzkumnými instrumenty a popisem výběru respondentů.

Je zajímavé, že pod vlivem mezinárodních výzkumů časových rozpočtů je v publikaci prolomena tradiční anglosaská orientace americké sociologie a jsou připomínány a citovány nejen práce západoevropské, ale i sovětské (zejména díla Strumilina a Pruděnského) a přirozeně řada článků A. Szalaije.

Vzhledem k tomu, že závěrečné tři kapitoly mají význam pouze pro odborníky a úzce orientované specialisty, omezíme se na konstatování, že vzorce činností jsou ve sledovaných metropolitních územích výrazně třídně (v marxistickém slova smyslu), majetkově, vzdělanostně, rasově a demograficky specifikovány a diferencovány, přičemž i prizmatem vzorců činností se hranice mezi třídami, rasovými a tzv. statusovými skupinami jeví jako ostře vyhraněné a segregované.

Rozdíly mezi sociálními skupinami a bělošskou a černošskou populací jsou ve městě neobyčejně výrazné, a to přesto, že obyvatelé Washingtonské metropolitní oblasti jsou co do množství i rozmanitosti využívání volného času obecně nad průměrem Spojených států. Chapinovy údaje tak naznačují, že ani v podmínkách vysoce rozvinuté kapitalistické společnosti se volný čas nestal strategickým faktorem působícím intenzívně ve směru sociální homogenizace a vytváření jednotného stylu života, tak jak jsou o tom přesvědčeni někteří buržoazní teoretikové postindustriální společnosti.

Z hlediska marxisticky orientovaného sociologa (pro něhož jsou teoretická východiska samozřejmě nepřijatelná) jsou zajímavější metodologické aspekty studie. Výzkumný tým experimentoval nejenom s klasickou verzí časových rozpočtů, ale i s řadou netradičně koncipovaných metod sběru sociologické informace: například se zjišťováním místa a typu aktivity v určitých časových bodech dne prostřednictvím spojení s respondentem krátkovlnnou vysílačkou, se zúčastněným pozorováním, s dotazy usilujícími o postižení motivů a plánování určitých činností, kazuistickými studiemi. Není bez zajímavosti, že většina těchto inovací vyvolala v terénu řadu problémů (zejména pokud jde o zjišťování motivačních otázek) i značné prodloužení doby věnované dotazování. Obecnější platnost zde zřejmě mají zjištění dokazující, že náročnější formy výzkumu se obtížněji realizují u osob s nižší úrovní vzdělání, u negramotných a u osob značně vzdálených kulturnímu jádru populace. Ostatně ani vztah mezi fyzikálním časem, měřeným pomocí hodinových a minutových údajů, a strukturací aktivit nemá pro všechny sociální a demografické skupiny stejnou podobu. V některých skupinách převládá strukturace dne odvozená od stabilně zafixovaných činností (oběd, začátek a konec práce, večere) a k těmto bodům jsou vztahovány údaje o ostatních aktivitách, zatímco opačný případ, předpokládající výraznější plánování rytmu dne, je typičtější pro vzdělanější a bělošskou populaci.

Z metodologických poznatků Chapinova týmu mají značný význam především dvě skutečnosti. Je to jednak zjištění, že metoda tzv. následného interview, zacíleného na rekonstrukci uplynulého dne (popřípadě uplynulé soboty a neděle), poskytuje pro praxi urbanistického plánování (a zřejmě i pro postižení způsobu života) neméně použitelné poznatky jako klasická metoda časových rozpočtů (deníkový záznam), a to při podstatně nižších časových a ekonomických nákladech. Druhým přínosem je rozpracování značně originálního nástroje pro výzkum aspirací v oblasti mimopracovní doby a volného času. Jeho základní podoba (v předběžné verzi) byla již u nás publikována(1) a bylo by zřejmě užitečné přizpůsobit tento instrument našim podmínkám a využít jej ve výzkumné praxi.

*Jiří Linhart
Jiří Voženílek*

Komplexní výzkum odvětvové struktury a funkcí československé tělovýchovy

Oddělení komplexního modelování podniku Sportpropag. Praha, zpracovalo v letech 1978–79 koncepci a projekt dlouhodobého výzkumného úkolu, zařazeného do resortního plánu pod názvem *Komplexní výzkum odvětvové struktury a funkcí československé tělovýchovy*. V jeho rámci provádí od podzimu roku 1979 sérii empirických šetření.

Při koncipování úkolu vycházelo oddělení ze svého základního cíle, jímž je vypracování komplexního modelu tělovýchovné organizace a jeho uplatnění v plánovací praxi ČSTV, a rovněž ze svých předcházejících prací v oblasti sociologického zkoumání tělesné kultury. Oddělení se ve spolupráci s *Kabinetem organizace a řízení ČSTV* podílelo na výzkumu veřejného mínění o tělovýchově provedeném Kabinetem pro výzkum veřejného mínění při FSÚ v r. 1973, o rok později spolupracovalo na výzkumu členské základny ČSTV a výsledky obou šetření shrnulo ve studii *Tělovýchovné aktivity obyvatelstva ČSSR*.

Zkušenosti z obou výzkumných akcí přivedly pracovníky oddělení komplexního modelování k závěru, že další zjišťování postojů veřejnosti k tělovýchově a některých stránek tělovýchovné fakticity přinese patrně jen omezené výsledky, pokud nebude zasazeno do podstatně širšího rámce, než je u nás dosud obvyklé. Převažující část badatelských akcí v oblasti tělovýchovy tvoří totiž řešení vzájemně izolovaných, dílčích a obvykle jednooborových úkolů. Tělesná kultura však představuje do té míry složitý systém, že podobný postup považujeme za málo přiměřený její povaze. Máme za to, že je účelné pokusit se o širší záběr, který by integroval všechny stěžejní společenské disciplíny, jež mohou podstatně přispět k poznání tělovýchovy, a neopomenul ani nejzákladnější obory přírodovědní.

Za klíčovou otázku takového pokusu pokládáme volbu základního zorného úhlu, z něhož se na tělesnou kulturu pohlíží. Domníváme se, že je nutno volit jej tak, aby umožnil obsáhnout tělovýchovu ve všech jejích podstatných vazbách a souvislostech, tedy jako relativně samostatný biologicko-spoolečenský komplex. Sociologie tělesné kultury, podobně jako kterákoliv jiná společenská nebo přírodní věda, zkoumá pouze jeho určité stránky a nutně abstrahuje od jiných. V souboru disciplín, které se uplatní při výzkumu tělovýchovy, ji proto nelze opomenout, právě tak jako neopomíjíme teorii tělesné kultury, fyziologii, estetiku, psychologii, sociální psychologii, ekonomii, historii a teorii řízení a organizace. Máme-li se zároveň vyhnout nebezpečí, že se naše práce rozpadne na soubor jednotlivých společenskovědních a přírodovědních šetření, volně vzájemně přiřazených a spojených jen objektem zkoumání, musíme je organizovat kolem vědního oboru zabezpečujícího vnitřní jednotu mnohooborového výzkumu. Pro nás jím je marxisticko-leninská teorie kultury.

Vlastním těžištěm analýzy pak je rozbor systému tělovýchovných činností, jejich vertikální a horizontální struktury a jejich funkcí. Klademe si tedy za cíl rozbor odvětví pojímaných primárně — ani zdaleka ne ovšem výhradně — jako soubor aktivit kulturně jednotných, avšak členěných od forem vrcholových až po formy masové. Zároveň chceme zkoumat funkce takto strukturovaných činností, protože jsme přesvědčeni, že existence obecných funkcí tělovýchovy nezbavuje vědecké pracovníky činné v této sféře nezbytnosti zamýšlet se nad specifičností funkcí (včetně disfunkcí) konkrétních tělovýchovných mikrosystémů.

Takto pojatý výzkum lze ovšem realizovat jen za předpokladu určitých redukcí. První z nich se týká horizontální struktury tělovýchovných činností. Na základě typologické procedury, v níž bylo použito soustavy několika desítek kritérií, jsme pro vlastní šetření vybrali deset tělovýchovných odvětví, zvolených tak, aby ve svém souhrnu reprezentovala celek tělesné kultury, její rozmanitosti a šíři. Jsou to odbíjená, kopaná, lyžování, turistika, základní a rekreační tělovýchova, krasobruslení, zápas, badminton, jachting a kuželky. Druhá redukce se vztahuje k vertikální struktuře tělovýchovných činností. Soustřeďujeme se v prvé řadě na výkonnostní a masové formy, tedy na činnost organizovanou v ČSTV, a o ostatních formách — od školní tělovýchovy až po zdravotní — shromažďujeme pouze podstatné informace.

Naproti tomu uplatňujeme nejrozličnější metody, techniky a procedury, přičemž klademe důraz na kombinaci kvantitativních a kvalitativních postupů. Výzkum probíhá jako sled deseti kroků, v jejichž průběhu jsou šetřena jednotlivá odvětví. V každém kroku se provádí dotazníkové šetření souboru 400 náhodně vybraných aktivních příslušníků tělovýchovného svazu, které má kvantitativně postihnout údaje, postoje a vztahy zjištěitelné na základě výpovědí respondentů. Část výběrového souboru (50 osob) se podrobuje doplňujícímu šetření, jež zahrnuje zjišťování základních somatických a fyziologických charakteristik, zdravotního stavu, objektivního i subjektivního stavu fyzické zdatnosti, tělocvičnou, zdravotní a rodinnou anamnézu, dále psychologické vyšetření (struktura osobnosti) a zjišťování obecných estetických předpokladů. Doplňujícím šetřením se má pro menší okruh respondentů (v souhrnu však běží o 500 osob) získat komplexní obraz o vazbách tělocvičných aktivit na různé druhy nezávisle i závisle proměnných. Takové šetření umožní prostřednictvím osoby respondenta propojit do jednotného celku údaje tak odlišných oborů, jako je fyziologie, estetika, sociologie, teorie tělesné kultury nebo psychologie, tj. údaje, které se obvykle v nejlepším případě kladou vedle sebe.

Souběžně s dotazníkovým a doplňujícím šetřením probíhají kvalitativní sondy orientované na tělovýchovné činnosti organizované uvnitř ČSTV i mimo něj. Měli bychom v nich nejrozličnějšími prostředky — studiem literatury, dokumentů, sekundární analýzou už provedených výzkumů, pozorováním, řízenými rozhovory se znalci i účastníky tělovýchovných forem, které nezahrnujeme do základního šetření, ekonomickým rozбором i analýzou řízení a organizace — postihnout jevy souhrnné a kvalitativní povahy a doplnit tak poznatky získané předchozími postupy. Jedna ze sond má historiografický ráz a jejím úkolem je zachytit v základních obrysech dynamiku vývoje odvětvové struktury tělovýchovných aktivit a jejich funkcí.

Zvláštní místo v souboru badatelských prostředků zaujímá jednorázový výzkum veřejného mínění o tělovýchově, připravovaný Ústředním výborem ČSTV ve spolupráci s Ústavem pro výzkum veřejného mínění na rok 1980. Má kvalitativně postihnout verbálně zprůzkumovatelné údaje o tělocvičných a tělovýchovných aktivitách všeho druhu i o případné pasivitě obyvatelstva ČSSR staršího 15 let a o jeho postojích ke zkoumané problematice.

Výzkumný tým, jehož členy jsou pracovníci předních pražských tělovýchovných ústavů a který se opírá o spolupráci s tělovýchovnými praktiky, řídí s. Vl. Kožíšek, CSc., vedoucí vědeckometodického oddělení ÚV ČSTV. Pracovníci týmu si kladou za úkol dospět k hlubšímu, komplexnějšímu a konkrétnějšímu poznání odvětvové struktury a funkcí československé tělovýchovy, aby mohli vytvářet náměty na úrovni odvětví i celé tělovýchovy směřující k efektivnímu využití potencií skrytých v odvětvové struktuře i k racionálnímu zvládnutí, koordinaci a řízení dynamického pohybu této struktury.

Eva Ryšlinková

Mezinárodní sympozium o řízení a plánování sociálních procesů ve městech

Ve dnech 21. až 25. 10. 1979 se konalo ve Výmaru (NDR) 5. mezinárodní sympozium pracovní skupiny *Sociální plánování a prognózování*, která pracuje v rámci spolupráce akademií věd socialistických zemí v problémové skupině *Evoluce sociální struktury — sociální plánování a prognózování*. Na programu byly otázky řízení a plánování sociálních procesů města a jeho rozvoje, jak bylo dohodnuto již na předchozím setkání ve Varně v roce 1978.

Organizátory byly Ústřední institut řízení socialistického hospodářství při ÚV SED NDR a Ústav sociologie Akademie společenských věd při ÚV SED. Symposia se zúčastnilo 25 odborníků z BLR, ČSSR, NDR, PLR a SSSR a několik českých hostů.

Téma konference patří mezi aktuální problémy sociálního plánování a prognózování ve všech socialistických zemích, přičemž zejména v NDR došlo v poslední době k jeho oživení v souvislosti s řešením složitých úkolů při výstavbě nových čtvrtí i celých měst i při přestavbě starých historických center. Na aktuálnost problematiky i její historický vývoj v NDR bylo poukázáno hned v úvodním pozdravném vystoupení vedoucího tajemníka okresního výboru SED ve Výmaru s. Standaua, který přednesl zasvěcený sociologický referát, přibližující všem delegá-

tům problematiku města, v němž se snoubí skvělá historická kulturní minulost se současnou velkolepou socialistickou obnovou, rekonstrukcí i novou výstavbou.

V navazujícím vystoupení seznámil R. Veidig, ředitel Institutu sociologie Akademie společenských věd při ÚV SED a předseda Výboru sociologických výzkumů NDR, všechny přítomné s hodnocením práce mezinárodní pracovní skupiny *Sociálního plánování a prognózování*. Podle jeho názoru je práce skupiny velmi progresivní, odpovídá vytyčené koncepci a má i celou řadu závažných vědeckých výstupů sloužících rozvoji konkrétní praxe. Práce skupiny má velký ohlas v celé světové sociologické obci zásluhou publikace *Planning and Forecasting Social Processes* prezentované na světovém sociologickém kongresu.(1)

Hlavní zájem sociologické fronty v NDR se dnes v rámci výstavby rozvinuté socialistické společnosti upírá na problematiku řízení sociálních procesů na úrovni celé společnosti a na sociální problémy teritoriálních pospolitostí. V rámci této problematiky se v poslední době v NDR klade největší důraz na řešení tématu socialistický způsob života a jeho vazby na aspekty teritoriální. Sledována je zejména otázka, jak sociální aktivita pracujících podporuje rozvoj územního celku. Výzkumy probíhají v několika střediscích: Kolektiv pod vedením L. Hummela (Ústřední institut řízení socialistického hospodářství při ÚV SED v Berlíně) se zabývá výzkumy v oblasti rozvoje socialistického kolektivu pracujících ve vazbě na rozvoj sociálních podmínek území. Kolektiv pod vedením G. Assmanna, ředitele Institutu marxisticko-leninské sociologie Humboldtovy univerzity v Berlíně, se zabývá specifickými problémy rozvoje socialistického způsobu života obyvatel Berlína. Na univerzitě v Rostocku jsou řešeny problémy výzkumu sociální aktivity a sociálního klimatu (pod vedením P. Voigta), na univerzitě Karla Marxe v Lipsku se kolektiv katedry sociologie pod vedením A. Kahlové intenzivně zabývá výzkumem socialistického způsobu života obyvatel v nových obytných čtvrtích a na Vysoké škole architektury ve Výmaru se katedra sociologie věnuje zkoumání otázek životního způsobu obyvatel historických center měst a sociální problematiky menších měst v NDR (vedoucí kolektivu F. Staufenbiel).

O poznatcích z těchto výzkumů referovali jednotliví vedoucí tohoto rozsáhlého kolektivu druhý a třetí den konference. Soudruh Veidig nazval proces rozvoje sociálního plánování územních celků současnou konjunkturou sociologie v NDR; nejsou ovšem dosud stanoveny proporce mezi sociologií práce a sociologií zabývající se teritoriální problematikou pracovních skupin. Je třeba zkoumat i roli města ve vztahu k sociální aktivitě obyvatel. Sociologové se musí vyrovnávat s novými metodologickými otázkami jako je například typologie měst, integrální ukazatele sociálního rozvoje apod. V NDR jsou výzkumy sociálního rozvoje měst integrovány ukazatelem, jímž je způsob života obyvatel města.

Vlastní pracovní pořad konference zahájil úvodním referátem koordinátor skupiny F. Kutta (ČSSR) na téma *Teoretické a metodologické otázky plánování sociálního rozvoje teritoriálních celků v socialistické společnosti*, v němž objasnil místo a roli sociologie v komplexním plánování měst, metodologická východiska, předmět, cíle i funkce sociálního plánování územních celků, dále se věnoval problematice sociální efektivity a genezi práce skupiny, jakož i jejím nejbližším úkolům a cílům.

I. I. Čangliová (SSSR) zaměřila svůj příspěvek na *metodologické problémy řízení sociálního rozvoje socialistického města*: Sociální plánování znamená formování nového způsobu myšlení a řešení tří metodologických aspektů – realizaci dialektické jednoty objektu i subjektu řízení; vytvoření integrujících ukazatelů sociálního rozvoje; zvýšení úrovně sociologické vzdělanosti. Sociální ideál rozvoje města představuje rozvoj kolektivismu. Po těchto referátech se v závěru prvního dne rozpráela bohatá diskuse.

Druhý den byl věnován převážně příspěvkům, které připravili němečtí hostitelé. S. Grundmann vystoupil s referátem *Úkoly města v budování rozvinuté socialistické společnosti – sociálně ekonomické zvláštnosti a problém jejich rozvoje*, P. Däler hovořil na téma *sociální aspekty budování měst*, W. Klimek se věnoval *sociálním problémům teritoriální racionalizace* a W. Preller *metodologickým základům a praktickým výsledkům řízení a plánování sociálně ekonomických otáz-*

(1) Práce vyšla v nakladatelství ACADEMIA pod redakcí F. Kutty a redakčního kolektivu v roce 1978.

zek města. Většina německých příspěvků se zabývala problematikou životního způsobu, zejména z aspektu řešení bytové otázky, která je pokládána za prvořadou. Téhož dne přednesli své referáty ještě bulharští soudruzi: I. Mironov, *Pracovní situace a pracovní chování jako objekty řízení a regulování v jednotce osídlení*; I. Dandolova, *Město a způsob života*

Konferenci byla nabídnuta velká řada příspěvků, kolem nichž se rozvinula bohatá diskuse. Proto bylo nutno příspěvky třetího dne časově limitovat. Na programu třetího dne se podíleli i E. Kwiatkowska (PLR) s příspěvkem *Společenské problémy bytové otázky*, J. Novotný (ČSSR) s příspěvkem *Zkušenosti se sociálním plánováním územních celků v ČSSR* a V. A. Jadov (SSSR) s referátem *Město jako celostní sociální systém*.

Další připravená témata neodezněla na konferenci buď pro nedostatek času (například B. Mištal z PLR), nebo pro nepřítomnost referujících, mezi něž patřili například N. I. Alexejev (SSSR), D. Enedi (MLR) a J. Mihalik (ČSSR).

Jednání jako celek potvrdilo rostoucí roli problematiky sociálního plánování měst i rozmanitost přístupů v jednotlivých socialistických zemích. Nutno konstatovat, že některé příspěvky se zaměřily na specifické otázky dílčího charakteru a poněkud se vymykly syntetickému pojetí tématu konference. Shodně bylo konstatováno, že československá strana (včetně předloženého referátu J. Mihalika) nejvýstižněji naplnila téma konference a dala odpověď nejen na teoreticko-metodologické otázky, ale ukázala i jejich praktickou aplikaci. To konečnou potvrдили i neformální diskuse. Delegáti se shodli na tom, že jde o problematiku aktuální a potřebnou, na niž je v každé účastnické zemi třeba soustředit značný intelektuální potenciál a zajistit zejména vytvoření ucelené teoreticko-metodologické koncepce vybudování informační základny a systému sociálních ukazatelů. Témata konference budou vydána ve sborníku v německém jazyce. Příští seminář skupiny se bude konat ve Varšavě v roce 1980 a bude věnován tematice prognózování jako součásti systému plánování sociálních procesů.

Jaroslav Novotný

Celostátní seminář k plánování sociálních stránek rozvoje územních celků

Od počátku sedmdesátých let se pozornost řídicích orgánů a řady vědeckých oborů stále více koncentruje na problematiku plánovitého řízení sociálních procesů. Komplex sociálního plánování na všech úrovních představuje — vzhledem k stále naléhavější společenské objednávce — jedno z významných center výzkumného úsilí společenskovědní fronty, a to nejen v rámci našeho státu. V poslední době jsme proto v obou našich republikách svědky neobyčejného rozmachu prací na teoretické konceptualizaci sociálního plánování i koncentrace úsilí různých vědních oborů na překonání překážek jeho další praktické aplikace.

Hlavní váha dosavadního výzkumného i aplikačního úsilí se v minulých letech soustředila na mikrosféru sociálního plánování, jmenovitě na přípravu a hodnocení komplexních programů péče o pracovníky a plánů sociálního rozvoje podnikových kolektivů. V současné době však prudce vzrůstá zájem o problematiku plánování sociálního rozvoje územních celků. Tento přesun pozornosti je zcela logický a dochází k němu téměř současně ve většině socialistických zemí.

Tematika sociálního rozvoje územních celků se dostává na širší fórum odborných setkání nejen sociologů a ekonomů, nýbrž i právníků, demografů, geografů a urbanistů. Počet pracovišť zabývajících se touto problematikou vzrůstá do takové míry, že otázky plánování sociálního rozvoje územních celků a měst začínají nabývat průřezového charakteru pro mnohé vědní disciplíny. V posledních třech letech byla k problematice plánování sociálního rozvoje uskutečněna celá řada setkání.(1)

(1) V roce 1977 konference o otázkách komplexního rozvoje územních obvodů národních výborů v Praze (Ústav státu a práva, ČSAV), porada řešitelů výzkumných úkolů k problematice plánování a řízení sociálního rozvoje územních celků (Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV), seminář o zkušenostech se zaváděním plánu sociálního rozvoje okresu (Dům techniky, Pardubice) v Mariánských Lázních. V roce 1978 mezioborový seminář na téma Socialistický životní způsob a jeho oblastní stránka (Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst, Ostrava) v Rožnově pod Radhoštěm; další akce se uskutečnily zejména na Slovensku.

Otázky sociálního rozvoje územních celků jsou diskutovány v řadě výzkumných a teoretických pracovištích v takové šíři, že v současnosti je pocítována objektivní nutnost užšího vzájemného propojení všech řešitelů. Proces této integrace vyvolává potřebu vzniku koordinačního pracoviště, kolem něhož by se soustředil intelektuální potenciál teoretické a praktické sféry ve formě volného a otevřeného týmu spolupracovníků řešících danou problematiku v širším kontextu. Realizace této myšlenky se chopil Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, který v příští pětiletce zamýšlí vytvořit takové koordinační středisko na půdě své odbočky v Ústí nad Labem.

Z tohoto důvodu se také pobočka spolu s Československou sociologickou společností při ČSAV (sekce sociologie města) ujala úkolu uspořádat celostátní seminář na výše uvedené téma. Uskutečnil se v Ústí nad Labem ve dnech 12.–14. listopadu 1979 za účasti téměř 50 vědeckovýzkumných pracovníků a zástupců některých okresů a měst.

V průběhu tří denního jednání bylo předneseno 12 hlavních referátů a řada dalších cenných sdělení. Byly zaměřeny především k objasnění širokých vazeb různých plánovacích mechanismů, k sociálním procesům a plánům sociálního rozvoje územních celků (oblastního a územního plánování, volebních programů NF, včetně postavení a úlohy národních výborů v řízení sociálního rozvoje). Průřezovou část semináře tvořila problematika a zhodnocení teoreticko-metodologických i praktických poznatků a zkušeností z dosavadních experimentů v sociálním plánování rozvoje územních celků.

Po oficiálním zahájení M. Štráchala (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, pobočka Ústí nad Labem) a J. Šimka (MěNV, Ústí nad Labem) byla problematika meritorně uvedena referátem J. Musila (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Praha) *Sociální problémy územního rozvoje*. Autor v něm ukázal, že je třeba věnovat pozornost nejen okruhům příslušných metod, ale že je čas hovořit o věcných obsahových problémech, před nimiž plánování sociálního rozvoje územních celků stojí. Jako jeden z předních problémů označil teoretické vyjasnění pojmu „sociální stránka územního rozvoje“. Zdůraznil dále, že zvláštní pozornost je nutno věnovat dynamickým složkám společenského systému, k nimž patří především průmysl, urbanizace, komunikační systém a územní faktory. Bez důkladné znalosti právě specifické problematiky konkrétního územního celku nelze totiž úspěšně budovat obecné metody jeho sociálního rozvoje. Také pojem „územní celek“ není dosud dostatečně sociologicky definován. Pracuje se zpravidla s administrativními jednotkami, které nepředstavují vždy přirozený územní celek. Tento problém pak vyúsťuje v otázku, jak řešit vztahy mezi administrativním členěním a fakticky existujícími ekonomickými či sociálně geografickými strukturami.

J. Musil naznačil možné typy vazeb městských sídel s územními celky a na jejich podkladě pak demostroval konkrétní problematiku sociálních stránek územního rozvoje.

Referát D. Sokola (Slovenská vysoká škola technická, Bratislava) na téma *Přemisy utváření územních celků* přinesl nový pohled na problematiku ze zorného úhlu životního prostředí a architektonické tvorby.

Další skupina referátů byla zaměřena na právní aspekty sociálně ekonomického rozvoje a na problematiku činnosti územních orgánů státní správy. V této skupině vystoupila M. Pazderová (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Brno) na téma *Zákon o územním plánování a jeho význam pro plánování sociálních stránek územních celků*. Zdůraznila, že územní i oblastní plánování sledují zajištění komplexnosti v integraci sociálních, ekonomických a územních cílů a tím přispívají k vyváženosti ekonomického a sociálního rozvoje územního celku. Hlavní zásadou tvorby územního plánu je soulad s dlouhodobým výhledem národního hospodářství. Mezi územním plánováním a plánováním sociálního rozvoje existuje i mnoho styčných ploch, například žádné město není územním plánem řešeno ve svých administrativních hranicích, ale vždy včetně svého zájmového okolí. Velká možnost spolupráce existuje zejména na poli sociální analýzy, jejímž stěžejním úkolem je zjištění disproporcí, rozporů a hlavních tendencí sociálního rozvoje územního celku.

P. Zářecký (Ústav státní správy, Praha) se ve svém referátu *Plánování sociálně ekonomického rozvoje jako prostředek řízení území orgány státní moci a správy* zabýval zejména pozicí národních výborů v řízení sociálního rozvoje na úrovni okresů a měst a jejich vztahem k resortně řízeným hospodářským organizacím. Problém formuloval v otázce, zda mají národní výbory dostatečnou pravomoc k ří-

zení sociálního rozvoje území. Odpověď na otázku pak charakterizoval dvěma názory: 1. Národní výbory disponují dostatečnou pravomocí, ale nevyužívají ji v potřebné míře. 2. Dosavadní pravomoci nemohou plně zabezpečit realizaci plánu sociálního rozvoje územních celků.

Otázku pravomoci označil za významnou zejména proto, že výrobně hospodářské jednotky vytvářejí při sestavování podnikových plánů sociálního rozvoje na národní výbory tlaky, které nemusí vždy být v souladu s komplexním rozvojem území. Proto je nutná široká participace veřejnosti na všech etapách sestavování sociálního plánu. Velmi pozitivní roli v oblasti sociálního rozvoje sehrály volební programy Národní fronty, nelze však akceptovat tvrzení, že tyto dokumenty mohou být přímými nástroji řízení. P. Zářecký poukázal rovněž na teoretickou nevyjasněnost pojmu „sociální rozvoj“, jež je vážnou překážkou vypracování vzorové metodiky plánování sociálního rozvoje pro národní výbory, představující jeden z hlavních úkolů v současné etapě rozvoje sociálního plánování.

K podobné problematice vystoupil rovněž V. Mezřícký (Ústav státu a práva ČSAV, Praha), který charakterizoval *vztahy mezi podnikem a územím jako mnoho-funkční systém*, konkrétně se projevující ve formě podnikových a mimopodnikových zájmů. Úlohou zastupitelských orgánů je pak hledání společného jmenovatele těchto jednotlivých zájmů; jejich činnost je závislá na sjednocení všech zájmů působících v území. Pro plánování sociálního rozvoje územního celku je rozhodující nikoli pouhá účast jednotlivých institucí na přípravě plánu, ale jejich úzká součinnost ve všech sférách územního rozvoje. Plánovací proces by měl být dvou-proudový — od zastupitelských orgánů k centru a zpět z centra k územním řídicím orgánům.

O. Vidláková (Ústav krajinné ekologie ČSAV, Praha) přednesla referát *Koordináční úloha národních výborů v plánování rozvoje územních obvodů*. Rozlišila v něm koordinaci horizontální — tj. uvnitř organizační struktury národních výborů — a vertikální (průřezovou), která zahrnuje činnost všech institucí působících v území podléhajícím jeho správě. Tuto druhou formu koordinace je třeba pevně ji zakotvit v právních předpisech a normách. Referát vyústil ve formulaci námětů, v nichž byla zdůrazněna především nutnost dalšího posouzení vhodné míry centralizace a decentralizace řízení a širšího zapojení občanů do činnosti národních výborů, integrace místních zájmů a potřeb s oblastními a republikovými a posouzení účelnosti vytvoření nového nástroje: plánování sociálního rozvoje či formulace integrovaného ekonomického, sociálního i ekologického plánování jako nové disciplíny.

J. Premusová (Výzkumný ústav ekonomiky paliv a energetiky, Ostrava) se zabývala *hledáním cest horizontální koordinace působení institucí v území*.

Referát M. Bučka byl zaměřen na *vzájemné vztahy oblastního a územního plánování a na možnost jejich využití pro plánování sociálního rozvoje*. Zdůraznil zde význam makroekonomického pohledu na územní rozvoj, kde prostorová ekonomie jako vědecké zázemí oblastního plánování zkoumá zákonitosti, které ovládají ekonomický pohyb v prostoru. V poslední době dochází k jistému posunu v teoretickém přístupu k oblastnímu plánování. Oproti čistě ekonomickému pojetí se prosazuje sociálně ekonomická koncepce prostorového rozvoje, kde obyvatelstvo je nejenom pracovní silou, ale především nositelem nadřazených společenských cílů. Za hlavní perspektivní úkol pak považuje zformování racionálního prostorového uspořádání území nejen pro účely oblastního, ale i územního sociálního plánování.

M. Illner (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se ve svém vystoupení zaměřil na jednostranné přístupy, které se projevily v literatuře i v experimentech. Upozornil, že kromě institucionálního „plánovačského“ pojetí je při sociálním plánování územních celků vhodné uplatňovat i volnější metodologický přístup, tj. plánovité respektování sociálních stránek a hledisek ve všech procesech územního rozvoje a jejich řízení. Proto je správné pojímat vývoj i perspektivu tohoto plánování z hlediska všech disciplín a řídicích nástrojů, které sociální stránky rozvoje postihují — tedy nejen z hlediska sociologie a sociálního plánování v úzkém významu, ale rovněž z hlediska urbanismu, geologie a územního plánování, regionální ekonomie a oblastního plánování. Z dalších jednostranností uvedl nadměrný sociologismus některých přístupů, projevující se nerespektováním plánovacích metod a realizačních možností, zaváděním od praxe odtrženého poj-

mového aparátu a přeceňováním analytických prací, zanedbáváním obsahových otázek plánování ve prospěch jeho metodologických stránek, metodickou uniformitu a nepřiměřené zdůrazňování místních potřeb plánujících okresů a měst.

O některých zkušenostech z plánování sociálního rozvoje územních celků v ČSSR hovořil J. Novotný (ÚFS ČSAV, pobočka Ústí nad Labem). Na příkladech již ukončených i rozpracovaných plánů sociálního rozvoje doložil praktické pozitivní i negativní zkušenosti přípravné, analyticko-prognostické a závěrečné etapy jejich zpracování, jakož i některé teoreticko-metodologické otázky této nově se rozvíjející činnosti.

J. Patočka (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) přednesl příspěvek *K některým možnostem analýzy sociálního rozvoje územních celků*. Soustředil se v něm především na otázky koncepce sociální analýzy a jejího místa v plánování sociálního rozvoje v souvislosti s dosavadními experimenty, kde se sociální analýza stala úzkým místem plánovacího procesu, a formuloval variantní návrhy možné koncepce sociální analýzy územních celků.

O zdrojích sociálního plánování územních celků hovořil V. Kyzlink (Vysoká škola ekonomická, Praha), který se zaměřil na posouzení plánu sociálního rozvoje územních celků z hlediska financí. Zdůraznil, že z tohoto hlediska je odpověď na otázku vymezení územního celku jednoznačná. Vždy musí jít o organizační celek, který představuje právní subjekt. Územní aspekt rozvoje by měl integrovat jak podnikové sociální programy, tak i plány sociálního rozvoje území. Podnikové programy by tedy měly být ve větší míře usměrňovány a koordinovány se zájmy územního rozvoje. Dále analyzoval zdroje financování jak na podnikové úrovni, tak na úrovni národních výborů.

R. Chochola (Ministerstvo práce a sociálních věcí ČSR) přednesl referát na téma *programování a plánování kádrového a personálního rozvoje v 7. pětiletce a jeho územní stránka*. Zdůraznil potřebu, aby se plánování sociálního rozvoje stalo integrální součástí systému hospodářského plánu a zhodnotil dosavadní přístupy k plánování sociálního rozvoje územních celků. Dále stručně informoval o koncepci sociálního rozvoje v 7. pětiletce, v níž je kladen důraz především na integraci kádrové, personální a sociální činnosti.

S dalšími koreferáty a příspěvky vystoupili tito soudruzi: V. Peterka (Ústav hlavního architekta, Ústí nad Labem) zdůraznil nutnost vytvoření *integrovaného systému plánů rozvoje územního celku*, v němž územní, oblastní a sociální plán vystupují v dialektické jednotě. V příspěvku *Metodické přístupy k sociokulturnímu vyhodnocení územních celků* hovořil F. Koudelka (Drupos, Brno) o nevyhnutelnosti podrobné znalosti územně technických, sociálních i kulturních aspektů dosavadního rozvoje území při sestavování plánu sociálního rozvoje. J. Šedivka (předseda MěNV, Hradec Králové) se zaměřil na některé aspekty *praktického uplatňování právních předpisů a norem v konkrétní činnosti národního výboru stotisícového města* a o nutnosti občanské participace při zavádění plánu sociálního rozvoje města. S. Kadlec (ONV, Tachov) se v podnětném příspěvku zabýval *zkušenostmi se zaváděním experimentálního plánu sociálního rozvoje v okrese Tachov* a zhodnotil jeho přednosti a nedostatky. L. Pavlovec (Okresní výbor Národní fronty, Liberec) hovořil o některých konkrétních zkušenostech z plnění volebních programů Národní fronty v Liberci.

Závěrečný referát pronesl F. Kutta (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), který zasadil tematiku jednání semináře do logického kontextu vývoje sociálního plánování a poukázal především na rostoucí význam plánování sociálního rozvoje územních celků v příštích pětiletkách. Z pozice koordinátora mezinárodní pracovní skupiny *Sociální plánování a prognózování*, integrující vědecké kapacity socialistických zemí k dalšímu teoretickému i praktickému rozvoji této disciplíny, zhodnotil roli naší účasti v mezinárodním výzkumu. K další dynamizaci rozvoje této tematiky u nás přispívá i skutečnost, že symposia, jednání i semináře této mezinárodní skupiny se konají na našem území, což značně usnadňuje participaci našich zainteresovaných pracovníků na jednáních skupiny. Ze zahraničních akcí vyzdvihl zvláště konferenci ve Weimaru v říjnu minulého roku.⁽²⁾ Zdůraz-

(2) Zpráva z konference je uveřejněna na s. 216–218 tohoto čísla Sociologického časopisu.

nil, že právě využívání teoretických i praktických zkušeností jiných socialistických zemí, zvláště pak Sovětského svazu, BLR a NDR, kde plánování sociálního rozvoje územních celků nejvíce pokročilo, je nezbytným předpokladem další úspěšné práce v této oblasti u nás.

F. Kutta dále nastínil ucelenou koncepci výzkumu sociálního plánování pro nastávající 7. pětiletku a konkrétně pojednal o institucionálním i personálním zabezpečení jednotlivých oblastí této vznikající disciplíny.

Ústecký seminář svou funkci rozhodně splnil. Stal se společným fórem teoretické i praktické fronty, které zhodnotilo dosavadní zkušenosti a vytyčilo stěžejní témata, na něž bude nutno v budoucnu koncentrovat hlavní pozornost. Tím se vytvořil odrazový můstek pro další, koncepční rozvoj prací na tomto úseku. Soustředěním zájemců o otázky plánování sociálního rozvoje územních celků byl tak vytvořen prostor pro navázání formální i neformální spolupráce, která znamená kvalitativní posun v rozvoji této problematiky.

Jiří Patočka

Z obsahu č. 2/1980 časopisu

SOCIOLOGIA,

vydávaného Slovenskou akadémií vied v Bratislavě

J. Šulič: V. I. Lenin — veľký mysliteľ a revolucionár; *A. Maňuchová:* Sociálna komunikácia a rečová činnosť; *O. Džatko:* Sociálno-ekonomické problémy reprodukcie pracovných síl v poľnohospodárstve na Slovensku; *L. Korček:* Príspevok ku kritickej analýze buržoáznych sociálno-ekonomických teórií o súčasnom kapitalizme; *M. Foret:* Zpracování sociálních dat na počítačích; *F. Gál:* Simulácie socio-ekonomických systémov na počítačoch; *M. Francisci:* K aktuálnym problémom zbližovania robotníckej triedy a inteligencie.

Z obsahu č. 2/1980 časopisu

OBŠČESTVĚNNYJE NAUKI,

vydávaného Akademií věd SSSR v Moskvě

I. Fedosejev: V. I. Lenin a aktuální problémy integrace vědeckého poznání; *J. Krasin:* Veliký teoretik sociální revoluce současnosti; *I. Pantic:* V. I. Lenin: osobnost politického myšlení; *M. Kuličenko:* Dialektika národního a internacionálního ve vyspělé socialistické společnosti; *N. Rimaševská:* Principy prognózování národního blahobytu; *V. Šercov:* Internacionalismus a suverenita — základy vztahu socialistických států; *J. Širjajev:* Spojení dvoustranné a mnohostranné spolupráce v praxi RVHP; *V. Pečeněv:* Socialistický ideál, reálný socialismus a ideologický boj.

Z obsahu č. 2/1980 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaného Sociologickým ústavem Bulharské akademie věd v Sofii

P. E. Mitev: Sociologická analýza v dílech Lenina; *B. I. Koval:* Leninův přístup k sociální struktuře a její roli v politice; *Ž. Ošavkov:* Sociologické aspekty sebe-realizace mládeže; *M. Karabelová-Panová:* Migrace v současné bulharské beletrii (Sociální psychologické aspekty); *M. Bušov:* Některé závěry z jedné fyzické analogie teorie paradigmat.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v prosinci 1979. Číslo vyšlo v dubnu 1980.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol: 16; 1980 (6 issues) Dutch Glds 76,—.

© ACADEMIA, Praha 1980.

СТАТЬИ

<i>Земан И.</i> : К некоторым неопозитивистским концепциям в общественно-научном познании	113
<i>Витечкова Я.</i> : К теоретико-методологическим исходным точкам исследования социалистического образа жизни	125
<i>Чехак В.</i> : К вопросам предмета и концепции социологии физической культуры	143
<i>Мергаутова Я. - Йоachimсталер Ф.</i> : Определение физической культуры в теоретическом отображении социалистического образа жизни	153
<i>Лапачкова В.</i> : Физкультура в образе жизни населения ЧССР	160
<i>Некола Я.</i> : К некоторым социологическим аспектам развития физкультуры в ЧССР	169

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Водакова А. - Водак Ф.</i> : Статья по вопросу моделей социальной действительности	179
<i>Мунк Я. - Бурианек И.</i> : Некоторые проблемы исследования динамики социальных явлений	191

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Гавел З.</i> : Свободное время молодежи и деятельности в области физкультуры	199
<i>Лопата Л.</i> : Специфические черты сельскохозяйственной среды и физкультура	202

РЕЦЕНЗИИ

<i>Шандерова Я.</i> : Е. В. Клопов - В. Н. Шубкин - Л. А. Гордон, Социальное развитие рабочего класса СССР	207
<i>Лингарт И. - Воженцек И.</i> : Ф. С. Хапин, Образцы деятельности людей в городе (на английском яз.)	210

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

<i>Рышлинкова Е.</i> : Комплексное исследование отраслевой структуры и функций чехословацкой физкультуры	215
<i>Новотны Я.</i> : Международный симпозиум по вопросам управления и планирования социальных процессов в городах	216
<i>Паточка И.</i> : Общегосударственный семинар по вопросам планирования социальных сторон развития территориальных целых	218
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЯ № 2/1978	223
Из содержания журнала ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ № 2/1980	223
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМЫ № 2/1980	223

Table des matières No. 2/1980

ARTICLES

<i>Zeman J.</i> : Sur quelques conceptions néo-positivistes en sciences sociales	113
<i>Vítečková J.</i> : Au sujet des issues théoriques et méthodologiques de la recherche du mode de vie socialiste	125
<i>Cechák V.</i> : Sur la conception de la sociologie de la culture physique	143
<i>Merhautová J. - Joachimsthaler F.</i> : Interpretation de la culture physique dans la réflexion théorique du mode de vie socialiste	153
<i>Lapáčková V.</i> : La culture physique et le mode de vie de la population Tchécoslovaque	160
<i>Nekola J.</i> : Sur quelques aspects sociologiques du développement de la culture physique en Tchécoslovaquie	169